

Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához

Oláh Róbert

Apáti Madár Miklós könyves műveltsége után nyomozva, műveit fellapozva, omniáriumát¹ és peregrinációs albumát² újraolvasva, valamint a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár fondjait kutatva szembesültem azzal, hogy a korábban megjelent értekezésekben felvázolt pálya és az említett források között számos eltérés tapasztalható. Ezért közlöm az újabban felmerült adatokat, helyesbíttem a régieket, aktualizálva a 17–18. század fordulóján élt református lelkész életrajzát. A tanulmány második részében Apáti műveltségének gyökereit vázolom fel, mivel ezen a területen is hiányosak az eddig megjelent írások. Mindez bevezetőként is szolgál a lelkész olvasmányanyagának feltárásához.³

Debrecentől Debrecenig

Apáti Madár Miklós (1662–1724) életét előbb Bán Imre tanulmánya,⁴ majd Zoványi Jenő szócikke⁵ tárta fel, eredményeiket legutóbb Pándy Árpád⁶ foglalta össze.

1662. december 4-én született Debrecenben, apja tanácsos, majd főbíró, anyja Méliusz Juhász Péter unokája volt.⁷ A Kollégium felsőbb osztályába 1681. február 21-én lépett. 1682 és 1684 között publicus praeceptor volt,⁸ majd apja támogatásával⁹ peregrinálni indult Németalföldre. Ladányi

¹ Apáti Madár Miklós omniáriuma, 1680–1717. – A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (továbbiakban: TtREK Nk.) R 617. (továbbiakban: Apáti: Omniárium.)

² Apáti Madár Miklós peregrinációs albuma, 1687–1689. – TtREK Nk. R 689. (továbbiakban: Apáti: Peregrinációs album.)

³ Ld. erről: OLÁH RÓBERT: Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai. I-II. In: *Magyar Könyvszemle*, 2013. 145-164., 322-335. p.

⁴ BÁN IMRE: Adatok Apáti Miklós életrajzához. In: *Filológiai Közlöny*, 1958. 433–439. p. (továbbiakban: BÁN, 1958.)

⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav., bőv. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 30–31. p.

⁶ PÁNDY ÁRPÁD: Apáti Miklós – a nagy hírű szónok. In: *Irodalmi Szemle*, 2006. március. 83–94. p. (Megjelent önálló füzetként is: Nagykapos, 2006.)

⁷ TtREK Nk. Rmk 156. Méliusz *Herbárium*ába saját kezűleg jegyezte be: „Ex lib(ris) Nicolai Apáti de Debr(ecen) de Matre Nepotis Authoris”. Említi: BÁN IMRE: Melius Juhász Péter. (1536?–1572) In: *Uő: Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1976. 81. p., 44. sz. jegyz.

⁸ Tanítványairól vezetett listáját őrizi: Apáti: Omniárium. 138–142. p. Említi: BÁN, 1958. 435. p. Előbb a rudimentisták, később a quartariusok (szintaxisták) tanára volt. Ld. Iskolatörténeti adattár. Szerk.: Thury Etele. Pápa, 1908. II. köt. 157. p.

⁹ „Magam költségével promoveáltam” – írja róla az apa. Ld. JAKAB ELEK: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. Második közlemény. In: *Századok*, 1883. (továbbiakban: JAKAB, 1883.) 786–787. p. 1669-ben Szoboszlai N. Sámuel, felesége közeli rokonát is segítette teológiai és orvosi tanulmányaiban, Szoboszlai ezért részben neki

Sándor feltételezése szerint Angliában is járhatott, de erre eddig nem találtam adatot.¹⁰ Omniáriumába feljegyezte, hogy 1685. június 8-án indult el és 1689. szeptember 15-én tért haza (azaz indult el Németalföldről).¹¹ Érdekes jelenség, hogy album amicorumában nyolc, 1686. május 19. és 24. között, Debrecenben keltezett bejegyzést¹² találunk, miközben a leideni egyetem anyakönyve szerint már 1685. augusztus 20 óta kint tartózkodott.¹³ Weszprémi (véltetően a peregrinációs album bejegyzései alapján) szintén 1686-ra teszi a beiratkozást.¹⁴ Apáti ezek szerint vagy a subscribálás után hazlátogatott Debrecenbe (amire más peregrinusok esetében volt példa), vagy az album amicorumát küldték utána valamelyik Németalföldre utazó diáktársával 1686 derekán.

Tótfalusi Kis Miklós a hazatérő Apátira és Bánki Jánosra bízta frissen kinyomtatott „Aranyas Bibliáinak” és zsoltárainak nagyobb részét. Az út viszontagságai közismertek: balesetet szenvedtek, és többször letartóztatták őket.¹⁵ Első hazai szolgálati helye Galambos Ferenc, II. Rákóczi Ferenc későbbi tábornokának deregyői udvarában volt. 1691. szeptember 12-én vette felségül a nemesi udvarban nevelkedett Varannai Klárát, akitől később több gyermeke született. Zoványi szerint 1703-tól Nagykaposon, majd Dobóruszán, 1707 októberétől pedig Varannón szolgált. 1713-tól Lasztocon, majd Nagytoronján, 1718-tól Bodrogkeresztúron volt lelkész. Végül 1721 nyarától a debreceni ispotályi templomba hívták el. A Weszprémi nyomán járó Herpay Gábor azt írja, hogy 1724 karácsonyán hunyt el Apáti, aminek viszont ellentmond a Városi jegyzőkönyv, mely szerint 1724. november 11-én halt meg és 13-án temették.¹⁶ November 10-én előbb Erzsébet nevű húga, november 20-án pedig Pathai Sámuel (aki Erzsébet fia, vagyis Apáti unokaöccse lehetett) és Szoboszlai Sámuel (Apáti egyik rokona anyai ágon) a tanács előtt „contradicáltak” a testamentumá-

ajánlotta disputációját. Ld. RMK III. 6571. Elképzelhető, hogy Apáti az ő példája nyomán folytatott teológiai és az orvosi tanulmányokat.

¹⁰ BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.) 491., 1428., 2475., 2902. p.

¹¹ Apáti: Omniárium. 8v. p. (Újrakezdődő lapszámozás.) Zoványinál (véltetően sajtóhiba miatt) 1689. szeptember 5. szerepel. ZOVÁNYI, 1977.

¹² Az aláírók: Csúzi Cseh Jakab, Szenczi A. Pál, Lisznyai Kovács Pál, Karmaczi Vári Mihály, Pathai S. István, Pathai K. István, Szabadszállási K. István, Létai K. Mihály.

¹³ Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV. Hagae Comitum, 1875. (továbbiakban: Album, 1875.) 676. p.

¹⁴ WESZPRÉMI ISTVÁN: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz I. és II. tized. Ford.: Vida Tivadar. Bp., 1970. (továbbiakban: WESZPRÉMI.) 66. p. Feltehetően id. Apáti feleségének unokaöccse lehetett Szoboszlai. Ld. erről: BÁN, 1958. 435. p., 9. sz. jegyz.

¹⁵ WESZPRÉMI. 69–71. p.

¹⁶ Az 1724. évi városi jegyzőkönyv szerint „Die 11. novembr(is) Ispotálybeli Praedicátor Apáti Miklós Ur meg hala, 13tia Novembr(is) el temették.” Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL HBML) IV.A. 1011/a. (= Debrecen város tanácsának iratai.) vol. 32. fol. 137.; WESZPRÉMI. 73. p.; HERPAY GÁBOR: A debreceni református ispotály története, 1529–1929. Debrecen, 1929. (továbbiakban: HERPAY, 1929.) 132. p.

nak.¹⁷ Legkésőbb 20-án már nyilvános lehetett a végrendelet, akkor tehát már nem élt a lelkész.

Zoványi adatainak részben ellentmondanak, részben pedig pontosításra ösztönöznek az omniárium (Bán Imre¹⁸ által már részben közölt) családi bejegyzései,¹⁹ valamint Apáti 1717 és 1724 között többször átfogalmazott autográf sírverse.²⁰ Ezeket figyelembe véve így rekonstruálható Apáti életrajzi kronológiájának 1690-től 1724-ig terjedő szakasza:

1690 végén Galambos Ferenc udvarában, Deregnőn kezdte lelkészi pályáját.
1695/1696-tól 1698-ig Nagykaposon lelkészkedett.
1698-tól 1703/1704-ig Dobóruszkán élt.
1703/1704-től 1710-ig Varannón szolgált.
1710 és 1714 között Lasztóc, majd
1714-től 1718-ig Nagytoronya következett állomásként.
1718/1719-től 1721 nyaráig Bodrogkeresztúron volt lelkész.
1721-től 1724-ig utolsó szolgálati helye a debreceni ispotályi templomban volt.
1724. november 11-én hunyt el.

A helyneveket sorra véve – Makkai²¹ szavaival élve – Apáti Miklós a Felvidék délkeleti részén „nemesi udvarházak, kis falvak papjaként hányódott a kuruc szabadságharc viszontagságai között.” Érdemes megjegyezni, hogy Deregnő nemesi udvar központja volt, Nagytoronyán a 17. században épült a község református temploma.²² Varannó jobbágyi szolgálatra kötelezett filiája volt Izsép és Visnyó, az itteni lelkész a 17. században hat évtizeden át a zempléni megye északi részén élő (szláv és magyar ajkú) evangé-

¹⁷ MNL HBML IV.A. 1011/a. vol. 32. vége.

¹⁸ BÁN, 1958. 438. p.

¹⁹ Apáti megörökítette, hogy 1696. augusztus elsején született József fia kaposi prédikatorságában. Apáti: *Omníarium*. 1r. p. Ugyanitt olvashatjuk, hogy 1698. szeptember 7-én született Gábor fia Dobóruszkán, majd Julianna lánya ugyanott 1700. szeptember 14-én. Alig olvashatóan, a többire merőlegesen pedig az áll, hogy 1703. szeptember 14-én Krisztina nevű leánya született szintén Ruskán. Apáti: *Omníarium*. 2v. p. Ugyanezen levél rectóján emlékezett meg arról, hogy Mária lánya varannói prédikatorsága alatt született 1706. szeptember 7-én, Klára leánya pedig 1708. október 11-én. 1710. augusztus 17-én József fia Varannón halt meg. Varannói működéséről ad hírt az *omniarium* újrakezdődő lapszámzással ellátott része, ahol 1706. február 25-én „Concionator Varannoviensis”-nek titulálja magát. Apáti: *Omníarium*. 29r. p. 1713 augusztusában pedig Lasztócon keltezte a Vári Mihályhoz írott *Vigasztaló levelét*. Ld. a 31. sz. jegyz.

²⁰ Apáti: *Omníarium*. 30v., 31r., 32v., 33r. p. (Újrakezdődő lapszámzás.)

²¹ MAKKAI LÁSZLÓ: Debrecen iskolájából ország iskolája. (1660–1703) In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. (továbbiakban: MAKKAI, 1988.) 61. p.

²² Ld.: Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monografiája. Szerk.: Sziklay János – Borovszky Samu. Bp., 1896. 23. p. (Zemplén vármegye vonatkozó részei.)

likusok felvigyázója volt.²³ Ezeknél valószínűleg rosszabb szolgálati helyek is voltak a környéken.

Apáti életének második feléről keveset tudunk. Halála előtt 3 évvel került vissza szülőhelyére,²⁴ az egyházkerület központjába, ahol nem voltak megelégedve a szolgálatával.²⁵ Bán Imre úgy vélte, hogy Apáti addigra „megtört, beteg ember lett.”²⁶ Túl járt már a hatvanadik életévén, felesége 1709-ben elhunyt, hat gyermekéből csak Julianna érte meg a felnőtt kort, de ő is meghalt 1719-ben.²⁷ Erzsébet nevű húga, Pathai K. István²⁸ debreceni lelkész özvegye viselhetette gondját az idősödő ispotályi prédikátornak.²⁹ Hazaérkezése után Apáti szinte elnémult, legalábbis ami a nyomtatott műveket illeti. Amsterdamban már sajtókész *Utilitas pathematum animorum*, a descartes-i alapokon nyugvó lélektan, amiről Pierre Poiret³⁰ is elismerően nyilatkozott, sosem jelent meg, mára kézírata is elkallódott. 34 évi szolgálata alatt prédikációk százait írhatta, de nyomtatásban csak a Vári Mihály lányának halálára írott *Vigasztaló levele*³¹ maradt ránk.

²³ 1663-ban (Mikolai Hegedűs János idején) kiválva a zempléni reformátusok igazgatója alól a sárosi evangélikus egyházmegyéhez csatlakoztak. Ld.: Zempléni vizitációk, 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései. Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak, 2008. (Acta Patakina, 21.) 274. p., 135. sz. jegyz.; 438–440. p.

²⁴ Elhívását és az évenkénti papmarasztás eseményeit nyomon követhetjük a városi jegyzőkönyvben. Elhívásáról 1721. július 31-én döntött a tanács: „T(iszteletes) Apáti Miklós Ur(am)nak hivatal adassék az Ispotalyban Praedicatorásra.” MNL HBML IV.A. 1011/a. vol. 30. fol. 416. 1722. december 26-án megmarasztották: „Pro Xenodochiali D(ominus) Nicolaus Apáti Praedicante.” Uo. fol. 649.

²⁵ Az 1723. évi városi jegyzőkönyvben a december 26-án esedékes papmarasztásról olvashatjuk: „Xenodochialis Praedicans D(ominus) Nicolaus Apáti Siquidem Sine omni emolumenta Plebis profiteretur, non obstantibus jam praevis praemonitionibus dimittendus decernitur.” MNL HBML IV.A.1011/a. vol. 30., fol. 791. Két hét múlva, 1724. január 9-én megenyhültek a szenátorok: „Ispotálybéli Praedicator T(iszteletes) Apáti Miklos Ur admonealtatván, 's circumscibáltatván, ezen Esztendőreis marasztassék meg.” MNL HBML IV.A.1011/a. vol. 32., fol. 21. Ld. még: HERPAY, 1929. 132. p.

²⁶ BÁN, 1958. 439. p.

²⁷ 1716-ban Újhelyi Domoky Zsigmondhoz ment feleségül. 1719-ben született Zsigmond Móric fiuk, de Julianna belehalt a szülésbe, fia alig 3 hónapot élt. Ld. Apáti: Omniarium. 31v. p. (Újrakezdődő lapszámozás.)

²⁸ Életére ld.: ZOVÁNYI, 1977. 459–460. p.

²⁹ BÁN, 1958. 438. p.

³⁰ Poiret és Apáti kapcsolatáról: TURÓCZI–TROSTLER JÓZSEF: Magyar cartesiánusok. In: Uő: Magyar irodalom, világirodalom, tanulmányok. Bp., 1961. I. köt. 180–195. p. (továbbiakban: TURÓCZI–TROSTLER 1961.); OLÁH RÓBERT: Pierre Poiret ajándéka. Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához. In: *Könyv és Könyvtár*, 2006. 183–192. p.

³¹ A' szabados tudományoknak mesteréhez, philosophiának doktorához, Helvética Confessiön lévő szathmári szent gyülekezetnek kegyes prédikátorához, azon dioecesisben lévő tiszteletes atyjafiaknak érdemes esperestjéhez, tiszteletes és tudós Vári Mihály uramhoz, régi barátságunk szövétsége szerint, Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele Apáti Miklósnak, minap' varannai, most a' nemes lasztózi eklésiának prédikátorának nemes Zemplén Vármegyében. In: VÁRI MIHÁLY: Thabera, az-az, Istennek olyan

Omnáriuma végén olvashatjuk néhány elhalványult elmélkedését, meditációját.³² A sokszor emlegetett okokkal magyarázhatjuk, hogy pályája nem tudott kiteljesedni: a török kiűzése utáni évtizedek, a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc körüli idők nem kedveztek az alkotómunkának.

Gondolkodását formáló hatások: iskolái és tanárai

Apáti főművében, a *Vita triumphans*ban³³ megemlékezett egykori debreceni tanáiról: Martonfalvi Tóth Györgyről (1635–1681), Szilágyi Tönkő Mártonról (1642–1700) és Lisznyai Kovács Pálról (1630–1695), akik (az elhunyt Martonfalvi kivételével) néhány kedves sorral indították útnak egykori diákjukat Németalföldre.³⁴ A tudós professzorok, a puritanizmus és a karteziánus filozófia jelentős személyei nagy hatással voltak Apátira.

A Váradról menekült kollégium professzora, Martonfalvi (1635–1681) meghatározó befolyással volt a Debreceni Kollégium szellemiségére, valamint az itteni működése idején született művein keresztül az egész református egyházra. Ő vezette be Petrus Ramus dialektikáját a kollégiumi oktatásba, ami hatott Apáti gondolkodására is.³⁵ Kevés ideig lehetett tanítványa az ifjú tógátus, aki Martonfalvi halála előtt alig két hónappal subscribált.

Szilágyi Tönkő (1642–1700) Leidenben a karteziánus filozófus, Arnold Geulincx tanítványa volt. Apáti először tőle hallhatott Descartes-ról a Debreceni Kollégium auditoriumában, filozófiai meggyőződését csak tovább erősítették a németalföldi peregrinációja során őt érő hatások.³⁶ Aligha lehetett véletlen, hogy egykori tanára, Szilágyi Tönkő Márton filozófia tankönyvének mottóját szedette a *Vita triumphans* címlapverzójára – megtartva az utolsó két szó kiemelését is.³⁷

Lisznyai (1630–1695) háromrészes *Professiones scholasticarum* (Debrecen, 1683, 1687, 1690) volt az első hazai egyetemes egyháztörténet, melyben erős földrajzi háttérrel rajzolta meg a témát. A magyarok eredetét kutatva született a *Magyarok chronicája* (Debrecen, 1692), melyben Kr. u. 268 és 1464 között mutatta be népünk történelmét.³⁸ Mint kollégiumi ta-

meggyulladt tüze, melyet az égből hirtelen botsátott [...] Vári Kristinára. Kolozsvár, 1716. 85–112. p. Az 1712-es gyászos eseményre egy évvel később reflektáló mű csak 1716-ban jelent meg Vári művében, Szigeti Gyula István *Elmélkedésével* együtt.

³² A Báthly által jelzett elmélkedés („midőn idősb Kanta János, tekintetes úri férfiú gyógyíttatása okáért Szónokba lovagolna”) mellett több meditatio is olvasható az *omniárium* végén. Apáti: *Omnárium*. 25r–28v. p.; BÁSTHY JÓZSEF: *Magyarok emléke, a' velek rokon 's azon egy kormány alatti nemzetekével*, 1526 óta. Buda, 1836. 264. p.

³³ APÁTI MADÁR MIKLÓS: *Vita triumphans civilis, sive Universa vitae humanae periphēria, ad mentem [...] Renati Des Cartes ex unico centro deducta*. Amstelodami, 1688. *Epistola nuncupatoria*. (továbbiakban: *Vita triumphans civilis.*) *4v. p.

³⁴ Apáti: *Peregrinációs album*. 31r., 37r. p.

³⁵ 1. kiad.: Utrecht, 1658; 2. kiad.: Debrecen, 1664. Ld.: MAKKAI, 1988. 51. p.

³⁶ MESTER BÉLA: *A magyar karteziánizmus történetírási hagyományaink tükrében*. In: *Kellék*, 2007. 100. p.

³⁷ Hugo de Sancto Victore: „Multi multa sciunt, sed se ipsos nesciunt; cum summa philosophia sit COGNITIO SUI.” SZILÁGYI TÖNKŐ MÁRTON: *Philosophia ad usum scholarum, praesertim Debrecinae applicata*. Heidelbergae, 1678. (RMK III. 2899.)

³⁸ MAKKAI, 1988. 62–64. p.

nár Németalföldről hozott mappák segítségével, szemléltetve kezdte tanítani a történelmet, ezekkel magyarázva az egyes városok és országok fekvését.³⁹

Peregrinusként Apáti a legtöbb időt a leideni egyetemen töltötte, ez volt a legtekintélyesebb és egyben a legdrágább is a németalföldiek közül.⁴⁰ Két egykori debreceni diákkal, Makódi Jánossal és Nánási Lovász Mihályval együtt subscribált 1685. augusztus 20-án.⁴¹ 1686. november 6-án előbb Christoph Wittich, majd november 9-én kétszer Jacob Gaillard elnökletével disputált az Urim és a Thummim természetéről.⁴² A nyomtatványon, mint „autor et respondens” szerepel, tehát a disputáció során nem egyszerűen csak a „praesens” professzorok művét védte meg, hanem önálló munkával jelentkezett. Az értekezés később bekerült a tudományos élet vérkeringésébe: a groningeri coccejánus professzor, Johannes Braunius nem éppen hízelgő módon nyilatkozott róla.⁴³ Fél évvel később, 1687. április 26-án Gaillard vezetésével újabb védésre vállalkozott, ezúttal Mózes vesszejéről.⁴⁴ Két karteziánus tanára tehát biztosan volt Apátinak, Gaillard bejegyzését is olvashatjuk Apáti albumában.⁴⁵ Rajtuk kívül számos filozófia- vagy teológiaprofesszor neve szerepel még ugyanott, de egyáltalán nem biztos, hogy mindegyikük hallgatója lett volna. Jacob Gronovius, Theodore Ryckius, Stephen le Moyne vagy Wolfgangus Senguerdius előadásait látogathatta a Leidenben töltött két év alatt. Burcher de Volder biztosan tanította őt és Vári Mihályt, hiszen a Várihoz írott *Vigasztaló levél*ben, mint „a mi Mélt(óságos) Gamalielünk Lejdában” emlékezett meg róla.⁴⁶

1687 végétől 1688 decemberéig a franekeri egyetemen tanult, bár az anyakönyvben⁴⁷ nincs nyoma sem beiratkozásnak, sem annak, hogy ott disputált volna. Köztudott, hogy ez nem volt feltétele az egyetemi stúdiomoknak, így diákjaink gyakran mellőzték a kiadással járó procedúrát. Itt tartózkodása idején jelent meg a *Vita triumphans civilis*, melynek előszavát 1688. február 10-én keltezte Amsterdamban.⁴⁸ A peregrinációs albumában jóval kevesebb franekeri bejegyzést olvashatunk, mint leidenit. Két

³⁹ GAÁL BOTOND: A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. 619. p.

⁴⁰ GRAAF, G. HENK VAN DE: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795. H.n. [Kolozsvár], 1979. (továbbiakban: GRAAF, 1979.) 38–41. p.

⁴¹ Album, 1875. 676. p.

⁴² Disputatio theologico-critica tripertita naturae tōn ūrīm we-tūmīm Urim et Thummim ad mentem Scripturae Sacrae, supertatis heterogeneis opinionibus enucleandae consecraneae [...] pars I-III. Lugduni Batavorum, 1686. (RMK. III. 3402.)

⁴³ „Nicolaus Apáti, Ungarus, in sua tenebricosa Disputatione, De Urim et Thummim...” Ld. BRAUN, JOHANNES: Vestitus sacerdotum Hebraeorum. Amsterdam, 1701. 596–597. p.

⁴⁴ Disputatio theologica de virga Mosis. Lugduni Batavorum, 1687. (RMK. III. 3445.)

⁴⁵ Apáti: Peregrinációs album. 9r. p.

⁴⁶ Vigasztaló levele. (Ld. 31. sz. jegyz.) 91. p.

⁴⁷ Album studiosorum Academiae Franekerensis. (1585–1811, 1816–1844) I. Naamlijst der studenten. Red.: Fockema Andreae, Sybrandus Johannes – Meijer, Theodorus Josephus. Franeker, 1968.

⁴⁸ Vita triumphans civilis. Epistola nuncupatoria **5r. p.

orvosprofesszort kivéve mindössze id. Campegius Vitringa (1659–1722), a teológia és a keleti nyelvek professzora ajánló sorait tudjuk felmutatni a Franekerben töltött egy évből – mintha elsősorban az orvosi stúdiumok miatt kereste volna fel az egyetemet. Az 1688. év nagyobb részében egyébként Amsterdamban tartózkodott, erre utal Apáti három különböző keltezése.⁴⁹ Itt találkozott Pierre Poiret-val (1646–1719), aki karteziánus filozófusként és a református misztika megteremtőjeként ismert. Apátira gyakorolt hatását a *Vita triumphans*ban Turóczi–Trostler József mutatta ki.⁵⁰

Franekerből Utrechtbe vezetett Apáti útja, ahol 1688. december 14-től 1689 szeptemberéig, összesen 9 hónapig tartózkodott. Itt sem subscribált vagy disputált.⁵¹ Peregrinációs albuma szerint az Utrechtben töltött hónapok alatt főként orvostudományt hallgathatott Johannes Munnicks (1652–1711) anatómus és botanikus, valamint Jacobus Vallan (1637–1720) orvos-professzor vezetésével.⁵²

Végezetül még egy intézményt látogatott Apáti a holland tartományokban: 1689 szeptemberében az amsterdami Athenaeum Illustre hallgatója volt. Az iskola ugyan nem rendelkezett az egyetemek klasszikus négy karával, és doktori címet sem adományozhatott, filozófiaoktatása mégis egészen kiváló volt, megelőzte a groningeni és harderwijki egyetemet is.⁵³ Az Athenaeum rektora, Petrus Surendonck és tanárai, Johannes de Raey és Gerbrand van Leeuwen bejegyzéseit megtaláljuk Apáti peregrinációs albumában, utóbbira pedig a *Vita triumphans*ban is hivatkozott egy alkalommal.⁵⁴ Amsterdami látogatásának elsődleges célja az lehetett, hogy átvegye a rábízott csomagokat („tizenöt fejer ládák, három feketék, és három öreg bálók”⁵⁵) Tótfalusitól.

A négy évnél hosszabb külföldi tanulmányút önmagában is érdekes, hiszen általában csak egy-két évet tölthettek kint a peregrinusok, amit a rektórián keresett és más forrásokból gyűjtött pénzből finanszíroztak. Apáti ellenben biztosan nem tanított partikuláris iskolában, hiszen a Kollégiumból való távozása évében már külföldön találjuk. Az egyetemi disputációk ajánlása nyomán valószínűnek tartom, hogy az apján kívül a cívisváros világi és egyházi vezetői,⁵⁶ valamint II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem tá-

⁴⁹ A *Vita triumphans civilis* előszava (1688. február), a debreceni Kollégiumnak küldött példány autográf ajánlása. (1688. augusztus.) – TtREK Nk. Rmk 585. Címlap. Ill.: Pierre Poiret bejegyzése Apáti album amicorumában. (1688. november.) Apáti: Peregrinációs album. 161. p.

⁵⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1961. 183–194. p.

⁵¹ Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI–MDCCCLXXXVI. Utrecht, 1886.

⁵² Apáti: Peregrinációs album. 40r., 157r. p.

⁵³ WITTMANN TIBOR: Németalföld aranykora. Bp., 1965. (Európa nagy korszakai, Németalföldi forradalom) 278–288. p.

⁵⁴ Apáti: Peregrinációs album. 131r., 163r., 88r. p.

⁵⁵ Apáti: Omniárium. 8r. p. (Újrakezdődő lapszámolás.)

⁵⁶ Néhányan a névsorból: Szenci A. Pál lelkész, Szilágyi Tönkő és Lisznyai professzorok, ifj. Komáromi Csipkés György, Balyik András, valamint Bartha Boldizsár főbíró.

mogatták. Az első egyetemi értekezése sárospataki példányán⁵⁷ olvasható autográf ajánlás arra utal, hogy Teleki Mihály kancellár is segítette a tanulmányait. Téves ellenben Jakab Elek azon vélekedése, hogy az ifjabb Apáti a *Vita triumphans civilis* kiadását támogatta volna, mivel Apáti az *Urim et Thummim* (1686) első részét ajánlotta neki. A fejedelemnek címzett, Jakab közlésében keltezetlen levélből annyi derül ki, hogy idősebb Apáti Miklós támogatást kért az akkor Leidenben (!) lakó fia egyik művének megjelentetéséhez. Ez nem lehetett más, mint az 1686-ban ott kinyomtatott disputáció, az *Urim et Thummim*.⁵⁸

Autográf sírversében Apáti Miklós így vallott önmagáról: „Lelkész és orvos voltam, ki követte Lukácsot, / Testnek–léleknek adtam az írt egyaránt.”⁵⁹ A leideni és az utrechti egyetemek orvosi karain ottjártakor már működtek theatrum anatomicumok, hortus botanicusok és gyakorlati oktatást nyújtó klinikai termek,⁶⁰ az elméleti előadások mellett ezeket is biztosan látogatta. Peregrinációs albumában 7 németalföldi orvos vagy orvosprofesszor bejegyzése olvasható, akik közül néhányan őt is oktatták.⁶¹ Amsterdamban Tótfalusi Kis Miklós révén kerülhetett kapcsolatba Abraham van Poot (1638–1703) karteziánus–coccejánus orvossal, aki jól ismert a hazai szakirodalomban a gályarab prédikátorok szenvedéseiről szóló mű szerzőjeként. Apáti németalföldi orvosi kapcsolatairól bővebben Bujtás László Zsigmond tanulmányából tájékozódhatunk.⁶² Orvosi oklevelet nem szerzett, jelenleg nem ismert ilyen tárgyú disputációja, omniáriumában is csak egy himlő gyógyításával kapcsolatos rövid leírást olvashatunk.⁶³ Weszprémi István gyűjteményében fennmaradt egy „búbo

⁵⁷ „Excellentiss(imo) Generali, D(omi)no D(omi)no Michaëli Teleki de Sz(ék) Celsissi(mi) D(omi)ni Principis Tran(sylva)niae Intimo Consiliario, [...] omnium dicti Regni Generali, Decimar(um) Arendator, Co(mitatum) Albensis, Thordensis, ac Maramaros Co(mi)ti, Arcium Huszt, (Kö)vár Districtusque ejusdem ac Sedium Siculicalu(m) Csik, Gyir(gyo), Kaszon Capitaneo, ubique supremo, D(omi)no ac Mecoenati suo [...] addicto Author et Respondens missit Transylvaniam.”

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei munkatársai segítségét ezúttal is köszönöm.

⁵⁸ Ld.: JAKAB, 1883. 786–787. p. A tévedést átvette: TURÓCZI-TROSTLER 1961. 188. p., 36. sz. jegyz.

⁵⁹ WESZPRÉMI. 75. p.

⁶⁰ GRAAF, 1979. 38–46. p.

⁶¹ Leidenben Charles Drelincourt (1633–1697) anatómus és szülész, Lucas Schacht (1634–1689) orvos, Heinrich Ulhoorn (?–?) sebész, Paul Hermann (1646–1695) botanikus és orvos, Jacques le Mort (1650–1718) orvos-kémikus, Utrechtben Johannes Munnicks (1652–1711) anatómus és botanikus, valamint Jacobus Vallan (1637–1720) orvosprofesszor írta alá az emlékkönyvét. Ld. Apáti: Peregrinációs album. 1r., 23r., 33r., 41r., 91r., 40r., 157r. p. A személyek azonosításában segítségemre volt. GRAAF, 1979. 111–114. p.

⁶² BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban. (1689) In: Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk.: Ujváry Gábor e al. Bp., 2006. 99–114. p.

⁶³ Apáti: Omniárium. 32. p.

elleni” és egy „carbunculus elleni” receptje.⁶⁴ Bár nem volt hivatalosan felavatott orvos, Weszprémi szerint sikeresen praktizált és sokakat meggyógyított.

⁶⁴ Weszprémi István (1723-1799) orvos, lexikonográfus könyveinek és cikkeinek bibliográfiája. Összeáll.: Gazda István et al. Bp., 2004. (Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu> – 2012. október.)

MELLÉKLET

Apáti Madár Miklós szolgálati helyei (1690–1724)⁶⁵

⁶⁵ A térkép elkészítéséért Ósz Attila kollégámnak tartozom köszönettel.

A győri Congregatio Agoniae Christi tevékenységének és társadalmi szerepének vizsgálata az 1743 és 1753 közötti időszakban

Szuly Rita

Bevezetés

A 18. század társadalom- és eszmetörténetének vizsgálata jelentős új árnyalatokat nyerhet, ha a témához egy új, eddig alig kutatott szemszög felől közelít a kutató: a laikus vallásos társulatok tevékenységi köre, egy-egy település társadalmában betöltött szerepe felől.

Győrött főleg szerzetesi fenntartású társulatok működtek, a 18. században a jezsuita rend mellett a kamillánusoknál, a karmelitáknál és a ferenceseknél, s egy-egy szerzetesrend akár négy-öt társulat gondozását is ellátta. Ez a virágzó társulati élet, mely az egész egyházmegyében megfigyelhető volt a korszakban, több más tényező mellett gróf Zichy Ferenc győri püspök tevékenységének is köszönhető. Zichy Ferenc püspöki szolgálatának négy évtizede alatt látványos eredmények sora mutatkozott az egész egyházmegyében, nem csupán a hitélet, de a kultúra vagy a szegénygondozás területén is.

Munkáját odaadó buzgalom és lelkiismeretesség jellemezte, igyekezett maga végezni mind egyházkormányzati, mind lelki vezetői feladatait. S segédpüspököt is csupán az 1770-es években választott maga mellé. Következtesen ellenőrizte egyházmegyéje papságát: esperesei minden negyedévben általános, minden év elején részletes információkat voltak kötelesek küldeni a papság hit- és erkölcsbeli helyzetéről. A püspöki székbe való beiktatása után szinte azonnal nekiállt egyházmegyéje vizitálásának, s e hat évig tartó munka során eljutott minden plébániára. A vizitáció eredményeit külön kötetben foglalta össze.¹

Valódi barokk egyházfőként építtet (püspökvár), megújít (székesegyház), szegényeket segít. Mély és buzgó Mária-tiszteletének jeléül bevezette a vásár- és ünnepnap szentolvasó imádságot. Kriptáját az általa átépíttetett székesegyházban, az 1697. március 17-én vérrel könnyezett Szűz Mária kegyképe elé készítette el.²

A Congregatio Agoniae Christi Győrött

A Congregatio Agoniae Christi a legtöbb jezsuita gondozású társulathoz hasonlóan sok szempontból játszott jelentős szerepet Győr városának kulturális, társadalmi életében.

A Congregatio Agoniae Christi, a Jó halál társulata, az egész keresztény világon elterjedt társulat volt, melyet Vincentius Caraffa jezsuita generális alapított 1638-ban. Magyarországon a 18. század első harmadától kezdett szélesebb körben elterjedni, de több városban működött ilyen

¹ ZICHY FERENC: Epistola pastoralis episcopi Jauriensis. Győr, 1755. (Petrik. III. 881.)

² PISZKER OLIVÉR OSB: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspök-sége idején. (1743-1783) Pannonhalma, 1933. 11–12. p.

kongregáció már a 17. század közepétől, többek között Győrött, Kőszegen,³ Kassán és Sárospatakon.⁴

Győr városának még a 18. századra is jellemző többnyelvűsége érhető tetten abban a jelenségben, hogy az Agonia társulat magyar és német ajkú tagsága külön tagozatba tömörült. Egyik tagozat alapítási évét sem ismerjük, de Horváth József a 17. századi győri végrendeleteket kutatva 1656-ból találta a magyar tagozat legkorábbi említését.⁵ A társulat német tagozatának alapítása sem lehet sokkal későbbi, hiszen a VII. Sándor pápa által kiadott 1661. február 12-i keltezésű *Copia bulla Congregationis Agoniae Germanicae Nationis* e tagozatnak adja tudtul a teljes, illetve részleges búcsú elnyerésének módjait.⁶

Mindkét tagozatnak megvolt a maga külön prefektusa, aki a társulat ájtatossági gyakorlatait irányította.⁷ A társulat tagozatainak összejövetelén elhangzó imáknak, ájtatosságoknak fő témája általában Jézus és Mária szenvedése, Krisztus haláltusája, a tagság számára igen nagy jelentőséggel bírt a saját jó halálukért és az elhunyt tagok lelkiüdvéért való imádság.⁸ Abban a korban, ahol oly elevenen élt az emberi lélekben az örökkévalóság tudata, a földi lét illékony-sága, nem életellenes vagy életidegen ezeknek a kérdéseknek a központba állítása. Épp ellenkezőleg: magát az életet jelentette. Az üdvösség elnyeréséhez, az örök élethez vezető út kulcsfontosságú eseménye a „jó halál,” s ez a felelősségtudat volt az, ami hívők százait vonzotta e társulathoz.

A Congregatio Agoniae Christi-re vonatkozó források

Általában a társulatokra vonatkozó források azok alapítására, életére, mindennapjaira, illetve felszámolására vonatkozó iratok lehetnek. Így a társulat működési engedélye, társulati albuma, naplója, levelezése, számadáskönyve, valamint a felszámolással kapcsolatos királyi és helytartótanácsi rendelet, felszámolást előkészítő jelentés, leltár, számadás. További forrásként szolgálhatnak olyan egyházmegyei iratok, amilyen például az egyházlátogatási jegyzőkönyv, az egyházmegyei protokollum vagy a püspöki körlevél. A társulatot fenntartó rend iratanyagából például a házkrónika vagy a tartományi évkönyv rejthet a társulatokra vonatkozó adatokat. Megemlítendő továbbá, hogy a korszakban már nyomtatott források is keletkeztek: a helyi társulatok nyomtatványai, felvételi lapjai,

³ 1698-ban alapítva. Uo. 27. p.

⁴ GYULAI ÉVA: A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században. I–II. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 1. sz. 3–31. p., 3. p.

⁵ Hegedős Mészáros János özvegye hagy „a Halalra valt Christus Urunknak Győri Pater Jesuitaknal levő Congregatiora” egy tallért. HORVÁTH JÓZSEF: Győri végrendeletek a 17. századból, 1655-1699. Győr, 1997. (továbbiakban: HORVÁTH, 1997.) 39. p.

⁶ „Accepimus in Ecclesia Clericorum Societatis Jesu Civitatis Jaurinensis [...] Congregatio nuncupata nationis Germanicae sub denominatione Agoniae Christi.” *Copia bulla Congregationis Agoniae Germanicae Nationis*. 1661. február 12. (továbbiakban: *Copia bulla...* 1661.) – Győri Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: GYEL) Jelzet nélkül.

⁷ BÉDY VINCE: Győr katolikus vallásos életének múltja. Győr, 1939. 57–58. p.

⁸ JÁNOSI GYULA OSB: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma, 1935. 58. p.

társulati kézikönyvek, ajándékkönyvek vagy egyéb áhítati művek, alkalmi nyomtatványok, illetve a mára szinte kizárólag csak írott források alapján rekonstruálható tárgyi vagyron, mely egy-egy társulat tulajdonában állt.⁹

A győri Congregatio Agoniae Christi esetében azonban a rendelkezésünkre álló források köre nem csupán szűk, de a megmaradt darabok őrzési helyének felkutatása is komoly nehézségeket jelent. A kutatás földrajzi szempontú kiindulási pontján, Győrött, forrásörző hely a volt jezsuita, ma bencés rendház falain belül működő Szent Mór Bencés Perjelség Könyvtára, a Győri Egyházmegyei Levéltár, illetve a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár. Az Agonia társulat magyar tagozatának számadáskönyvét¹⁰ a Szent Mór Bencés Perjelség Könyvtára őrzi. A Győri Egyházmegyei Levéltárban, közelebbről a győri káptalan (házi) magánlevéltárában található több nyugta,¹¹ továbbá két, nemrég előkerült, egyelőre jelzet nélkül őrzött irat: az Agonia társulat német tagozatának számadáskönyve,¹² illetve a VII. Sándor pápa által kiadott *Copia bulla Congregationis Agoniae Germanicae Nationis*.¹³

Tágabb tárgykörű forrásanyagot jelentenek a jezsuita rendház életére vonatkozó iratok, melyekben azonban található utalásokat, hosszabb-rövidebb bejegyzéseket egy-egy társulatról vagy általában a társulati életéről. Ezek közül az egyik legértékesebbnek, a rendház *Historia domus*ának nagy része elveszett,¹⁴ Diariuma azonban kutatható.¹⁵ Még tágabb a tárgyköre a jezsuita provincia, esetünkben Ausztria Provincia évkönyveinek,¹⁶ ma – Staud Géza irodalomtörténész kitartó munkájának hála – a magyarországi kutató a Bécsben őrzött kötetek másolataihoz hozzáférhet Budapesten.¹⁷

Horváth József kutatásai¹⁸ mutattak rá, milyen fontos adalékokkal tud szolgálni a társulatok társadalomtörténeti szempontú vizsgálatához a kor végrendeleteinek ismerete, tanulmányozása. Győrött a szabad királyi

⁹ TŰSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Bp. 2001. 10–11. p.

¹⁰ Rationes Congregationum Agoniae et Beatae Mariae Virginis Hung. Patronae, 1720–1773. Nationis Hungaricae. – Szent Mór Bencés Perjelség Könyvtára, Győr. Jelzet és oldalszám nélkül. (továbbiakban: Rationes Congregationum... 1720–1773.) 1747-től hónapokra bontva közli a tételeket.

¹¹ GYEL. A győri káptalan magánlevéltára. Theca XLI. dob. 5297, 5309, 5311, 5311 a, 5312. – GYEL.

¹² Rationes Congregationum Agoniae Christi Nationis germanica, 1721–1784. (továbbiakban: Rationes Congregationum... 1721–1784.) – GYEL. Jelzet és oldalszám nélkül.

¹³ Copia bulla... 1661. – GYEL. Jelzet nélkül.

¹⁴ Staud Géza írta, hogy a győri kollégium *Historia domusa* elveszett, mi azonban nyomára akadunk: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archivuma, Acta Jesuitica, 1700–1704. Vö. STAUD GÉZA: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, 1516–1773. II. köt. Bp., 1986. 10. p.

¹⁵ Diarium Collegii Jauirnsensis Societatis Jesu post amissam Pragae Bohemiae Metropolitim medias inter bellorum tumultus captu. – Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár. XXXIV.1.2.

¹⁶ Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu.

¹⁷ Litterae Annuae Provinciae Austriae Wien. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár.

¹⁸ HORVÁTH, 1997.

városi szabadság elnyerése (1743) igen pozitívan hatott a polgárság végrendekezési kedvére. Mivel a város kikerült a káptalan fennhatósága alól, az 1743 után keletkezett végrendeleteket a Győr Megyei Jogú Város Levéltárában kell keresnünk.¹⁹

A Congregatio Agoniae Christi tagsága

A világegyház szokása szerint egységesen, az Agonia társulat tagság és búcsúkiáltás szempontjából nem tett különbséget férfi és nő között, tehát mindkét nem teljes jogú tag lehetett. Ezt az egyenlőséget mutatja a már említett VII. Sándor-féle irat, mely „confratres et consorores” megnevezést alkalmaz. Továbbá így fogalmaz a társulat első, Nagyszombatban kiadott imakönyve is: „Fára felfeszítettett, avagy kereszten meghaló Jesus férjfiakbúl és asszonyállatokbúl álló congregatiójának, mely a szerencsés e világbúl való kimúlásnak és a Purgatóriumban gyötrődő lelkek megszabadulásának elnyerésére rendeltetett méltóságos esztergomi érsektől, Lippay Györgytől.”²⁰ És ahogyan az a – később tárgyalandó – kegyes hagyománytévők névsorából kitűnik, nők és férfiak körülbelül ugyanolyan arányban kötődtek a társulathoz.

Ugyanezen nagyszombati imakönyv szerint a taggá válás előfeltétele az „ajánlás” elmondása volt, amellyel a leendő tag Krisztusnak ajánlotta magát:²¹

„AJÁNLÁS, mellyel a Christus Halálának és a keserves Szűz Máriának Társaságában adják magokat az hívek. Uram, Jesus Christus, élő Istennek Szent Fia, ki ez világnak váltságáért hat órákor keresztfára függesztettél, és az halállal tusakodván, drágalátos lelkedet kiadtad értem, én is azért, N. N., teljes szívemből néked áldozom magamat, és ajánlom a te szent Haláloznak lelkemet, és a keresztfára alatt téged kesergő Szűz Anyádnak is a boldog kimúlásért eltökéllet szándékkal ígírvén, hogy Szentséges kínszenvedésedről soha el nem felelkezem. Azért alázatosan kérlek, oh értem megholt kegyes Jesus! halálom óráján szent kezeidben fogad[d] bé lelke met, és szent Haláloz által odavigyed azt, hová a megirt Latornak lelkét vitted. Ez világbúl kimúlt híveket is kínszenvedésednek érdemében részesítsed, kínokat megnyhítvén, bé is fogadván őket mennél hamaráb a te Országodban, az hol téged dicsírjenek, s érettünk is esedezzenek. Amen.”

Új tagok felvételekor, azok ünnepélyes megválasztása után, díszes körmenetet tartottak a tiszteletükre. Bár Piszker Olivér tanulmányában e megállapításához hozzátette az „eleinte” kifejezést, a társulat magyar

¹⁹ Az 1743 előtt keletkezettek a Győri Egyházmegyei Levéltárban találjuk, mivel itt őrzik a Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltárát.

²⁰ A Krisztus Halála Congregatiójának, Melly Nagy Szombatban A' Jesus Tarsasagnak Templomaban MDCLX-dik esztendőtol fogvást gyakoroltatik, Regulái, Búcsúi, és némely bizonyok áhítatosságai. Nagyszombat, 1686. (RMK. I. 1355. – 1706-os új kiadás.)

²¹ A Krisztus Halála Congregatiójának, Melly Nagy Szombatban A' Jesus Tarsasagnak Templomaban MDCLX-dik esztendőtol fogvást gyakoroltatik, Regulái, Búcsúi, és némely bizonyok áhítatosságai. Nagyszombat, 1686. 59–60. p. (RMK. I. 1355.)

tagozatának számadáskönyvében 1745-ben még kiadási tételként szerepel, hogy „processio Theophorica pro electione”,²² ez a szokás tehát a 18. század közepén még igen nagy valószínűséggel létezett. Bizonyára Győrött is a nagyszombati eljárást követték: bármikor jelentkezhettek a hívek az erre a feladatra kijelölt jezsuita rendtagnál, majd az ajánlás elmondása után az új tag nevét beírták a társulat albumába, s vagy még akkor, vagy nem sokkal később gyónás és szentáldozás után lettek teljes jogú taggá.²³

Karitatív, kultúrapártoló tevékenység és annak anyagi háttere

Azokban az évtizedekben, amikor Franciaországban és a Német-római Birodalom területén már elkezdődött a jezsuita rend háttérbe szorítása, Magyarországon a rend ekkor a legerősebb, ekkor bír a legnagyobb befolyással. Társadalmi és anyagi támogatottsága is megvan ahhoz, hogy feladatát a 18. század közepén zavartalanul végezze.

Általában a társulatok, s így a Congregatio Agoniae Christi esetében is bizonyos mértékű vagyon mindenképpen felhalmozódott, elsősorban alapítványok, végrendeleti kegyes hagyományok (pium legatum), adományok, tagdíjak és egyéb források révén, s hogy ezt az összeget mire fordították, az csak az egyes társulatokon múlott.

Az 1743 és 1753 közötti időszakban viszonylag magas éves bevétellel rendelkezett a győri Agonia társulat mindkét tagozata.²⁴ Ha ezek gazdasági szempontú elkülönülését vizsgáljuk, meg kell említenünk, hogy a két (három) egység ugyan saját számadáskönyvet vezetett, az azokban szereplő év végi elszámolásokat hitelesítő aláírás megegyezik mindkét kötetben.²⁵ Hozzá kell tennünk, hogy a magyar tagozat és a Congregatio Beatae Mariae Virginis elszámolásai sem kötet, sem tételek szempontjából nem különülnek el, s így az aláíró személy nem kettő, hanem három kongregáció éves költségvetését ellenőrizte és láttamozta, jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a győri rendház egy tagja lehetett megbízva a jezsuita kongregációk pénzügyeinek felügyeletével. A szociális, karitatív jellegű tevékenységek ellátása, a szegények, elesettek megsegítése a társulati élet, a társulathoz tartozás egyik alapvetése volt. Ez részben a szervezetek saját

²² Rationes Congregationum... 1720–1773. 1745.

²³ „Ez Congregatio könyvébe való béírásnak ideje van mindenkor, valamikor innepe vagy gyülekezete vagon a Congregationának, és azon kívül mindenkor, valamikor valaki bé akar magát íratni, csak adja nevét az előjáróktól rendeltetett Congregatióbéli lelki Atyának, kinek tisztí az, hogy a Társaságba bévegye azokat, akik bé akarnak állani. Kik mihent a könyvben béírattnak, és mindjárt akkor, vagy nékik alkalmasob legközeleb[b] való napon töredelmes szív[v]el meggyónnak és megáldoznak, a Congregati-ónak tagjaivá lésznek.” A Krisztus Halála Congregatiójának, Melly Nagy Szombatban A' Jesus Tarsasagnak Templomában MDCLX-dik esztendőől fogvást gyakoroltatik, Regulái, Búcsúi, és némely bizonyok áhítatosságai. Nagyszombat, 1686. 6. p. (RMK. I. 1355.)

²⁴ Részletesebben ld. 1. táblázat.

²⁵ Az aláírók névsora: Mathias Pock (1743–1746), Augustinus Hingerle (1747–1748), Theophilus Thonhauser (1749–1750), Paulus Zetlacher (1751–1753). Mindannyian jezsuita szerzetesek, Pock, Hingerle és Thonhauser pedig több latin nyelvű teológiai témájú munka szerzője. *Scriptores provinciae Austrae Societatis Jesu. Collectionis scriptorum ejusdem societatis Universae. Viennae, 1855. 143., 272., 364. p.*

körében, részben azokon kívül valósult meg igen változatos formákban.²⁶

Szervezetten belüli formáját mutatják például a számadáskönyvek „Pauperes” kiadási tételei. A magyar tagozat az 1753-as évben, tíz hónap alatt igen jelentős összeget: 18 forint 27 krajcárt fordított erre a célra. Ez havonta 1 forint 13 krajcártól 3 forint 37 krajcárig terjedő összeget jelentett, kivéve november és december hónapot, amikor is „Expositum nihil est”. Azt sajnos nem jelzi a számadáskönyv, hogy pontosan milyen formában került ez a pénz az arra rászorulókhhoz.²⁷ Szervezetten kívüli jótékonykodásnak egyik formája az egyéni alamizsnálkodás. Erre példát Truffa Éva 1754. évi végrendeletéből tudunk hozni, aki úgy rendelkezett, hogy a különböző kongregációkra hagyott jelentős összegeken túl „Halálom után az szegéneknek osztassanak ki 14 forintokat.”²⁸ Megjegyzendő azonban, hogy az 1743 és 1753 között keletkezett végrendeletek alapján összeállított, a 4. táblázatában szereplő kilenc végrendelező közül, akik valamely jezsuita kongregáció számára adakoztak, senki másnál nem jelenik meg ilyen vagy ehhez hasonló rendelkezés.

A társulatok az összegyűlt pénzadományokat a jótékonykodás mellett a barokk körmenetek méltó és kellőképpen díszes megtartására vagy a templom oltárainak díszítésére is felhasználhatták. Nem egyszer előfordult, hogy szentképet nyomtattak vagy szobrot állíttattak. De jelentős összegeket áldoztak a körmeneteken egyre nagyobb számban megjelenő zenészekre, énekesekre. Az Agonia társulat magyar tagozata 1743-ban 3 forint 75 krajcárt költött a zenészekre összesen a bácsai és lébényi búcsújárás alkalmával.²⁹ Úgy, hogy a bácsai zarándoklat összes egyéb kiadása 95 krajcár volt, a lébényie pedig 2 forint 8 krajcár.³⁰ A német tagozatnak a győri Kálvária hegyre vezetett körmeneténél először csupán 1746-ban említ zenészeket, 1 forint 30 krajcárért. Innentől kezdve azonban minden évben jelen vannak, s a növekedő kiadási tételből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy idővel a számuk is nőtt.³¹

Az Agonia társulat kultúrapártolói tevékenységéhez sorolható a végrendeletekben is megjelenő felajánlások sora, melyeket templom, oltár vagy kápolna építésére szántak.³² Illetve ide tartozik a társulat nyomtatványkiadási tevékenysége is. Erre példaként egy eddig ismeretlen kiadványt

²⁶ Tüskés Gábor – Knapp Éva: Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században. Bp., 1992. (Különnyomat a Néprajzi Látóhatár 3–4. számából.) 30–32. p.

²⁷ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1745.

²⁸ Végrendeletek másolati könyve 2. köt. – Győr Város Levéltára. (továbbiakban: GYVL) IV. A. 1056/2/cl. 127.

²⁹ Bácsa község a 18. században Győr vármegyéhez tartozott, ma Győr része a város északi felén. Lébény Szent Jakab-temploma a középkor óta zarándokhely.

³⁰ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1743.

³¹ Rationes Congregationum... 1721–1784. 1746.

³² Ilyen volt például Horváth Katalin 1746. augusztus 19-i végrendelete, aki úgy rendelkezett, hogy „harmadszor: Azon Ispitában [Magyar Ispita] csináltatandó oltárra hagyok húsz forintot”. Végrendeletek másolati könyve 1. köt. – GYVL. IV. A. 1056/1/cl. 135.

említenék, mely 1750-ben jelent meg a győri Streibig nyomdában.³³ A számadáskönyv 1750. márciusi kiadásai között szerepel a következő tétel: „Typographo pro libello noviter impresso cui titul. Hít nem hit atque Dominica Passionis Sodalibus distributo”. S az emellett szereplő tizenöt forinthez még hozzáadódott hét: „Compactori pro eorundem libellorum compactura”.³⁴ Az új könyv megjelentetése tehát huszonkét forintjába került a társulatnak. Ezt a kiadványt is egyértelműen az Agonia társulat kiadványai közé sorolhatjuk, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány címlapján ma is olvasható: „az Halálra vált Kristus Jesus Gyülekezetének költségével ki-nyomtattott”.

A Congregatio Agoniae Christi helye a társadalomban

Amennyiben azokat a számszerű adatokat tekintjük, melyek Horváth József kutatásainak köszönhetően állnak rendelkezésünkre, úgy azt látjuk, hogy az 1740-es évek folyamán a végrendelezők körében az Agonia társulat hasonló megítélés alá esett a városban működő többi szerzetesi gondozású kongregációval. A végrendeletekben szereplő kegyes hagyományok száma alapján ugyanis az 1741 és 1750 közötti időszakban, kongregációkra lebontva megelőzi az Agonia társulatot (2 kegyes hagyomány) a karmeliták két kongregációja (4–4 kegyes hagyomány), a jezsuiták magyar kongregációja (4 kegyes hagyomány), illetve a ferencesek Szent Ferenc magyar kongregációja (3 kegyes hagyomány). Igazán látványos változást az 1751 és 1760 közötti időszak hozott, amikor az összesen negyven végrendeletből tizenöt nevezte meg valamely jezsuita kongregációt, s ebből hét az Agonia társulatot. Hasonló arányt ebben a korszakban csupán a ferences rend magyar kongregációja ért el, ahol szintén tizenöt kegyes hagyományból hat került a kongregációhoz.³⁵ Ha még egy lépést teszünk hátra, és az egész, 1780-ig terjedő időszakot tekintjük, akkor egyre jobban látszódik, ahogy a jezsuita kongregációk mind magabiztosabban birtokolják az első helyet: az összesen vizsgált száznyolcvan végrendeletből hatvanhárom említés vonatkozott valamely jezsuita kongregációra, s ezek közül harmincnégy az Agonia társulatra. Akkor, amikor a ferences kongregációk összesen ötvenhárom kegyes hagyományt kaptak, amelyből legnagyobb arányban a Szent Ferenc magyar kongregáció részesült (20).³⁶

Ezek az adatok azonban csupán azt mutatják, hogy azok a vagyonos emberek, akik nem ritkán több száz forintnyi vagyonról végrendeleztek, miként kötődtek egyik vagy másik kongregációhoz. Tisztább képet kaphatnánk a városi lakosság szélesebb körének vélekedését illetően, ha rendelkezésünkre állna a társulat albuma, mivel azonban ezt a forrást nélkülözni kényszerülünk, ismételten a számadáskönyvek bizonyos tételei nyújthatnak támpontot. A német tagozat számadáskönyve nem nevezi

³³ Hít, nem hit: a ki hiszen a Kristusban és nem hiszen a Kristusnak, nincs igaz hite / az Halálra vált Kristus Jesus Gyülekezetének [...] költségével ki-nyomtattott. Győr, 1750. (Petrik. II. 132.)

³⁴ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1750. március.

³⁵ HORVÁTH JÓZSEF: Győri kongregációk a 18. század közepén. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. III. Szerk.: L. Imre Mária. Pécs, 2000. 160–170. p., 170. p.

³⁶ Uo. 162. p.

néven a pium legatum hagyókat, csupán összeget jegyez fel. A magyar tagozat számadáskönyve alapján azonban össze tudtuk állítani azok névsorát, akik 1743 és 1753 között pium legatum címszó alatt szerepeltek.³⁷ Itt azonban ismét óvatosan kell eljárunk, hiszen a már említett két kongregáció valamelyikének szól a hagyaték, a személyeket nem köthetjük teljes bizonyossággal sem az Agonia társulathoz, sem a Mária-kongregációhoz. Azonban, ha ezt a névsort összevetjük az ugyanebben a korszakban keletkezett végrendeletek alapján általunk összeállított másik névsorral,³⁸ akkor azt láthatjuk, hogy e tízéves időszakból, a számadáskönyv alapján összeszámolt ötvenegy név és az ugyanezen időszakból, a végrendeletek alapján összeszámolt tizenegy név között csupán három névazonosság van (Németh Ferenc [1746], Sipos Péter [1748], Kelemen Anna [1750]). S ezek közül is csupán egyetlen olyan személy volt (Sipos Péter), aki végrendeletében megnevezte a „Pater Jesovitaknál levő halálra való Jesus Congregatio”-t. A másik két személy, aki végrendeletében név szerint az Agonia társulatot említi (Taápi Erzsébet, Eva Rosina Fejerin), nem szerepelnek a számadáskönyvekben. Tehát a nyilvántartás nem teljes körű. Amennyiben feltételezzük is, hogy e pium legatumok bizonyos százaléka illetve csupán az Agonia társaságot, az évi átlagosan hat-nyolc kegyes hagyomány akkor is nagyságrendi különbség a végrendeleti eredményekhez képest. Itt a hagyomány összegét tekintve is változatosabb a kép: jobban érződik, hogy ki-ki tehetsége szerint hagyományoz: az egy-két forintos, viszonylag szerényebb összegtől hetvenöt forintig terjed a skála.

Az ex funeribus bevételi tételek tovább élesíthetik az Agonia társulat tagságáról alkotott képünket. 1743 és 1753 között kilencvenkilenc személyt számodunk össze a számadáskönyv alapján, akik temetésükre bizonyos összeget hátrahagytak a kongregációnál.³⁹ Itt ismét bizonyosan nem csupán az Agonia társulatról lehet szó, de mindenesetre figyelemreméltó, hogy az évente hét-tizenhét személy által hagyott összegek már túlnyomó részt ötven krajcártól két forintig terjednek, lényegesen kevesebb az öt-nyolc forintos hagyaték. A pium legatumot tevők és a temetésükre hagyók táblázatának metszetében tizenhat személy található.⁴⁰ Azonban nem figyelhető meg olyan összefüggés, hogy az, aki pium legatumot tett, magasabb összeget hagyott volna a temetésére.

Az a következtetést azonban levonhatjuk, hogy a halál közelségét, közeledését érző embereknek fontos volt, hogy az utolsó útjára a kongregáció közössége kísérje, lelkéért a kongregáció közössége imádkozzon. Az is tett ezért, aki csupán 50 krajcárt adhatott és az is, aki harminc forintot. S az itt maradó tagság ugyanúgy imádkozott szegény és gazdag lelki üdvéért.

Összegzés

A Congregatio Agoniae Christi a legtöbb jezsuita gondozású társulathoz hasonlóan, sok szempontból fontos szerepet töltött be 1656 és 1784 között

³⁷ Ld. 3. sz. táblázat.

³⁸ Ld. 4. sz. táblázat.

³⁹ Ld. 2. sz. táblázat.

⁴⁰ A 2. sz. táblázatban ezeket dőlt betűvel jelöljük.

Győr városának mindennapi életében. Vallási téren a barokk vallásosság terjesztésének egyik sarokköve, nem csupán a győr-nádorvárosi Kálvária-hegyre (épült 1714 és 1725 között), a lébényi Szent Jakab-monostor templomába vagy Bácsára, a Szent Vid-kápolnába vezetett processziók lélekformáló ereje, de – a Regnum Marianum-eszmerendszer jegyében – a Patrona Hungariae és a magyar szentek (István, Imre, László) tiszteletének lelkekbe plántálása miatt is. Emellett nevezett zarándok-állomásaikkal az őkeresztény Szent Vitus (Vid) vértanú és Szent Jakab apostol tiszteletét is elmélyítették.

Az Agonia társulat feladatkörét és szerepét elemezve megállapítottuk, hogy kiterjedt tevékenységi körének alapfeltétele volt bizonyos társulati vagyoni felhalmozása és kezelése (évente átlagosan 200–300 forint). E több forrásból (adományok, kegyes hagyományok, temetésre hagyott összegek) táplálkozó alap tette lehetővé, hogy más társulatokhoz hasonlóan, de azoktól némileg eltérve az Agonia társulat is betölthessen karitatív (Magyar Ispita látogatása, szegények segítése, alamizsnálgondás), művészeti, mecénási (oltárépíttetés, nyomtatványkiadás, iskoladráma-előadások anyagi támogatása) feladatkört. A különbségeket az Agonia társulat sajátosságai adják: az ünneprendje (Szent Kereszt felmagasztalásának a napja, szeptember 14., Szent Vitus napja, június 15. és Szent Jakab napja, július 25.), a kiadványainak témája,⁴¹ továbbá imádságainak központi témája (Krisztus szenvedése, a Jó Halálért való könyörgés).

Az Agonia Christi társulat munkásságának társadalmi szempontú vizsgálatából kitűnik, hogy népszerűsége a 18. század folyamán egyre növekszik. Az 1749-ben több mint 200 lelkes tagsággal rendelkező és 1753-ig ütemesen gyarapodó társulat a kor végrendeleteinek tanúsága szerint az 1780-as évekre átveszi a vezető szerepet a ferencesek gondozásában működő kongregációktól (Cordas Seraphius Szent Ferenc Magyar Congregatio, Regiszi Szent Ferenc hitoktatási congregatiója). II. József első lépésben 1781-ben, majd 1782-ben a kordás társulatot és a ferences harmadrendet oszlatta fel, s 1784-ben rendelte csak el az összes társulat feloszlását. Mivel a győri Agonia társulat abolíciós iratai elvesztek, nem ismert, hogy pontosan milyen vagyonnal és mekkora tagsággal számolták fel a társulatot. A feloszlítás évére is csupán a két Rationes bejegyzései alapján tudunk következtetni: a magyar tagozat számadáskönyve a jezsuita rend feloszlásának évével, 1773-mal zárul, a német tagozat számadásai azonban 1784-ig folytatódnak.

Az általunk vizsgált adatokból (számadáskönyvek vonatkozó tételei) pedig jól látszik, hogy az Agonia Christi társulat a helyi társadalom szélesebb rétegét is meg tudta szólítani, tagjai közé tudta állítani. Hiszen nem csupán a több száz forintról végrendelező tehetős győri és környékbeli (Sziget, Újváros, Nádorváros stb.) polgárok (például Horváth Katalin húsz forint, Eva Rosina Fejerin tíz forint, Felkés Ferenc húsz forint összegben) rendelték haláluk után pénzt adni a kongregációnak, a bevételi tételek között néhány krajcáros összegek is megjelentek. Nemtől, vagyoni helyzet-től, rangtól függetlenül a halál közeledését érző embereknek fontos volt, hogy az utolsó útjára az Agonia kongregáció közössége kísérje, lelkéért a kongregáció közössége imádkozzon. A társulat mind német, mind magyar

⁴¹ Pl.: TAXONYI JÁNOS: A Kálvária-hegynek szentsége. Győr, 1739. ill. ld. 33. sz. jegyz.

tagozata hetente kétszer, hétfőn és pénteken tartotta összejöveteleit. Minden hétfőn az elhunyt társulati tagokért könyörögtek a Halottak Officiumával,⁴² s minden pénteken az élők jó haláláért (pro felici morte) mondták a Krisztus kínszenvedéséről szóló magyar nyelvű litániát a jezsuita rend Loyolai Szent Ignácra nevezett győri templomában. Látható tehát, hogy egy-egy társulat alaposabb vizsgálata miként tudja árnyalni egy kor társadalmáról, az egyes ember világlátásáról alkotott képünket.

⁴² A zsolozsma és a társulatok által alkalmazott kis-zsolozsmák történetéről: DOBSZAY LÁSZLÓ: A római officium. In: *Magyar Egyházzene*, 1997/1998. 133–152. p.

MELLÉKLETEK**1. táblázat.**

Év	Magyar				Német			
	Összes bevétel		Összes kiadás		Összes bevétel		Összes kiadás	
	forint	krajcár	forint	krajcár	forint	krajcár	forint	krajcár
1743	466	29	157	8	193	15	74	-
1744	366	75	125	30	349	40	349	40
1745	303	38	62	43	80	48	34	26
1746	-	-	-	-	190	57	53	30
1747	296	50	182	-	241	10	44	36
1748	282	83	76	65	237	45	227	53
1749	460	12	411	53	52	10	28	35
1750	259	29	123	83	57	17	48	15
1751	392	17	321	77	42	49	27	57
1752	197	6	86	15	-	-	-	-
1753	336	53	242	66	111	48	42	30

A társulatok összes éves bevétele és kiadása.⁴³

⁴³ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1743–1753.; Rationes Congregationum... 1721–1784. 1743–1753. Az 1746-os és 1752-es évre vonatkozó bejegyzései alapján nem határozható meg a pontos éves összeg.

2. táblázat.

A győri jezsuita rend valamely magyar kongregációjának név szerint ismert tagjai a temetésükre hagyott bevételi tételek alapján.⁴⁴

	Temetés éve	Név	Befolyt összeg	
			forint	krajcár
1.	1743	Franciscus Somodi	4	-
2.		Adamus Hagyó	1	30
3.		Paulus Szűcs	1	50
4.		<i>Franciscus Pusztá</i>	1	25
5.		<i>Helena Kalocsai</i>	2	-
6.		Elisabetha Horváth	3	-
7.		Clara Balaskó	3	50
8.	1744	Elis. Szalaj	4	-
9.		Georgius Malkovics	1	50
10.		<i>Emericus Adorján</i>	1	50
11.		Eva Antalovich	3	-
12.	1745	Catharina Selyei	2	5
13.		<i>Eva Sipos</i>	4	-
14.		Stephanus Letovics	4	-
15.		Joannes Hara	4	-
16.		Joannes Horváth	2	25
17.		Anna Kapronczai	2	50
18.		Anna Zaradi	2	-
19.	1746	Susanna Száry	4	-
20.		Catharina H.	2	-
21.		Petrus Németh	2	-
22.		D, Elisab. Nyirő	3	-
23.		D. Haidics	2	-
24.	1747	C. Takács	6	20
25.		Eva Gregorics	5	65
26.		Julius Georgus	7	50

⁴⁴ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1743–1753.

27.		Ivó Ihuthia	-	-
28.	1748	Joannes Németh	1	-
29.		Mariana Szalai	-	65
30.		Petrus Horváth	-	85
31.		Anna Slopak	1	12
32.		Eva Jakics	3	-
33.		<i>Eva Tomsics</i>	1	50
34.		Elisabetha Szalai	-	50
35.		Franc. Labodi	1	50
36.		Nicolaus Kalocsi	1	50
37.		Perit. V. Mathia	Üresen hagyva	
38.		<i>Magd. Jancsos</i>	5	50
39.	1749	Nicolaus Lendvai	1	10
40.		Elis Kalócsy	1	50
41.		Joannes Vajó	5	-
42.		Franciscus Iván	1	50
43.		Mich. Óri	1	50
44.		Joannes Szemerey et Elisabetha Vissy	9	85
45.				
46.		Elis. Balásy	6	-
47.		Petrus Szabó	1	-
48.		Juditha Szabó	2	-
49.		Eva Foka	1	-
50.		Michael Skuletz	2	-
51.		Barbara Szónyi	8	80
52.		<i>Elisabeth Czipocki</i>	2	-
53.		<i>Cathar. Máthé</i>	1	50
54.		Adamus Rosetories	1	50
55.		Steph. Orbán	-	75
56.	1750	Emericus Despot	1	-
57.		<i>Stephanus Nagy</i>	10	-
58.		Joannes Eller	3	-
59.		Franciscus Poka	1	50

60.		Emericus Horváth	2	-
61.		Joannes Minarics	1	50
62.		Joannes Balogh	1	48
63.		Joann. Holli	1	50
64.		Math. Rigó	5	-
65.		Helena Tomor	1	70
66.		N. Balassi	1	30
67.		Mich. Horváth	1	-
68.	1751	N. Miskoczy	-	50
69.		Eva Kovács	1	10
70.		<i>Elisabetha Pápai</i>	1	-
71.		Elisab. Lipits	2	-
72.		<i>Joannes Vógyi</i>	8	-
73.		Cathar. Bauss	1	50
74.		Joan. Laszkár	-	70
75.		Cathar. Plavec	2	
76.		Martinus Belani	8	10
77.		Elisabetha Stercza	8	19
78.		Cath. Szőnyi	1	-
79.	1752	Adamus Lendvai	1	50
80.		Petrus R.	1	50
81.		Math. Prener	1	-
82.		P. D. Fejér	2	-
83.		Josephus Kuglics	2	70
84.		Catharina Kovács	7	-
85.		D. Vissy	3	-
86.		Paulus Vági	4	-
87.		Judith Szőlő	1	50
88.	1753	Josephus Karner	7	50
89.		Catharina Has	1	-
90.		Joannes Pintér	2	-
91.		Elisabetha Fodorics	1	25
92.		Catharina Csikár	1	25

93.		Andreas Ugris	1	50
94.		Eva Zidai	1	50
95.		<i>Elisabetha Grác</i>	1	50
96.		<i>Maria Fekete</i>	5	-
97.		Elisabetha Takács	3	70
98.		Joannes Muraközi	2	-
99.		Joannis Noszrádi	9	-

3. táblázat.

A győri jezsuita rend valamely magyar kongregációja számára kegyes hagyományt tevők névsora, a hagyatékból származó bevételi összegek alapján.⁴⁵

	Kegyes hagyomány (pium legatum) éve	Név	Összeg	
			forint	krajcár
1.	1743	Franciscus Pusztá	5	-
2.		Juditha Kálmár	5	-
3.		Maria Krainecz	6	-
4.		Helena Kalocsai	2	-
5.		Eva Gyarmati	1	-
6.		Eva Balogh	50	-
7.		Franciscus Nagy		
8.	1744	Nathia Szabó	2	-
9.		Emericus Adorján	4	-
10.	1745	Elisabetha Czipocki	4	15
11.		Eva Sipos	5	-
12.		Elisabetha Szelécs	5	-
13.		Juliana Buzás	2	-
14.		Vidua Lakatosiana	2	-
15.		S. Fejérvári	2	-
16.		Elisabetha	2	-

⁴⁵ Rationes Congregationum... 1720–1773. 1743–1753.

		Hegykőzi		
17.	1746	Franciscus Németh	10	-
18.		Andreas Szmakla	12	-
19.		Catharina Szabó	3	-
20.	Évszám nélkül	Eva Truffa ⁴⁶	75	-
21.		Elisabeth Hajdick	75	-
22.		Eva Tomsics	5	-
23.	1748	Petrus Sipos	10	-
24.		Franc. Labodi	2	-
25.	1749	Joannis Havy	15	-
26.		Magd. Jancsos	13	-
27.		Susanna Szabó	3	-
28.		Maria Szalay	5	-
29.		Eva Csuglári	10	-
30.		Cahtar. Máthé	3	-
31.	1750	Anna Kelemen	30	-
32.		Stephanus Nagy	20	-
33.		Catharina Tott	5	-
34.		Catharina Morocz	5	-
35.		Stephanus Szabó	5	-
36.		Maria Pápai	2	-
37.	1751	Petri Nimeth	5	-
38.		Elisabetha Simachech	20	94
39.		Anna Győri	10	-
40.		Elis. Pápai	5	-
41.		Cathar. Jakovics	1	-
42.	1752	Elisabeth Horváth	1	50
43.		Joan. Vőgyi	10	-
44.		Joannes Vass	10	-
45.		Juditha Sőrők	4	80

⁴⁶ Rábukkantunk az asszony végrendeletére, melynek kelte: 1754. február 16. Végrendeletek másolati könyve 2. köt. – GYVL. IV. A. 1056/cl, 127.

46.		Georg Sárközi	-	50
47.		Stephanus Domokos	15	-
48.		Paulus Gyulai	4	-
49.		Maria Fekete	5	-
50.		Elisabeth Grác	5	-
51.	1753	Petrus Kissoczki	25	-

4. táblázat.

A győri jezsuita rend valamely magyar kongregációjára számára kegyes hagyományt tevők névsora az 1743 és 1753 között keletkezett végrendeletek alapján.⁴⁷

⁴⁷ Végrendeletek másolati könyve 1. köt. – GYVL. IV. A. 1056/1/cl (122-124., 134-136., 165-167., 249-252., 285-286., 314-316.); Végrendeletek másolati könyve 2. köt. – GYVL. IV. A. 1056/2/cl (49-54., 92-97., 122-125., 125-127.)

	A végrendelet kelt	Név	A jezsuita kongregáció megnevezése	Összeg (forintban)	Egyéb, a végrendeletben kedvezményezett kongregáció
1.	1744. április 2.	Németh Ferenc	„P. Jesovitáknál levő Magyar Congregatio”	10	-
2.	1746. augusztus 19.	Horváth Katalin	„Jésus Társaságánál levő nemes Magyar Congregatio”	20	Ferencesek „magyar nemes congregatioja” Kármeliták „nemes magyar congregatioja”
3.	1747. október 18.	Sipos Péter	„Pater Jesovitáknál levő halálra való Jesus Congregatio”	10	-
4.	1747. február 4.	Taápi Ersébet	„P. Jesuitáknál levő halálra volt Jesus Szent Congregatioja”	10	„P. Franciscanusoknál levő Cordas Szeraphius Szent Ferencz Magyar Congregatio” „P. Kármeliták Scapularios Szent Congregatio” „Kálvária épületére”
5.	1747. április 4.	Felkés Ferenc		20	„Cálváriára, felit misékre, felit a congregatiókra”
6.	1749. szeptember 9.	Kelemen Anna	„Pater Jesovitok congregatioja”	Az eladott ház ára egyenlően felosztandó	„Pater Franciscanusok congregatioja” „Pater Carmeliták congregatioja”
7.	1753. május 26.	Vissy Lőrincz	„Boldogh Asszony Congregatioja”	3	Deákok Congregatioja
8.	1753. február 11.	Eva Rosina Fejerin	„Bruderschaft Jesu Christi”	10	Ferencesek és a kármeliták kongregációja
9.	Dátum nélkül	Varga György	„magyar congregatióra az Jesuitáknál”	5	Kálváriára
(10.)	1754. február 16.	Truffa Eva	„Páter jesuiták Magyar Congregatioja”	75	„Páter Carmeliták Szent Scapular Congregatiojára”

A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században

Szabadi István

Debreceni Ember Pál a 18. század elején a tiszántúli református egyházkerület tárgyalásakor tizennegyedikként, egyben utolsóként említi meg az erdőségi (Sylvaniensis), magyarul a szilágyi egyházmegyét, melyet, ahogy már a Helvét Hitvallás 1567-es aláírásából kitűnik, a vármegyéről krasznainak is neveztek.¹

Kraszna vármegye s vele református egyházmegyéje a Partiummal együtt hányódott Erdély és Magyarország, az erdélyi és a tiszántúli superintendia között 1693 óta. Ekkor a Partiumot hivatalosan visszacsatolták Magyarországhoz, ugyanakkor a partiumi Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd vármegyéket csak az adózás tekintetében, hiszen közigazgatásilag továbbra is Erdélyhez tartoztak. Ez a kettős függés 1732. december 31-ig tartott, ezután III. Károly rendelete alapján Kraszna, ugyanígy Közép-Szolnok és a Kővár vidék Zaránd megyével együtt minden szempontból a Gubernium fennhatósága alá kerül.

A szilágyi református egyházmegye területén ekkor jelenik meg az a törekvés, hogy a tractus az erdélyi református superintendenciához tartozzék. Az erdélyi rendek számára 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum kedvezőbb helyzetbe hozta az erdélyi reformátusokat, mint a magyarországi egyházigazgatás alatt élő hittestvéreiket (az erdélyi négy bevett vallás addigi jogai megmaradtak). Mindeközben a szilágyi egyházmegye (melyhez tartozott néhány közép-szolnoki gyülekezet is) abban a sajátos helyzetben volt, hogy a helyi erdélyi egyházi törvények szerint igazgatták, jelentéseiket az erdélyi református főkonzisztóriumhoz adták be, attól függték egyházpolitikai, a tiszántúli egyházkerülettől pedig egyházfegyelmi ügyekben.²

1734-ben, amikor egy királyi rendelet megerősítette a tiszántúli református egyházkerület területét, abba természetesen beletartozott a szilágyi egyházmegye is. Ekkoriban a tiszántúli superintendens Zoványi György (1728–1758) volt. Zoványi a Közép-Szolnok vármegyében lévő, de a szilágyi tractushoz tartozó Zilahon lakott, s onnan igazgatta mind a kerületben lévő erdélyi, mind a magyarországi egyházmegyéket.³

¹ DEBRECENI EMBER PÁL: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Sárospatak, 2009. 464. p.

² POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi református egyház története. V. köt. Bp., 1905. (továbbiakban: POKOLY, 1905.) 243-245. p.

³ Magát a forrásokban következetesen a superintendia Trans- et Cis-Tibiscana superintendensének titulálta. A Cistibiscana, azaz Tiszáninnnen a mai Tiszántúlt jelölte (Erdély felől nézve), a Transtibiscana pedig az ugyanehhez a kerülethez tartozó, de a Tiszán túl lévő egyházigazgatási területet jelentette (Bereg, Ugocea egy része, Máramaros).

Az egyházkerület jegyzőkönyvét is magánál tartotta, ezért 1736-ban egy újat kellett kezdeni Debrecenben.⁴ Úgy tűnik, 1735-től igazából Szódi István generalis notarius kezében volt az egyház igazgatása, amelyet Zoványi instrukciói szerint végzett. Mindezt a superintendensről elnevezett és általa szerkesztett Zoványi-kánonok szerint, melyeket Kolozsváron 1733-ban ki is nyomtattak.⁵ Egy 1737-es kerületi határozat alapján újabb kánont kellett volna alkotnia Zoványi Györgynek, mely nem az erdélyi, hanem a magyarországi négy superintendencia kánonjait veszi alapul, s azt jóvá is kellett volna hagyatnia minden püspökkel, s csak azok beleegyezése után nyomathatta ki.⁶

Zoványi, aki 1711 óta krasznai esperes is volt egyidejűleg, Szilágyinak Erdélyhez való tartozását egész egyszerűen gondolta megoldani: 1732-ben felvetődött Debrecenben, hogy az egész tiszántúli kerület Erdélyhez kell csatolni. Mindez a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében van feljegyezve, ugyanis kerületi közgyűlést nem volt szabad tartani, így egy úgynevezett consiliumon az esperesek tárgyaltak olyan kérdésekről is, amelyek az egész superintendenciát érintették. A Carolina resolutio után vagyunk egy évvel, amikor felmerült a tiszántúli kerület felosztása is, mely szerint az északi partiumi vármegyékben lévő egyházmegyék önálló kerületté szerveződnének. Ekkor olvashatjuk: „superintendencia maneat in eodem statu, in quo nunc est, nec in duas vel plures dividatur partes, nec etiam exquorundam mente Scissio facienda, multo magis nostra Superintendencia Transsylvanicae conjugenda.”⁷ A régi határok sérthetlenségét egy 1735-ös esperesi tanácskozás is megerősíti, ez bekerül az egyházkerületi jegyzőkönyvbe is.⁸

Zoványi szolgálati ideje alatt, ahogy említettem, javarészt Zilahon tartózkodott, Debrecenben alig. 1744-ben meg is idézték az esperesek, s meg akarták győzni, hogy változtasson ezen a gyakorlaton, valamint törvénytelen divortiók miatt is felelősségre akarták vonni. Zoványi erre írta a következőket Szódi Istvánnak, a tiszántúli kerület főjegyzőjének: „el vettem a Citatit sub nomine Tractuum seniorum Superattentiae hujus Transtibiscanae [...] ha lehet fogom magam

⁴ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban: TtREL) I.1.a. (= Tiszántúli Református Egyházkerület iratai. Püspöki Hivatal. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.) 2-3.

⁵ A kánonok kéziratát már 1729-ben szétküldte Zoványi az espereseknek, ld.: Bihari egyházmegye jegyzőkönyve TtREL I.30.a. (= Bihar-Érmelléki Egyházmegye. Közgyűlési jegyzőkönyvek.) 2. A nyomtatott változat: *Canones ecclesiastici ex antiquis hungariensibus, et recentioribus Transylvaniensibus, aliisque in usus ecclesiarum cis et ultra Tibiscum reformatarum concinnati, et quibusdam necessariis aucti. Quibus accesserunt disciplina cum poenis delinquentium; nationalis synodi Szathmar-Németiensis quaedam conclusiones; statuta variarum synodorum ab anno 1629. Liturgia ecclesiastica novellorum ministrorum gratia contracta; opera Georgii P. Zoványi (8-r.) Claudiopoli, 1733. Apud Alex P. Szathmári.*

⁶ TtREL I.1.a.3. 267.

⁷ TtREL I.31.a. (= Debreceni Egyházmegye. Közgyűlési jegyzőkönyvek.) 2. 462.

⁸ TtREL I.1.a.2. 250.

expediálni, ha nem: vagyon törvény ellenem is. Megvallom, sajnálom ezeket Contra jus Divinum et Canones, de: vastag beszéd nem méltó hozzám. Azonban nem kell vala az én citáltatásommal sietni, hanem a 86 canont kell vala megtartani, melly az Erdélyivel edgyez: Interim faciam officium.”⁹ Zoványi levelének hátoldalára Szódi, csak úgy magának, megjegyzésként odaírta: „Ne terheltesen T. koma uram az allegált 86 canont ide írni, látnók mit tart.”

1750-ben megválasztották a kerület első főkurátorát Dobozi Mihály személyében, aki rögtön levélben fordult Zoványihoz, kérve, hogy a főjegyző Szódinek adjon szinte teljes hatáskört, hogy fenntarthassák a kapcsolatot az ágenssel, a többi kerülettel, az esperesekkel, valamint sürgette Dobozi a régóta meg nem tartott egyházlátogatások felújítását is, ugyanakkor biztosította Zoványit superintendensi tisztének megtartásáról.¹⁰ Zoványi érzékenyen érinthette a levél, melyre így válaszolt: „Iratik ez, hogy nem kívánja a delegatus concursus, hogy superintendesi titulusom ellen légyen e végzés – nem is lehet holtomig, mivel anno 1728. az egész innervaló fraternitástól választattam.” Emlekeztet arra, hogy először nem is vállalta a superintendensi tiszte, ennek ellenére a megismételt választás során ismét reá szavazott a lelkeszi kar, s ezért fogadta el a felkérést. Hivatalában őt VI. Károly is megerősítette. Ezek miatt is felhívja a debrecenieket, hogy ne vegyék semmibe a püspöki címet, ha nem is jár hozzá jövedelem. Debrecenben meg nem jelenik személyesen, viszont ahhoz ragaszkodik, hogy az egyházkerületet érintő ügyekben ítéletet tehessen. Az egyházlátogatások megindulásáról (melyet az esperesek szoktak végezni) előzetes jelentést kér, ami pedig a szilágyi egyházmegyét illeti, maga helyett fiát és leendő utódját, Zoványi Józsefet bízta meg a látogatások elvégzésével.¹¹

Zoványi leveleiből kitűnik, hogy az erdélyi főkonzisztóriumot annak kérésére gyakran kereste fel. Emiatt s a fentiek miatt is nem egyszer érte az a vád a kerület vagy éppen Harsányi István középszolnoki esperes részéről, hogy egyházmegyéjét Erdélyhez akarja csatolni. 1754-ben ezért a következő végzést hozta a tiszántúli superintendencia:

„Relatum est per Reverendum Dominum Stephanum Harsányi Tractus Mediocris Szolnok seniore, Admodum reverendum Dominum Superintendentem Georgium Zoványi in eo laborare, idque opera praecipuae Illustris Baronis Volfgangi Bánffi, út majorem Venerabilis Tractus Mediocris Szolnok partem, a reliquo corpore avulsam, Superintendencie Transylvaniae adjungat. Placuit itaque praesenti congregationi superintendencialis út primum quidem Venerando Domino Superintendenti notificetur per hanc eandem congregationem, deinde Illustri Baroni per

⁹ TtREL I.2. (= Püspöki iratok gyűjteménye.) 1. Zo-19.

¹⁰ KÖNYVES TÓTH MIHÁLY: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az ugynevezett partiumbeli ekkleziáink a tiszántúli superintendenciához In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1862. 44. sz. (továbbiakban: KÖNYVES TÓTH, 1862.) 1393–1394. p.

¹¹ KÖNYVES TÓTH, 1862. 1395. p.

spectabilem Dominum curatorem Michaelem Dobozy; institutum illud prorsus esse impracticabile, ne cin effectum deduci inscia Regia majestate posse.”¹²

Zoványi György 1758-ban, 101 évesen hunyt el.¹³ Püspök utódai (Vecsey János - 1763, Tatai Csirke Ferenc - 1765, Szilágyi Sámuel -1785, Szatmári Paksi István - 1791) minden szempontból úgy működtek, úgy igazgattak a szilágyi egyházmegyében, mint a többi tractusban, 1767-ben és 1786-ban canonica visitatitot tartottak, válóperes ügyekben hozott egyházmegyei ítéleteket semmisnek mondtak ki, megfenyítették iskolamestereket, intézkedtek a lelkészekről megtagadott dézsma ügyében, az agentialis pénztárba alamizsnagyűjtést rendeltek el, és 1788-ban felfüggesztették Szilágyban, ahol addig egyedülként megmaradt, a Zoványi-féle kánonok használatát.¹⁴

Az első igazi törést a tiszántúli kerület és a szilágyi tractus között mégis egy divortialis ügy hozta, amely során ki más, mint Zoványi superintendens már korábban emlegetett kedves notariususa, a zsbói lelkészségben szolgáló József fia, ekkor már szilágyi esperes, szállt szembe a kerület akaratával.¹⁵

Történt, hogy egy Pataki Nagy András nevű, amúgy Püspökibe való atyafinak a felesége úgymond megszökött az urától, s miután Pataki Nagy András láttamozott levelek sorával igazolta, hogy feleségét évek óta nem találja, pedig 1761 óta kereste fél Erdélyben és az egész Észak-Partiumban, kérte Zoványi József esperestől a válás kimondását. Miután ez megtörtént, Pataki Nagy hamar meg is nősült, gyermeke is született, csakhogy 1767-ben előkerült az első feleség, aki a Szabolcsban lévő Kemeccsén élt egymagában (Pataki Nagy nyilván ott nem kereste, ahol éppen volt), méghozzá igen tisztos életet, ahogy ezt a kemeccsei lelkész is igazolta. Pataki Nagy Andrást bigámiáért be is zárták a somlyai várba, onnan írta leveleit a tiszántúli superintendentiához a válás érvényességének kimondását kérve. Amit meg is tett volna talán a kerület, ha nem Zoványi József az, aki a második házasságra engedélyt adott. Így aztán magát Zoványi esperest háromszor idézték be a kerület elé 1768 és 1770 között, ő azonban egyszer sem jelent meg a fegyelmi tárgyaláson.

Erre maga Wesselényi Ferenc erdélyi főgondnok biztatta a zsbói lelkész-esperest, aki az első, Périben tartandó tárgyalás előtt, Drágból 1768. november 9-én kelt levelében a következőket írta Zoványi Józsefnek: „Tiszteletes Esperest Uram levelét, Debreczeni Tiszteletes

¹² TtREL I.1.a.3. 304.

¹³ Életrajzához ld.: TÓTH FERENC: A Helvétziai Vallástételt követő Túl a Tiszai Superintendenciában élt református püspökök élete. Győr, 1812. 162–165. p.; SZILÁGYI FERENC: Zilah történelméből. Pest, 1870. 39–44., 53–58., 69–78. p.; PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája. VI. köt. H.n. [Bp.], 1904. 771–772. p.

¹⁴ ZOVÁNYI JENŐ: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1939.)

¹⁵ TtREL I.1.b.121.és 127. (Zoványi József szilágyi esperes fegyelmi ügye, 1768.)

Superintendens Uram Citatiójával egyetemben elvettem, mely Citatiot is Tiszteletes esperest uramnak ide zárva visszaküldöttem. Ami azon Citatiot nézi, arra teljességgel compareálni nem kell; hanem jó eleve Tiszteletes Superintendens Uramnak rotunde írja meg T. Esperes Uram, hogy hijában ne is fáradjon Peérbe, mert én parantsoltam, hogy a szilágyiak közül senki oda ne compareáljon.” Wesselényi arra is felhívja a figyelmet, hogy Közép-Szolnok és az egész Szilágy Erdélyhez lett csatolva, így az erdélyi kormány szervezettől és az erdélyi főkonzisztóriumtól függenek. A tiszántúli püspök emiatt matrimoniális ügyeket nem tárgyalhat, így felesleges is Périben azokat szóba hozni. Korábban is csak azért vették figyelembe – valamennyire szabad akaratukból - a szilágyi papok a debreceni superintendencia szavát, mert annak feje egyben szilágyi esperes volt, tudniillik Zoványi György.¹⁶

Zoványi József meg is írta a levelet püspökének Debrecenbe, nem ilyen részletességgel, csak közölte, hogy az erdélyi superintendencia helybenhagyta Pataki Nagy András ügyében hozott döntését, s őt ne fenyegetse, terminusokat se szabjanak neki. Périben 1769 januárjában tehát megtartották a generalis synodust a tiszántúliak, ismertették Wesselényi Ferenc levelét, és úgy döntöttek, hogy be kell várni az erdélyi kerület nyilatkozatát. Közben Lázár János gróf, az új erdélyi főkurátor márciusban levelet írt Debrecenbe a superintendensnek, kérve, hogy legközelebb, ha generális synodust tartanak az Erdélyhez tartozó vármegyékben, arról előbb a főkonzisztóriumot értesítsék, kérjék meg engedélyét, s fogadják küldötteiket is, valamint Erdélyben az erdélyi egyházi törvények szerint járjanak el.¹⁷

[Szilágy]Nagyfaluban kerül sor aztán arra az ülésre, 1769 júliusában, amelyen az erdélyi küldöttek jelenlétében megfosztják hivatalától Zoványi Józsefet, amely megfosztás ellen az erdélyiek sem tiltakoztak, mert minden bizonnyal kellemetlen volt nekik a renitens esperes személye, akinek cselekedeteit nemigen lehetett kiszámítani. Kérték a tiszántúliak Zoványi Józseftől azt is, hogy adja át az egyházmegye iratait a superintendenciának. Az iratok átadását Wesselényi Ferenc maga tagadta meg, s ezért a kerület kérte ez ügyben az erdélyi főkonzisztórium állásfoglalását.¹⁸ Szebenből 1769 augusztusában érkezett meg a levél Lázár János és Teleki László aláírásával, melyben szeméretlenül vetik a kerületnek, hogy Tasnádra Debrecenből vittek iskolamestert, pedig az a Kolozsvári Kollégium beneficiuma volt, felróják, hogy a szilágyi papoktól taksát szednek, és némely szilágyi fundusok jövedelméből részt kívánnak a debreceniek. Mindezekre hivatkozva úgy döntenek, hogy a jogbiztosító iratokat tartalmazó levelesláda maradjon csak Zsibón, „Sibóról meg ne mozdíttassék”.¹⁹

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy Debrecennek megmarad a szilágyi esperes beiktatásának a joga. Jóllehet nem zárkózik el a kerület attól,

¹⁶ TtREL I.1.b.121. 3.

¹⁷ TtREL I.1.b.127. 45.

¹⁸ TtREL I.1.a.5.19.

¹⁹ TtREL I.1.b. 127. 51.

hogy Zoványi saját kérésére bűnbánatot tartson s bocsánatért folyamodjon, hivatalába nem helyezi vissza. 1770 augusztusában a szilágyi egyházmegye új esperest választ Bessenyei Bálint személyében, akit Ákoson fel is esketnek Dobai Zsigmond szilágyi egyházmegyei gondnok tiltakozása ellenére.²⁰

Wesselényi Ferenc meghalt ugyanebben az évben, így szóba került ismét a tractus leveles ládájának az ügye. Mivel maga Zoványi József is hiába járt közbe az iratok Debrecenbe kerülése ügyében (ennek megtörténte lett volna visszahelyezésének feltétele), két listát készítettek a láda tartalmáról, egyiket megkapta a tiszántúli, másikat az erdélyi superintendens, maguk az iratok pedig ugyanebben az évben Kolozsvárra kerültek.²¹ Ez volt az első eset, amikor az erdélyi főkonzisztórium tetlegesen is beavatkozott a szilágyi tractus ügyébe. Ettől kezdve, ahogy Pokoly fogalmaz, „az erdélyi főconsistorium »in ecclatiastico politicis«, a tiszántúli egyházkerület pedig »in mere ecclesiasticis« gyakorolják az egyházmegye feletti joghatóságot”.²²

1773-ban Bessenyei esperes és a tractualis assessor között vita támad, ennek az lesz az eredménye, hogy az egyházmegye lelkészei elkezdik magukat Erdélyben felszenteltetni. Az eljárást 1774-ben letiltja a kerület, de nem tudnak neki véget vetni.²³ Az udvarhelyszéki Telekfalva templomára történt kéregetés körül botrány tör ki 1775-ben, a debreceniek kitiltják az adománygyűjtőket a superintendenciából.²⁴ 1795-ben hasonlóképpen az udvarhelyi diákokkal teszik ugyanezt.²⁵ 1802-ben pedig, amikor leég a debreceni Nagytemplom és a Kollégium, s az új kollégium építésére gyűjtenének Erdélyben is, ekkor viszont az erdélyi főkonzisztórium utasítja el a kérést.²⁶

Közben számos alkalommal panaszkodnak a debreceni püspökök az erdélyi főkonzisztóriumnak a szilágyi papok engedetlensége miatt. A főkonzisztórium legközelebb 1801-ben avatkozik be határozottan a szilágyi tractus igazgatásába. A szilágybagosi gyülekezet olyan lelkészt akart megválasztani [Virág Istvánt], akit Faggyas István, az akkori szilágyi esperes nem támogatott, a bagosiak pedig a tiszántúli egyházkerülethez fellebbeztek. A kerület Virág István meghívását jóváhagyja, de a tractus azt semmisnek tekinti, a bagosiakat és Virágot maga elé hívja, a gyülekezetet lelkész nélkül hagyja, Virágot pedig minden egyházmegyei gyülekezetből kitiltja, „kimarasztja.” Wesselényi Miklós is beavatkozott az ügybe, és eltiltotta a lelkészválasztást rendezni hivatott gyűlésen való részvételtől „esperes, nótárius és assessor atyánkfiait,” mivel „Középszolnok és Kraszna vármegyébéli úgy Kővárvidéki ekklézsiáink

²⁰ TtREL I.1.a.5. 26.

²¹ Ld. SIPOS GÁBOR: A szilágyi református egyházmegye régi oklevelei, 1580-1721. In: Örök Szilágy. Aeterna Sylvania. Szerk.: Bálint István János. Bp., 2010. 1005-1009. p.

²² POKOLY, 1905. 244. p.

²³ TtREL I.1.a.5. 83.

²⁴ TtREL I.1.b.248.

²⁵ TtREL I.1.b.617.

²⁶ TtREL I.1.b.1004.

Erdélyországnak nemes Magyarországtól való elszakadásától fogva mind e mai napig az erdélyi szokások és törvények alá vettetnek.” Debrecenben az esetet a 1769-es Zoványi-féle ügghöz hasonlóan érzik, az említett egyházmegyei tisztségviselőket a kerület közgyűlése elé idézik, Virág Istvánt pedig meghagyják lelkészi hivatalában.²⁷ 1804-ban Péren zajlik egy hasonló összecsapás, Tóth Pál lelkészt megfosztják palástjától is, de ő az erdélyi főkonzisztórium ítéletére hivatkozik, mely szerint nem kap consensust a gyülekezet más lelkész megválasztására.²⁸

Ekkor az erdélyi főkonzisztórium mind a bagosi, mind a péri esetre hivatkozva megírja 1804 márciusában Debrecenbe, hogy az egyházkerület a partiumi gyülekezetek ügyeibe többé ne szóljon bele, ellenkező esetben azon lesz a főkonzisztórium, hogy a partiumi gyülekezeteket Erdélyhez csatolják „in ecclesiasticis éppenugy, mint in civilibus.” Ráadásul leszögezik, hogy a tiszántúli püspök lényegében az erdélyi főkonzisztórium egyik tagja, s ilyen értelemben vannak alárendelve a partiumi eklézsiák.²⁹

A kérdés rendezésére 1804 és 1818 között csak levelezés útján tetek kísérletet a felek, a régóta tervezett személyes találkozóra nem került sor tizenkét év alatt sem. A tiszántúliak annyit értek, hogy a kerületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1806-ban Dombi János szilágyi esperes beiktatásakor az eskü szövegébe bekerült, hogy nem csak a superintendensnek, hanem a superintendia consistoriumnak is engedelmessé kell. De mikor sor került volna az eskü letételére, azt Dombi megtagadta, mivel „az erdélyin kívül más consistoriumtól nem függhet.” Ugyanekkor történt, hogy a közép-szolnoki esperes, Keresztes Mihály is úgy nyilatkozott, hogy az erdélyi részekre nézve csak arra kötelezheti magát, hogy „superintendensemnek engedelmessé dem.” Ezért aztán sem Dombit, sem Keresztesit nem erősítették meg esperesi tisztükben. Dombi 1818-ban meghalt, utódja esküszövegében az a homályos kitétel szerepelt, hogy működése során sérelem nem eshet az erdélyi nagyfejedelemség municipális törvényein, és az erdélyi főkonzisztóriumtól való politikai és gazdasági függésén sem.³⁰

Ekkor már, ahogy Zoványi Jenő fogalmaz, a tiszántúli egyházkerület kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy „az Erdélyhez tartozó eklézsiák a magyarországi eklézsiáktól elszakasztassanak.”³¹ Az elszakításra 1818 és 1821 között került sor, a közép-szolnoki egyházmegyét ennek kapcsán ketté is osztották. Ma már tudjuk, Szilágy csak egy időre került Erdélyhez, a szilágysági református gyülekezetek hányattatása ma sem ért véget, amikor a történelmi távlatban oly gyakran változó egyházkormányzati keretek között egészen új kihívásokkal kell szembenéznie.

²⁷ KÖNYVES TÓTH, 1862. 1433–1436. p.

²⁸ KÖNYVES TÓTH, 1862. 1437. p.

²⁹ ZOVÁNYI, 1939. 84–85., 89–90. p.

³⁰ BARCSA JÁNOS: A tiszántúli református egyházkerület történelme. II. köt. Debrecen, 1908. 95. p.

³¹ ZOVÁNYI, 1939. 90. p.

Zsarnay Lajos rövid életrajza

Misák Marianna

Prágai Lajos borsodi helyettes esperes így emlékezett Zsarnay Lajos halálakor:

„Igen, ő, mint tanár és Isten sáfára, mint minden magasabb lelkek, legfőbb gyönyörűségét a tudományokkali barátkozásban lelé. Azért nem volt már élte alkonyán vidék az emberi ismeretek nagy birodalmában, melyben tájékozva nem vala, - ő valóságos tudós volt. Ő, a mint tanított, úgy élt és tett. Ő feddhetetlen, mértékletes, igaz és szeretetteljes volt; kérést visszautasítani szíve nem volt, s kérték, midőn nem adhatott – hallgatással s arcvonásaiban olvasható sajonnal felelt, hogy a megtagadás ne fájjon, vagy éppen ne pírítson. A nyugalom, mely alakján s e méltóságos arcon ült, sem vérmérséklet következése, sem mesterkelt nem vala, hanem tükre a magával tisztában levő léleknek, s eredménye az akarat erőnek, mely nem engedé, hogy érzései tengerét az indulatok szellői felháborítsák.”¹

1802. január 1-jén született a Torna vármegyei Zsarnón² (Ma: Žarnov, Szlovákia.), amely a 19. században még jelentős magyar lakossággal bírt, napjainkban azonban elszlovákosodott. Többféle felekezet található a községben. A reformátusok temploma 1810-ben épült. Még napjainkban is – bár kis létszámmal – létezik és működik a református egyház.

Nemesi előnévként vette fel szülőfalujának nevét, s az egyháztörténelemben Zsarnói Zsarnay Lajosként vált ismertté. Apja Zsarnay Ferenc közbirtokos, anyja a nemesi származású Csécsi Zsuzsanna. Szülei házasságából három gyerek született: Ferenc, Lajos, Imre, mindhárom rendkívül szorgalmas és tehetséges diákjai voltak a Kollégiumnak. Ferenc nem fejezte be tanulmányait,³ inkább a sokat szenvedett, s korán megözvegyült anyja mellett maradt és földműveléssel foglalkozott. Imre jogi pályára lépett. Késmárkon és Losoncon volt jogtanár, majd pedig többször megválasztották Torna vármegye országgyűlési követének. Apját nagyon korán, 1809-ben elvesztette, ezért testvéreivel együtt anyja nevelte őket. A sárospataki kollégiumnak a híres Csécsi (Tsési)

¹ PRÁGAI LAJOS: Halotti egyházi beszéd a püspöknek, mint Isten sáfárának tulajdonairól. In: Zsarnói Zsarnay Lajos szuperintendens emlékezete. Sárospatak, 1866. 17. p.

² Főtiszteletű Zsarnay Lajos úrnak, a Tiszáninneri Helv. Hitv. Egyh.-kerület superintendensének rövid életrajza. In: Protestáns képes-naptár 1866-ik évre. Szerk.: Ballagi Mór. Pest, é.n. [1865]. (továbbiakban: Zsarnay-életrajz, 1865.) 58. p.

³ Zsarnay Lajos superintendens. In: *Vasárnapi Újság*, 1865. 44. sz. (továbbiakban: Zsarnay-cikk, 1865.) 549. p.

család két tanárt is adott: id. és ifj. Csécsi Jánost.⁴ A források alapján nem egyértelmű az a közlés, miszerint Csécsi Zsuzsanna az ifj. Csécsi unokája. Tudunk arról, hogy Csécsi János megnősült, de felesége 1730-ban meghalt. Arra nézve nincs adat, hogy újranősült, s házasságából egy lánygyermek született.

Zsarnay Lajos első iskolái a zsarnói és a szépsi oktatási intézmények voltak. Anyja gyermekei iránti titkolt vágya volt, hogy valamelyik fia majd elfoglalhatja a csécsiek tanári székét Sárospatakon.⁵ Ezzel a szándékkal íratta be Lajos fiát is 1811-ben a Sárospataki Kollégiumba. A gimnáziumi évek után a bölcsészetet, a jogot és a teológiát is ugyanitt hallgatta. Tanárai között találjuk a történész Szombathy Jánost, a bölcsész Rozgonyi Józsefet, a latin költő Kézy Mózes, Nyíry Istvánt, Kövy Sándor, a jogtudományok professzorát, a teológia tudósait: Láczy Szabó Józsefet, Kálniczky Benedeket és Somosi Istvánt.⁶ 1824-ben Báji Patay István három gyermekének nevelőjeként lehetősége volt a Felvidékre menni, ahol a német nyelv elsajátítására kiváló alkalma nyílt. 1824 és 1826 között itt tartózkodott, s amellet, hogy szépen elsajátította a német nyelvet, megtanult franciául, s a rajzban és zenében is tökéletesítette magát. Az iskola szabályzata azonban minden togatus diákja számára csak egy év távollétet engedélyezett, ezért 1825-ben Báji Patay István levélben fordult a főkonzisztóriumhoz, és kérte, hogy Zsarnay Lajos számára még egy évet engedjenek meg távol maradni az iskolától.⁷ A távollét egy éves megszabása a Kollégium részéről a „szilajabb hajlandóságú” diákok érdekében történt, akiket így próbáltak megóvni, és erkölsi tisztaságukat megőrizni. Valószínű, ismert volt e törvény Báji Patay István előtt is, ezért írta a konzisztórium számára, hogy Zsarnay személye ebben a tekintetben nem ad okot aggodalomra: „Úgy, de fiaimnak említett Nevelője, mind a Feő Tisztelendő Consistorium több Nagyrdemű Tagjai, mind főképp a Professoratus előtt erkölsi jó

⁴ Id. Csécsi János (1650–1708) a pataki kollégium történetének jelentős alakja. Gyermekkorában török fogságba esett. Szabadulása után családjával együtt Kormos Ferenc csécsi birtokára ment. Tanulmányai végeztével Kassán, Debrecenben, Gyulafehérváron, Tállyán tanított, majd külföldi tanulmányútra indult. Megfordult Utrechtben, Leidenben és Franekerben. 1686-tól már a pataki iskola élén látjuk. 1687-ben, miután a jezsuiták újra elfoglalták az iskolát, a tanulók nagy részével Göncre ment, s megalakították a sárospataki-gönci iskolát, amit 1695-ben a jezsuiták szintén bezártak. Ezután Kassán folytatta tovább működését mindaddig, míg a Rákóczi-szabadságharc idején vissza nem adták a kollégiumot a reformátusoknak. Ifj. Csécsi János (1689–1769) Kassán és Sárospatakon, külföldön Utrechtben, Franekerben és más egyetemeken tanult. 1712-től élete végéig sárospataki tanár, apja tanszékét foglalta el. Nehéz természete következtében a diákság is két pártra szakadt. 1734-ben Csécsit és tanártársát is elbocsátották.

⁵ Zsarnay-életrajz, 1865. 58–59. p.

⁶ SZÍVÓS MIHÁLY: Emlékbeszéd néhai főtisztelteű Zsarnay Lajos szuperintendens úr felett. In: Zsarnói Zsarnay Lajos szuperintendens emlékezete. Sárospatak, 1866. (továbbiakban: SZÍVÓS, 1866.) 21. p.

⁷ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltár (továbbiakban: SRKTGyL) B.LXVIII. 20,585.

tulajdonságairól annyira esmeretes, hogy őtet féltetni nem lehet, de attól se, hogy a tudományokba hátra maradna, mert ő már akkor még el fiaimmal, midőn Just is és a Theologiat is mint első eminens elvégzte esmeretes szorgalmatossága által, magát jó könyvek olvasásánál fogva a Tudományokba még inkább tökéletesítheti.”

Zsarnay Lajos ifjú éveiről nagyon szűkszavúan szólnak a források. Ezért is értékes az iménti levélrészlet, hiszen következtetni tudunk belőle arra, milyen jól és szorgalmasan töltötte diákéveit. Báji Patay úgy említette őt, mint eminens tanulót, s nem véletlen, hogy őt választotta fiai nevelőjéül. Báji Patay kérésének minden bizonnyal eleget tett a konzisztórium, mert Zsarnay csak 1827-ben tért vissza Sárospatakra, ahol a retorikai osztály köztanítója, a következő években pedig a keresztény erkölcsstannak s a jogi tudományoknak lett helyettes tanára.⁸ A jogi és politikai tudományokat oly mértékben sajátította el, hogy 1829-ben, amikor Kövy Sándor már halálos ágyában feküdt, ő vezette le nagy elismeréssel a szokásos évi szigorlatot és közvizsgát.⁹

Eleinte jogi pályára készült, de miután 1829-ben megválasztották a Gyakorlati Teológia Tanszék rendes tanárává, illetve a főiskola lelkészévé, ez utóbbiak mellett döntött.¹⁰ Erre a hivatalra való meghívásról Szathmáry József 1831-ben írt leveléhez csatolt mellékletből – mely tulajdonképpen egy 1829 júliusában készült jegyzőkönyv – bővebben értesülünk. Az 1829. július 13-án Sárospatakon tartott generális gyűlésen olvasták fel azt a jegyzőkönyvet, mely a július 9-én tartott gyűlés határozatait rögzítette, megismételve az ott elhangzottakat. Ebből megtudhatjuk, miért éppen Zsarnay Lajost választotta a Főiskola vezetése a professzori állásra: „Mind erköltsi jó characteréről, mind tudományos kiformaltatásáról magát esmeretessé tette.”¹¹ A tanszéki feladatokra egyrészt ő sem érezte kellőképpen felkészülnek magát, ezért a jobb hozzáértés érdekében kérvényezte külföldi egyetemeken való tanulását, másrészt pedig a Főiskola vezetése is úgy látta, hogy „jövendőkre függesztett szép reménységünk, a meg nevezett ifjú által óhajtott tellyesedésre juthatnának, szükségesnek ítéltetett és meghatározottatott, hogy a Német Országi nagyobb oskolákat, különösen a Göttingai Universitast látogassa meg, ahol minekutánna egy esztendő lefolyta alatt, két cursus idején a tzeljára tartozó tudományokból leczkéket hallgasson.” A külföldi egyetemeken való tanulásnak erős anyagi vonzatai voltak. Ezért mind a főiskola, mind pedig az egyházkerület támogatására szükség volt, amit meg is kapott. Az egyházkerületnek ezt a pénzüsszeget össze kellett gyűjtenie, hiszen ebben az időben a püspök bevallása szerint anyagiakban nem bővölködtek: „Sok szükségekkel küszködő köz cassánk e tehernek viselésére elégtelen.”¹² Több feljegyzést is találunk arra nézve, hogy kik és mennyi összeggel járultak hozzá részben

⁸ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. 14. köt. Bp., 1914. 1923. col.

⁹ Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

¹⁰ Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

¹¹ SRKTGYL, B. LIV. 23,308.

¹² SRKTGYL, B.LII. 22,319.

Zsarnay, részben pedig egy másik tanár, Milotay József külföldi tanulmányútjához. Gyűjtéseket szerveztek mind magánszemélyek, mind pedig a Miskolcon működő céhek körében. Id. Szathmáry József Miskolc város főbírájához intézett levelében a bíró segítségét és közbenjárását kérte a két jelölt külföldi tanulásának támogatásában. Bakos György a felkérésnek eleget téve gyűjtést rendezett, és listát készített az adakozó céhekről. A pénzt átadta, hogy annak rendeltetésére kiadhas-sák. Zsarnay a megszabott támogatást két ízben vette át, melyekről mindkét ízben elismervényt írt. Először 1829. augusztus 14-én, másodszor 1830-ban.¹³ Több forrás is említést tesz a kiutalások éveiről, illetve a pontos összegéről.¹⁴ A tanulására szánt segítség 900 forint volt. Az indulásra szükséges pénzösszeg tehát mind Zsarnay, mind pedig Milotay számára összegyűlt, így már 1829-ben elindulhattak külföldre. Másrészt pedig, ahogyan a beszámolóból kiderül, Bécsbe is utánuk küldték a még szükséges támogatást.

Zsarnay Göttingenben eltöltött éveiről keveset tudunk. A *Vasárnap* Újságban megjelent életrajz szerint az akkori idő legjelesebb tanáraitól hallhatta a teológiai tudományokat és tanulmányozta a keleti nyelveket.¹⁵ Kétéves külföldi tartózkodásának minden lehetőségét kihasználta, hogy ezekben a tudományokban előre jusson. Nem sokkal hazautazása előtt, 1831. március 21-én Szathmáry Józsefnek írt leveléből kapunk némi betekintést ottani éveiről.¹⁶ Külföldi távolléte alatt is személyes levelezésben állt a püspökkel. Levelében először beszámolt az ottani helyzetről, majd arról, hogy milyen hatása van a történelmi eseményeknek az egyetem életére, ugyanis ottlétének második évében forradalom tört ki, a tanulók szétoszlottak, az egyetemen megszűnt a tanítás. Ezért Göttingenből átment Bazelbe, majd meglátogatta a genfi, a berni és zürichi egyetemeket, ahol tudományos, egyházi és népnevelési viszonyok tanulmányozásának szentelte az idejét.¹⁷ Hazautazásának tervét szintén megosztotta vele.¹⁸ Ugyancsak ebben a levelében találunk néhány adatot arra, hogy a legtöbb idejét az arab nyelv elsajátítására fordította. Azon túl pedig: „Hivatalomhoz egyenesen a Homileticát dolgozom, Köster Schott után, ezek bizonyosan tudományosabbak, mint Ammon, kit T. Látzay Úr volt kedves Tanítónk használt.” Teológiai gondolkodása még göttingeni utazása előtt kiformalódott, s bár új lehetőségek nyíltak meg előtte, ezek már kialakított vonalán nem változtattak. Szintén a püspökhöz írott levelében utalt erre: „Theologusi, már az előtt is nyílt szívvel jelentett vallomásom mellett meg maradok híven – Schleyermacher gondolkozását becsülöm – noha csintalan sokszor homályos írásmódját nem kedvelhetem.”

¹³ SRKTGYL, B.LII. 22,330.; B.LIII. 22,796.

¹⁴ SRKTGYL, B.LVI. 24,726.; B.LX. 26,393.; SRKTGYL, B.LIII. 23,155.

¹⁵ Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

¹⁶ SRKTGYL, B.LIII. 23,043.

¹⁷ Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

¹⁸ SRKTGYL, B.LIII. 23,043.

1831 augusztusának közepén visszatért, hogy a Láczy Szabó József halálával megüresedett lelkészi,¹⁹ illetve a gyakorlati teológiai tanszéken feljárnott állást betöltse. Október 15-én tett fogadalmat.²⁰ Novemberben foglalta el tanári hivatalát, melyet harminc éven keresztül lelkiismeretes hűséggel végzett.²¹ A pataki iskola erős személyiséget és támaszt nyert benne, hiszen a későbbiek során nemcsak szóval, írással, de tetteivel is rászolgált arra a bizalomra, amellyel megválasztásakor jutalmazták.²² Szívós Mihály miskolci tanár a Miskolcon 1866. június 17-én az új templomban tartott megemlékezésen mint tanárt méltatva mondta el, hogy Zsarnay Lajos lelkiismeretesen szívére helyezte hallgatóinak „miként kell a szelídség és alázatosság ezen hivatalát úgy folytatni, hogy magasztos céljának megfeleljen. Hogy az ige, ha kell, legyen balszam, mellyel a lelkipásztor a szenvedők vérző sebeit kötözgeti; legyen vigasz, a melylyel az özvegyek és árvák könnyeit letörli; legyen, ha kell, büntető vessző, melylyel az álság palástjába rejtőzött bűnt megfenyíti.”²³

Időközben megnősült, feleségül vette Láczy Szabó Ágneszt, az akkori sárospataki lelkipásztor, egyházi író, Láczy Szabó József leányát. A Sárospatakon jelenleg is álló Rákóczi u. 22. szám alatti házban laktak. Ezt feleségével együtt építette 1831-ben. 1831 és 1860 között élt itt családjával. Miskolcra költözése után veje, Antalfi János gimnáziumi, későbbi főiskolai tanár költözött a házba.²⁴

1832-ben „diétai papnak” választották, így szinte tanári pályájának kezdetétől – képviselve egyházkerületét az országgyűlésen²⁵ – egyházipolitikai tevékenysége is kibontakozott. Az országgyűlési tanácskozásokról híven beszámolt a püspöknek. Az iskola könyvtára számára pedig országgyűlési követsége emlékére – bár még Pozsonyban tartózkodott – az addig kijött törvényeket és határozatokat megküldte.²⁶

Az ifjúság tanítása és nevelése mellett a főiskola anyagi és szellemi érdekeinek az előmozdítását is fontosnak tartotta. 1842-ben munkája és fáradozása révén alakult meg a tanári „nyugintézet”: „Alól írtak oktató társainktól kiküldetve lévén a végett, hogy egy társulatunk minden egyéneinek szívében buzgó óhajtássá vált, és az idő lelkétől is megérlelt azon eszmének: a hivatalaikban elgyengült és megélemedett oktatóknak s a megholtak özvegyeinek s árváinak sorsa biztosítassék közöttünk és általunk miként lehető kivitele felőlli tervet készítenénk, véle-

¹⁹ Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

²⁰ SRKTGYL, B.LIV. 23,296.

²¹ Zsarnay-életrajz, 1865. 60. p.

²² Zsarnay-cikk, 1865. 549. p.

²³ Szívós, 1866. 23–24. p.

²⁴ BALASSA IVÁN: Sárospatak történeti helyrajza a XVI–XX. században. Miskolc–Sárospatak, 1994. 238. p.

²⁵ SRKTGYL, B.LV. 23,894.

²⁶ SRKTGYL, B.LV. 23,993.

ményünket következőkben nyilvánítjuk.”²⁷ Ezzel a bevezetővel kezdődik az a többoldalas, minden részletre kiterjedő tervezet, melyet kizárólag a sárospataki iskolában tanító tanárok számára készített el néhány társával együtt. Ezzel tulajdonképpen megteremtette azt az alapot, mely a tanároknak öreg korukra, vagy haláluk esetén családjuk számára nyújtott támogatást. A legfőbb ok, amiért fontosnak tartotta egy ilyen nyugdíjintézet létrehozását nem volt más, mint „hogyan egyesünk a legszívesebb igyekezet, és legszilárdabb akarat mellett is alig képesek gyakran saját és övéik csak jelen bajain is segíteni, arra nézve pedig, hogy különben is csekély fizetésünkből megéledett korunkat, s majdan lehető özvegyeink s árváink jövőjének sorsát biztosíthassuk.”²⁸ Miután a tervezet elkészült, minden oktató megkapta véleményezésre. A pontos nevét „oktató-nyug-pénz intézet”-ként határozták meg. Tagjai kizárólag csak a sárospataki főiskola oktatói, „és jövőjében ugyan ezen Fő iskolában lehetendő rendesen meghívott s az Iskola közpénz tárából fizetendő mesterek, kik az ifjúságot valamely művészetben vagy gyakorlatban oktatnák, házások és nőtelenek egyaránt.”²⁹ Természetesen ahhoz, hogy a nyugdíjintézet működőképes legyen, biztosítani kellett az anyagi bázist, amit több forrásból kívánt előteremteni. Egyik forrás volt az a hozzájárulási összeg, amit a már tanító tanárok, illetve az újonnan jövő tanárok számára előírt. A „nyugdíjintézet” tervezet elnyerte a sárospataki tanárok tetszését, s bár nem találunk sok utalást a későbbi működésére, elfogadták, és a kevés rendelkezésünkre álló forrás alapján megállapíthatjuk, hogy működőképesnek bizonyult.

Az 1848–1849-es évek részben sikereket, részben végzetes eseményeket hoztak. A forradalom győzelme után a magyar kormány a fegyveres önvédelem útját választotta.³⁰ A bécsi kormány nem csupán a szabadságharc után, hanem már előtte is a magyarországi protestánsok jogainak, működésének korlátozására törekedett, akik a korábbi századokban folytatott küzdelmekhez híven 1842-től óvatos magatartásukat félretéve küzdöttek az ország jogaiért és saját szabadságukért. Az 1848. évi 20. tc.-ben kimondott teljes vallásszabadság meghozta küzdelmük eredményét. Ennek a törvénycikknek a meghozatalával megszűnt Magyarországon a római katolikus egyház kiváltságos helyzete azzal, hogy kimondta az egyenlőséget és kölcsönösséget a református, evangélikus, unitárius és ortodox egyházak között.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc leverése után az ország, benne az egyházak és az iskola élete is megváltozott. A szabadságharcot megelőző években az iskola diáklétszámának évi középértéke 1350 körül volt.³¹ A forradalom leverése után az 1849-es tanév nagy nehézségek közepette indult meg. Részben mert karácsonyig mindössze 130

²⁷ SRKTGYL, B.LXV. 28,837.

²⁸ SRKTGYL, B.LXV. 28,837.

²⁹ SRKTGYL, B.LXV. 28,837.

³⁰ CSOHÁNY JÁNOS: A Habsburg-önkényuralom változásai. In: *Confessio*, 1979. 3. sz. (továbbiakban: CSOHÁNY, 1979.) 65. p.

³¹ SRKTGYL, B.LXXI. 32,381.

felső, és valamivel több mint 100 középiskolai tanuló érkezett vissza a kollégiumba, részben pedig a szabadságharc miatt megromlott rend is nehezen állt helyre.³² Nehezítette az iskola és a diákság életét a várost megszálló katonaság jelenléte is, akiknek egy részét a Kollégium szomszédságában lévő majorságban szállásoltak el, nem kevés feszültséget okozva ezzel a diákokban. Szinte alig kezdődött meg az oktatás, mikor az iskola 1850 elején újra elnéptelenedett. Kiváltó oka a helyőrség parancsnokának kijelentése volt: „Nem szeretnék most deák lenni, mert észre sem veszik az urak, amikor körülfogjuk az iskolát és az ifjakat mind elfogjuk katonának.” A tanítás csak márciusban indult újra. A következő tanév megkezdése talán még sokkal vészterheesebbnek bizonyult. Az akkori rektor, Gortvay János így jellemezte a kialakult helyzetet: „Főiskolánk felett ismét vészes fellegek tódultak össze, sújtó villámokkal terhelve – s már meg is dördült a borúság.”³³ A vést jósló jövendölés bekövetkezett, mikor az iskola arra kényszerült, hogy volt honvéd diákjainak névsorát az illetékesek felszólítására kiszolgáltassa. Erre azonban mégsem került sor, mivel az adatok összegyűjtésének elodázásával sikerült annyi időt nyerni, hogy a következő évre már a lista beküldése elvesztette aktualitását. Úgy tűnt, hogy minden rendeződött, a diákok létszáma megnövekedett, a megszakadt rend helyreállt. De a „vészes fellegek” korántsem oszlottak el, sőt az iskola még súlyosabb politikai és gazdasági problémák elé nézett.

Haynau – bár maga is református vallású volt – meg volt arról győződve, hogy a forradalomért, és az egész kialakult helyzetért a protestánsok, ezen belül is a kálvinisták a felelősek, ezért mindent megtett felkutatásuk és megbüntetésük érdekében. Első intézkedései a vezetőket sújtották. Agyonlövötte azokat a lelkipásztorokat és tanítókat, akikre rá tudta bizonyítani, hogy támogatták a szabadságharc ügyét.³⁴ Haynau intézkedései egyaránt sújtották mind a protestánsokat, mind pedig a katolikusokat. A római katolikus püspökök éppen úgy szenvedtek bebörtönzést, mint a protestánsok.³⁵

Haynau már 1849. júniusában megkezdte a lelkészek kivégzését. A Kollégiumban végbemenő eseménysorozat része volt ezeknek az intézkedéseknek. Mindez nemcsak az országot, de minden egyházkerületet új helyzet elé állította. Bár mindenki az udvar irgalmában bizakodott, hiszen mind Anglia, mind pedig az orosz cár kegyelmet javasolt, továbbá „ezreket nem ölhetnek meg” – ez azonban hiú ábrándnak bizonyult. A protestáns egyházak is reménykedtek, hogy a régi úton haladhatnak tovább, megmaradhat autonómiájuk. Minden vélt vagy várt remény szertefoszlott, mikor Haynau – élve az uralkodótól kapott hatalmával –

³² BARCZA JÓZSEF: A Kollégium története 1849-től 1919-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Bp., 1981. (továbbiakban: BARCZA, 1981.) 156. p.

³³ SRKTGYL, B.LXXI. 32,381.

³⁴ BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története. (1949) Sárospatak, 1995. (továbbiakban: BÍRÓ-BUCSAY-TÓTH-VARGA, 1995.) 329. p.

³⁵ CSOHÁNY, 1979. 66. p.

megkezdte az egyházi téren történő „rendcsinálást.” Már az 1849. szeptember 18-i rendeletével betiltotta az egyházi gyűléseket, ezzel pedig lehetetlenné tette a testületi kormányzásra épült egyházigazgatást.³⁶ A magyarországi protestáns egyházak belső szervezetét pedig a következő évben, 1850. február 10-én kibocsátott rendeletével szinte megsemmisítette. *A protestáns egyház kormányzatáról az ostromállapot idejére* címmel 9 pontban foglalta össze rendeleteit.³⁷ Elsőként megszüntette a világi vezetők működését, hatáskörüket a püspökökre ruházta:³⁸ „Azon szándéktól vezetett, hogy azon szomorú állapot, melybe a protestáns egyház Magyarországon a hivatali hatalommal előjáróinak néhányai által pártcélokra történt visszaélése, s a népnek felkelésre csábíttatása által ejtetett, megjavíttassék, s az e vallásbeli községeknek az alkotmány biztosított jogaik gyakorlata még az ostromállapot alatt is az ez által kijelölt föltételek mellett lehetségessé tétessék.”³⁹ A protestáns egyházak 1791 óta a paritás elve alapján működtek, ami azt jelentette, hogy lelkészek és világiak egyaránt részt vesznek az egyház irányításában. A világi vezetők befolyása és támogatása letiltásával mind a református, mind az evangélikus egyház legnagyobb támaszát veszítette el. Haynau mindezt jól tudta, s ezzel tulajdonképpen gyengíteni kívánta az egyházak helyzetét. A gyengítés másik eszköze volt, hogy a négy evangélikus püspököt elmozdította állásából, néhányukat bebörtönöztette, állásukat pedig megüresedettnek nyilvánította. A megüresedett helyekre maga nevezett ki megbízható lelkészeket, akiknek fizetését az államkincstárból folyósította.⁴⁰ Továbbá felfüggesztette a protestáns egyházak önkormányzatát osztrák helytartóságok irányítása alá helyezve őket.⁴¹ Az abszolutizmus egy birodalom, egy vallás eszméje nem nézte jó szemmel a protestáns egyházak autonómiáját, így azt igyekezett megszüntetni, mivel ez akadálya volt annak, hogy Magyarországot beolvassák a birodalomba. A magyarországi protestantizmusra úgy tekintettek, mint az egységes birodalmat veszélyeztető rebellió fészkeire. Autonómiájuk felfüggesztésével a bécsi kormány mindenkori kiszolgálójává, illetve megbízható támaszává akarták formálni. „Az egységes birodalom elve egységes egyházkormányzati szervezet kialakítását igényelte.”⁴² Erre a célra a kormány olyan közös szervezet kiépítését tervezte, melynek felső vezetését saját hivatalnokai által a kezében

³⁶ BÍRÓ-BUCSAY-TÓTH-VARGA, 1995. 329. p.

³⁷ SZATMÁRI JUDIT: A politikai élet színtere? (avagy világiak részvétele az egyházi gyűléseken az 1850-es években) In: *Aetas*, 2012. 1. sz. 54. p.

³⁸ A protestáns egyházak kezdetben ezt úgy értelmezték, hogy csak a kerületek főgondnokainak működését szüntette meg a rendelet, s az egyházmegyéket nem. Ezért Haynau egy későbbi rendeletben külön tiltotta el az egyházmegyéék világi vezetőit az egyházuk életében való részvételtől.

³⁹ BARCZA, 1981. 157–158. p.

⁴⁰ CSOHÁNY, 1979. 66. p.

⁴¹ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar honi protestáns egyház története. Bp., 1907. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1907.) 677. p.

⁴² CSOHÁNY, 1979. 66. p.

tudta tartani. Betiltott mindenféle gyűlést, tanácskozást és választási eljárás megindítását.⁴³ A püspökök tanácskozhattak az esperesekkel, illetve néhány bizalmi férfival egyházi vagy iskolai ügyekben, de csak bizonyos feltételek mellett. A 4-4 egyházkerület beosztását az ország katonai beosztásához kellett igazítani. Egyházi és iskolai alapítványok kezelése miatt szükséges gyűléseket csakis kerületi kormánybiztos jelenlétében, előzetes engedély nélkül pedig csak presbiteri gyűléseket tarthattak. A kormánybiztos feladata volt megakadályozni, hogy politikai kérdések tárgypontként merüljenek fel. Megtiltotta a megüresedett püspöki székek betöltését.

A Tiszáninneri Egyházkerület Haynau rendeletét több mint két héttel később, 1850. február 27-én kapta meg. A Sárospataki Kollégium életében szinte kezdettől fogva nagy szerepet játszottak a bőkezű világi patrónusok, akik nem csak segítségükkel, de munkájukkal, közbenjárásukkal, befolyásukkal is sokat tettek érte. A rendelet kézhez vételétől azonban nem vehettek részt a Kollégium igazgatásában, ami nagy vesztesége volt az iskolának. A Kollégium életében gyakorlattá vált nyilvános vizsgák tartása most szintén lehetetlenné lett. Ezeken a vizsgákon megjelentek a Kollégiumot támogató és fenntartó személyek, akikkel így módon is ápolták a személyes kapcsolatot. Barcza József írja, hogy a kialakult helyzetre tekintettel „Apostol Pál püspök 1850. május 3-án kelt leiratában óvott az érdekelt hozzátartozók és érdeklődő tömegek előtt végbemenő közvizsgáktól, mint amelyek »valami gyűlés színét hordozzák magokon, mitől pedig most, mennyire lehető, óvakodni kell.«.”⁴⁴

Az egyházi iskolák önrendelkezési jogának felfüggesztését az állami szervek irányítása és ellenőrzése követte. A császár az ország katonai körzeteinek megfelelően külön szerveket, vagyis iskolai hatóságokat állított fel. Sárospatakat a kassai körzethez rendelték, melynek biztosa azonnal megjelent az iskolában, és hivatalos vizsgálatot tartott. A Kollégium minden területéről alapos jelentést kért.⁴⁵ Mint egy újabb „vésszes felleg,” olyan volt a következő rendelet, melynek az eddig kiadott rendeletek előfutárai voltak. 1850. szeptember 7-én jelent meg az iskolákat szabályozó *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen* miniszteri rendelet, amelynek kötelező bevezetését minden középiskola számára előírták. Tagadhatatlan, hogy az Entwurfnak sok pozitívuma volt és nagyon haladó szellemiségű programot fogalmazott meg, de Magyarországon kevés volt azoknak az intézményeknek a száma, melyek a benne leírtaknak megfeleleltek volna. Ezek közé tartozott a sárospataki iskola is. A protestáns iskolák sajátos felépítéssel és rendszerrel működtek, éppen ezért az Entwurf bevezetése sok tekintetben elutasításra talált. Az osztrák abszolutizmus, mely minden területen egyeduralomra tört, célját e rendeleten keresztül is el akarta érni. Az elutasítás mögött ezért nem a maradiságot vagy éppen a protestán-

⁴³ ZSILINSZKY, 1907. 677. p.

⁴⁴ BARCZA, 1981. 158. p.

⁴⁵ SRKTGYL, B.LXXI. 32,539.

sok szűklátókörű magatartását kell látnunk, hanem sokkal inkább autonómiájuk féltését⁴⁶ és nemzeti érdekeiket. Bevezetése elleni tiltakozásuk mögött azonban nem csupán ezek, hanem gyakorlati kérdések megvalósíthatatlansága is állt. Az Entwurf a gimnáziumot az 1-4 osztályból álló al- és az 5-8 osztályú főgimnáziumra osztotta. Maximalizálta az osztályok létszámát, melyeknek élére osztályfőnököket rendelt. Bevezette a szakoktatást, kötelezővé tette a tanárképesítés megszerzését. Minden gimnáziumban az igazgatón kívül 12 tanárból álló tanári kar meglétét, azok fizetését, illetve egységes tanrendszert, kötelező tankönyveket írt elő. Nagy súlyt fektetett a latin, a görög, de különösen a német nyelv tanítására, amit a gimnáziumok minden osztályában tanítani kellett, a jogakadémiákon pedig német nyelvű előadások tartását kívánta meg.⁴⁷ Más iskolákhoz hasonlóan Patak is joggal sérelmezte ezeket a kötelezően előírt követelményeket, de különösen a tanárok képesítését, az újabbak beállítását, felügyeletük előírt módját és a tankönyv cenzúráját. Tiltakozásuk alapja volt, hogy mindez „a protestáns tanítási szabadsággal homlokegyenest ellenkezik”.⁴⁸

Az Entwurf értelmében a Sárospataki Kollégiumnak olyan gazdasági alappal kellett volna rendelkeznie, ami alapján eleget tehetett volna az előírásoknak, különösen is a tanárok fizetését és az iskola felszereltségét illetően. A protestáns gimnáziumok évszázados hagyományokra épülő gyakorlat szerint működtek, amely rendes tanárookra – kikből kevés volt – és a primárius diákok soraiból kikerülő segédtanárookra épült, akik fölött az akadémiai tanárok gyakoroltak felügyeletet. Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer és gyakorlat az Entwurf értelmében megengedhetetlen volt. Az iskolának azonban keresnie kellett a lehetőségeket, hogy eleget tegyen a rendelkezésnek, hiszen amennyiben nem tette, elvesztette nyilvánossági jogát. Amellett, hogy megvolt az igyekezet – Barcza József szerint –, a Kollégium megpróbálta kijátszani az Entwurf politikai tendenciáját, mégpedig úgy, hogy formailag és felszínesen tett eleget néhány követelményének.⁴⁹ Igyekezetüket mutatja Zsarnay Lajos 1852. január 4-én kelt levele is, melyben a püspöknek számol be eddig elért eredményeiről. „A S. Pataki Főiskola jelen szervezését mutatja, a mint azt a Septemberben tartott egyházkerületi tanácskozmány a miniszteri rendeletek szerint átalakítani rendelé [...] Az iskola szervezése [...] valósággal életbe lépett, azon különbséggel, hogy némely tantárgyakban, minő a görög nyelv [...] azon osztályok, mellyek azt az előtt nem tanulták, most még csak a nélkülözhetetlen elő ismereteket tanulják. A Jogakadémiában a megnevezett Tanárok egész szorgalommal tanítják a kijelölt s parancsolt tanulmányokat.”⁵⁰ Majd egy későbbi, szeptember 23-án kelt írásában arról ír, hogy az osztá-

⁴⁶ Az eddigi békekötések, illetve az 1791. 26. tc. alapján az állami felügyeletet elfogadhatatlannak tartották, az Entwurf kötelező voltát pedig jogellenesnek.

⁴⁷ BARCZA, 1981. 158–159. p.

⁴⁸ SRKTGYL, B. LXXII. 33,049.

⁴⁹ BARCZA, 1981. 163. p.

⁵⁰ SRKTGYL, B.LXXIII. 33,375.

lyokban az osztályfőkönyvet bevezették, továbbá hogy a könyvtár minden hivatalosan előírt és javasolt tankönyvet beszerezett.⁵¹ Diplomáciai úton is több próbálkozás történt a Kollégium érdekében. Követek jelentek meg a császár, majd Bach miniszter előtt, de fáradozásuk eredménytelen volt. Sőt a miniszter abbéli reményét is kifejezte az előtte megjelent Kapy Istvánnak, hogy az iskola hamarosan megszűnik. „Hiába vannak elégséges mértékben alapítványai, »az semmit sem használ. Magok az okai, mert autonómiájukhoz nagyon ragaszkodnak.«”⁵² Az iskola elvesztette nyilvánossági jogát, semmiféle bizonyítványt nem adhatott ki. Hivatalos indok: nincs biztosíték sem az igazgató, sem a tanárok erkölcsi és politikai jelleme felől.

Mindeközben, mivel az egyházkerület is elvesztette önrendelkezési jogát, nem tudta intézményei számára az iskolai tőkék kamatainak behajtását biztosítani. Az akkori püspök, Apostol Pál a tanári kar számára azt tanácsolta, hogy vidéken keressenek maguknak állást, míg a helyzet nem változik. De Zsarnay Lajost még ebben a helyzetben sem ragadta magával a kétségbeesés, hanem ezt mondta: „Nekünk önerőnkől is fel kell tartani főiskolánkat. Ha az egyházkerület nem működik, munkálkodjunk mi, mert Isten is csak azt segíti, ki munkálkodik. Alakítsunk saját körünkből gazdasági választmányt, mely főiskolánk anyagi érdekeire felügyeljen.”⁵³ Ezzel létrejött a gazdasági választmány, melynek legbuzgóbb tagja munkása volt mindaddig, míg Miskolcra nem költözött. Miután a főiskolai életnek ez a része rendeződött, figyelme a szellemiek felé fordult. Felismerte, hogy a szellemi munkásság megindulását, az irodalmi tevékenység fokozását is jutalmazás révén lehet felébreszteni, illetve növelni, ezért szorgalmazta, hogy a tanárok által készített eredeti munkákat, legyenek azok akár népiskolaiak, akár gimnáziumiak, bizonyos összeggel jutalmazzák. „Mily nagy nyereség az a főiskolára minden tekintetben, ha tanárai irodalmi férfiak is.”⁵⁴ Fáradozásainak hamar sikere lett. Az egyházkerület 16 pengő forintban állapította meg az eredeti művek ívenkénti díjazását.

A protestáns oktatási intézményekben még zajlott az Entwurf elleni küzdelem, mikor már az egyházak ellen készülöben volt egy újabb, az abszolutista hatalom egységesítési törekvéséből származó rendelet. Egyes történészek állítása szerint nem érte váratlanul a protestánsokat a császári pátens, míg mások szerint igen. Az 1856-os törvénytervezet visszautasítása, és az azt követő hároméves hallgatás azt sejtette, hogy a tervezet nem kerül bevezetésre. „Nem tudták, hogy a kormányzat hallgatása, korábbi felirataik válasz nélkül hagyása a minisztériumban

⁵¹ BARCZA, 1981. 159. p.

⁵² SRKTGYL, B. LXXIII. 33,972.

⁵³ Szívós, 1866. 24. p.

⁵⁴ Szívós, 1866. 25. p.

folyó lázas munkát takarta.”⁵⁵ Az 1859. szeptember 1-jén megjelenő császári nyílt parancs, a pátens, és az azt követő (szeptember 2-i) miniszteri rendelet, vagyis végrehajtási utasítás végleg rendezni kívánta a protestáns egyházak birodalmon belüli helyzetét, mégpedig hatalmi szóval.

A pátens nem csupán Magyarországot érintette, hanem kiterjedt a Vajdaságra, a Temesi bánaságra, Horvátországra, Szlavóniára és a katonai határőrvidékekre egyaránt. 58 paragrafusban rendelkezett az egyházi képviselőkről, kormányzatról, iskolákról, tisztviselők választásáról, uralkodói felügyeleti jogokról stb.⁵⁶ Nagyjából a régi, egyszer már visszautasított alkotmánytervezetet parancsolta rá a magyar protestáns egyházakra. A református egyház régi fejlődésével mit sem törődve változtatta meg külső hatalmi szóval az egyház belső szerkezetét, iskola- és oktatásügyét, valamint az államhoz való viszonyát. Megjelenésével eltörölte az egyház régi, több mint 300 éves jogait. „A pátens kiadása nem egyéb, mint egy tollvonással való eltörlése annak a háromszázados múltnak, melyet annyi vér és könny szentelt meg, – a legnagyobb igazságtalanság, mely a magyarországi protestantizmust 300 év alatt érte.”⁵⁷ Zsarnay Lajos, ekkor már mint egyházkerületi főjegyző Apostol Pál szuperintendens mellett, a Tiszáninneri Egyházkerület részéről nyíltan szállt szembe a királyi paranccsal. Tevékenységének ezt a fejezetét következő tanulmányunkban tárgyaljuk.

A Tiszáninneri Egyházkerület életében 1860-ban változást állt be. Apostol Pál püspök elhalálozott. Utóda rendíthetetlen fáradozásaiért, és bátorságáért Zsarnay Lajos lett.⁵⁸ Május 1-jén iktatták be Miskolcon püspöki hivatalába, ahol a következő szavakat intézte hallgatóságához: „Legyek átokká, ha csak egy hajszálnyit is engedek jogainkból!”⁵⁹ Ezzel egy időben lelkészi állást kapott Miskolcon.⁶⁰ Püspökként is nagyon sokat fáradozott. Azon túl, hogy a kerület képviselője, kormányzása, jogainak védelmezése kötötte le szinte minden idejét, igyekezett a lehető legtöbbet megtenni az egyházkerületében lévő lelképásztorok és tanítók helyzetének jobbításáért. 1863 szomorú év volt. Óriási aszály pusztított, és a lelkészek, egyházi hivatalnokok megélhetési gondokkal küzdöttek. A gyülekezeti tagok a saját maguk mindennapi betevőjükről is alig tudtak gondoskodni, így a lelképásztorok helyzete egyre súlyosbodott. Sokan az éhhaláltól rettegtek. A nyomor enyhítése végett a holland testvérekhez fordult segítségért. A Sárospataki Kollégium Levéltárában nem, de a holland egyházi sajtóban találunk adatot a

⁵⁵ SZATHMÁRI JUDIT: A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme. In: A Protestáns Pátens és kora. Szerk.: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Debrecen, 2010. 31. p.

⁵⁶ SZATHMÁRI, 2010. 32. p.

⁵⁷ ZSILINSZKY, 1907. 694. p.

⁵⁸ Miskolc története, 1848–1918. Főszerk.: Dobrossy István. 4/2. köt. Miskolc, 2003. 823. p.

⁵⁹ SZÍVÓS, 1866. 28. p.

⁶⁰ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977. 709. p.

segítségnyújtásra. 1864. december 12-én az *Algemeen Handelsblad* című lapban a következő bejegyzést olvashatjuk: „A Holland Református Zsinat Zsarnay Lajos úrnak, a Magyarországi Református Egyház szuperintendensének kérésére 17.000 guldent küldött az ottani rászoruló gyülekezetek és iskolák megsegítésére.”⁶¹ Az összeg rendkívülisége szempontjából csak összehasonlításként jegyezzük meg, hogy ennek a lapnak egy példánya abban az időben 0,10 gulden volt.

Zsarnay Lajos élete utolsó szakaszában súlyos betegségbe esett. Életrajzi adatai nem, vagy csak szűkösen adnak hírt ezekről az évekről, így csupán azokra a visszaemlékezésekre támaszkodhatunk, melyeket halála után mondtak el és írtak le. Ezekből időnként olyan adatokra bukkanhatunk, melyek kiegészítik az eddig közölteket. Kun Bertalan halotti imádságában – melyet 1866. június 15-én mondott el a miskolci új templomban – Zsarnay életének utolsó heteiről emlékezett meg.⁶² A temetés június 13-án volt Pesten. Többen is hangot adtak szomorúságuknak. Koporsója mellett gyászbeszédet mondott Török Pál dunamelléki püspök: „Magyar református Sionunk egyik éber őre elaludott”⁶³ – jellemezte életét. Halotti imádságban esedezett Kun Bertalan lelkész a miskolci új templomban június 15-én. Prágai Lajos maklári és egri református lelkész s egyben alsóborsodi helyettes esperes a két nappal később, 1866. június 17-én Miskolcon az új templomban rendezett gyászünnepély alkalmával mondta el halotti egyházi beszédét. Ugyanezen az alkalmon emlékbeszédet tartott az elhunyt püspökről Szívós Mihály miskolci tanár. Életének utolsó szakaszáról ő árult el legtöbbet. Tőle tudjuk meg, hogy májbetegségben és vízkórban szenvedett, és az orvosok Karlsbadba küldték gyógyulás végett. „A mint üdülni kezdett, sietett orvosai tanácsát követni; de Pestnél tovább, hol édes gyermeke s testvére hűn ápolták, nem mehetett. 13-án vettük a gyász hírt, hogy szeretve tisztelt főpásztorunk nincs többé.”⁶⁴ 1866. július 8-án Sárospatakon tartottak gyászünnepélyt, ahol gyászbeszédet mondott Kun Bertalan, a Tiszáninneri Egyházkerület főjegyzője. Ezt követte Emődy Dániel akadémiai tanár és főiskolai igazgató megemlékezése. Búcsúztatása, méltatása, munkája elismerése hangzott fel minden beszédben.

A protestáns autonómiának egyik legelszántabb bajnoka volt. Tudományos működéséért (főleg a görög-magyar szótáráért) 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. Többi műve szinte kivétel nélkül egyházi jellegű.⁶⁵

⁶¹ *Algemeen Handelsblad*, 1864. december 12.

⁶² KUN BERTALAN: Halotti ima. In: Zsarnói Zsarnay Lajos szuperintendens emlékezete. Sárospatak, 1866. 7. p.

⁶³ TÖRÖK PÁL: Gyászbeszéd Zsarnay Lajos szuperintendens koporsója bezáratásakor. In: Zsarnói Zsarnay Lajos szuperintendens emlékezete. Sárospatak, 1866. 3. p.

⁶⁴ Szívós, 1866. 29. p.

⁶⁵ Zsarnay-életrajz, 1865. 61. p.

A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban

Szabó Éva

Sebestyén Jenő 1914. november 27-én a következő sorokkal nyitotta meg tábori lelkészként írott naplóját: „Szép bevezetésül munkámnak az *Illustrierte Zeitung*ban egy szép képet láttam, amin egy pap a sebesültszállító vonatban vagy kórházban ott ül a fájdalomtól eltorzult arcú katona ágya mellett és feléje hajolva hallgatja annak szavait kezét a kezében tartva.”¹ Miután 1914 novemberében megkapta kinevezését, Sebestyén Jenő az egyetemes konvent megbízásából vizsgálta az ausztriai kórházakban ápolt magyar katonák lelkigondozásának körülményeit. Missziója során szomorú következtetésként kellett levonnia: a kórházak híján voltak magyar protestáns lelkészeknek. Miután szembe-sült a helyzettel, mind a honvédelmi minisztérium, mind pedig a császári és királyi hadvezetés felé jelezte megfigyeléseit, ő maga pedig aktív szolgálattal (lelkigondozás, istentisztelet tartása, hozzátartozóknak való levélírás, vallásos irodalom terjesztése stb.) igyekezett változást elérni. Az említett hivatalos szervek felé tett észrevételei és javaslatai eredményeképp ugyan sor került lelkészek behívására, lényegi szervezeti fejlesztés vagy meghatározó előrelépés azonban a magyar református tábori lelkészet első világháború alatti működésében nem történt.²

Annak ellenére, hogy a megfelelő szervezettséget a háború időtartama alatt nélkülöznie kellett, s a tábori szolgálatra behívott lelkészek száma mindvégig csekély volt, a katonai lelkigondozás ügye számtalanszor napirendre került a református egyházon belül. Foglalkoztak vele az egyetemes konvent ülésein, az egyházi levelezésekben, illetve olyan újságok hasábjain, mint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (továbbiakban: *PEIL*) vagy a *Dunántúli Protestáns Lap*. Természetesen a cél minden esetben ugyanaz, a magyar református tábori lelkészet működésének minél gördülékenyebbé tétele. Ezt szolgálják az egyes konventi üléseken és levelezésekben tárgyalt témakörök, mint például a behívható tábori lelkészek vagy a tábori szolgálathoz megfelelő nyelvtudással rendelkezők névsora, valamint a példaként említett *PEIL* hasábjain közölt, jellemzően személyes hangvételű, közvetlen tapasztalatokon alapuló beszámolók (a témához kapcsolódó cikkeket általában szolgálatot teljesítő tábori lelkészek írták). A jegyzőkönyvek által megőrzött konventi tanácskozások felvetései, a levelek, az újságcikkek híven tükrözik a tábori lelkészet akkori állapotát. A következőkben arra teszünk

¹ Sebestyén Jenő tábori lelkészként írott naplója, 1914. november 17-i bejegyzés. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. (továbbiakban: DREK RL.) C/68. (= Sebestyén Jenő iratai.)

² VARGA A. JÓZSEF: *Katonák-lelkészek. Tábori lelkészek*. Bp., 2010. (továbbiakban: VARGA, 2010.) 92-93. p.

kísérletet, hogy ezek tartalmát vizsgálva rekonstruáljuk a katonai lelkigondozás korabeli helyzetét, megítélését.

Általánosságban elmondható, hogy a magyar református egyház első és legnagyobb, egyúttal mindvégig megoldatlan problémája volt az állandó lelkészhiány. Erről szinte mindegyik cikk beszámol. A konventi üléseken elhangzott és a levelezésekben többször olvasható kérések a behívható (gyakran a magyaron kívül egyéb nyelvtudással is rendelkező) lelkészek névsoráról pedig csak megerősítik ezt. A létszámhiány problémáját többen többféle okra vezették vissza. Volt, aki az egyház mulasztását vélte felfedezni a dologban, mások a hadvezetést okolták. Révész Kálmán, aki Kassán teljesített tábori lelkészi szolgálatot, a *PEIL* hasábjain 1914 novemberében megjelent cikkében egyértelműen az egyházi vezetés felelősségére mutatott rá. Mint azt tudni vélte, a mozgósítás megkezdésekor „nem történt az egyházi hatóságok részéről erélyes felszólalás és megkeresés az iránt, hogy a katonai hatóságok a ref. tábori lelkészek megfelelő számban való behívásáról és alkalmazásáról sürgősen intézkedjenek.” Ugyanebben a beszámolóban Révész egyúttal a másik oldalt is elmarasztalta. Igaz, ebben az esetben nem a kinevezések hiányát, hanem a szolgálatot ellátó, egyébként is kisszámú protestáns lelkész akadályoztatását vetette a katonai hatóságok szemére. Azok ugyanis csak hosszú idő elteltével gondoskodtak az ő és segédlelkészei számára kórházi belépőről.³ A katonai vezetés mulasztásában látta a probléma gyökerét a *Dunántúli Protestáns Lap*ban „Drávai” néven publikáló szerző, aki a német hadseregben uralkodó viszonyokat állította szembe a hazáival. A németeknél, mint írta, már a kezdetektől biztosított volt, hogy katolikus és protestáns lelkészek egyaránt „a kijelölt létszámon felül” vonulhassanak be tábori szolgálatra.⁴

A szolgálatra alkalmazható (önként jelentkező vagy választott) lelkészek kinevezését, a vizsgált iratok tanúsága szerint, általában több szempont figyelembevételével végezték. Mindenekelőtt fontos volt, hogy a leendő tábori lelkész több nyelven (a magyar mellett lehetőleg németül) beszéljen. Lényegesnek bizonyult továbbá, hogy megüresedett hátországi posztján helyettesítése megoldható legyen, megfelelő fizikai alkalmassággal rendelkezzen, illetve – egy 1917-es irat utal erre – életkora sem haladhatta meg a harminchat évet.⁵ Mivel több levélben, valamint püspöki jegyzőkönyvben is kérdés tárgyává teszik a lelkészek családi állapotát, illetve megemlítik azt, valószínűsíthető, hogy a családos lelkészek behívását igyekeztek elkerülni, bár az önkéntesek között akadtak nős férfiak is. A fiatal, nőtlen önkéntesek pedig egyes esetekben pont családi állapotukkal igyekeztek érvelni kinevezésük mellett.

³ RÉVÉSZ KÁLMÁN: A református katonák lelki gondozása. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. november 22. 658-659. p.

⁴ DRÁVAI: Vigyázzunk! – Egyházi főhatóságaink szíves figyelmébe. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. október 25. 351-352. p.

⁵ A magyar királyi honvédelmi miniszter felkérése, 1917. március 4. DREK RL. A/1. b. (= Püspöki Hivatal iratai.)

Érdekes, már-már rendhagyónak számító indoklása miatt a behívást szorgalmazó esetek példájául kívánczik Ruzsa József lelkész 1915-ben írott levele. A tábori szolgálatot készséggel vállaló Ruzsa azzal érvelt kinevezése mellett (mint soraiából kitűnik, nem először igyekezett behívását elérni), hogy családos vagy egyéb személyes okból bevonulni nem kívánó kollégáival ellentétben neki senkije nincs, akit hátrahagyna, pusztán egy „züllött gyülekezete”: „Meggyőződésből mondom, hogy az én híveimre sokkal gyümölcsözőbb lenne, ha az én behívásom sikerülhetne, mintha itt vagyok közöttük s ismert, régi időkből származó részvétlenségük engem is csüggeszt.” Talán sosem derül ki, vajon a javíthatatlan gyülekezet tényleg annyira kiábrándító volt-e, hogy Ruzsa a tábori szolgálatban látta meg hivatása egyedüli kiteljesedési lehetőségét, vagy megengedett magának némi túlzást annak érdekében, hogy a frontra kerülhessen. Néhány sorral később ugyanis tagadni sem akarta lelkesedését: „Másrésről a magamforma fiatalember, könnyű megérteni, hogy vágyik olyan helyzetbe kerülni, hol minden erejére szükség van.”⁶ Kívánsága valószínűleg meghallgatásra talált, ugyanis a Református Egyetemes Konvent 15/1917-es határozatának első számú mellékleteként közölt tábori lelkészi névsorban már megtalálható a neve.⁷

Az önként jelentkezők elkötelezettségét példázza Tóth Bálint lelkész esete, aki bár saját megítélése szerint sem rendelkezett a tábori lelkészi szolgálathoz szükséges fizikai kondícióval, 1915-ben a hadügyminisztériumnak írott levelében készséggel ajánlotta magát kórházi szolgálatra. A kifogástalan stílusban megfogalmazott levél vonatkozó sorai a következők: „Legalázatosabb kérelmemnek a kórházi szolgálat tételre vonatkozó részét azon legtiszteleteljesebb kijelentéssel bátorodom támogatni, hogy az időjárás viszontagságaihoz eléggé hozzá nem edződött szervezetem a tábori szolgálat nehézségeit nem bírná, ellenben a tartalékkórházak sebesültjeinek és betegeinek lelki gondozásával s az azokban teljesítendő lelkészi funkciók végzésével hazámnak és nemzetemnek üdvös szolgálatot tehetnék.” A harminchárom éves fiatalember (1882-es születési dátumát gondosan közölt adataiból tudhatjuk) azzal is igyekezett behívása fontosságáról meggyőzni a levél címzettjét, hogy említést tett róla: tudomása szerint a tartalékkórházak nélkülözik leginkább a református tábori lelkészeket.⁸

Utóbbi felvetéshez kapcsolódva egy rövid kitérő erejéig érdemes megemlíteni a *PEIL* két cikkét, melyek szerzői (E. Szabó Dezső és Göde Lajos) épp azt feszegetve bonyolítottak igen heves vitába, vajon a harc téren vagy a kórházakban van-e nagyobb szükség a lelkészekre. Sőt, egy kényesebb kérdésig is eljutottak: melyik feladatkör végzői érdemelnek nagyobb elismerést? A kórházi lelkészként tevékenykedő E. Szabó Dezső érthető okokból saját munkája mellett foglalt állást, erre a posztra

⁶ Ruzsa József levele. Tolnanémedi, 1915. május 20. – DREK RL A/1 b. 165/1915.

⁷ 1. sz. melléklet; a 15/1917 sz. határozathoz – A tábori lelkészi szolgálatot teljesítő ref. lelkészek névsora. 1914-1917. – DREK RL A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve (továbbiakban: Konvent-jkv.), 1917-1918. 206. p.

⁸ Tóth Bálint levele. Szeremle, 1915. január 27. – DREK RL A/1. b. 165/1915.

szerinte több lelkész kinevezése lett volna szükséges. Továbbá úgy gondolta, a kórházaknál tevékenykedők nagyobb terhet cipelnek, fizetésük és megbecsültségük ellenben alacsony, nem úgy, mint a harctéren szolgáló kollégáké, akiket akkor is jobban értékelnék, „ha hetekszámra egyebet sem csinálnak, mint a postát cenzurázzák.”⁹ Kollégája, Göde Lajos harctéren szolgáló lelkész nem ment el szó nélkül az olvasottak mellett, s E. Szabóhoz címzett válaszában azt hangsúlyozta, hogy milyen etikátlannak tartja a másik lelkész szerinte jogtalan kritikáját. Csípősen megjegyezte: „én sem kaptam azt, a miért ő felsír s a mit őt prédikációjáért valóban a legnagyobb mértékben megérdemel, t. i. kitüntetés.” Arra is rámutatott, hogy a harctéren szolgálók munkakörülményeiben semmi irigylésre méltó sincs, sőt... „Sohasem felejttem el azt az ebédet, a melynek madártávlatból Okos Gyula kedves barátom is tanuja volt. Még le sem ültünk az asztal mellé, mikor az ellenségnek egyik ütege a körzetünkbe talált és leadott valami 20 gránátot. A robbanástól izzó vasszilánkok lábainkhoz hullottak.”¹⁰

A fontosság kérdésében állást foglalni nem volna szerencsés; bizonyára egyik beosztás sem mellőzte a nehézségeket, és mindegyik másfajta rátermettséget kívánt. Erre következtethetünk Baltazár Dezső püspök és Barabás Samu esperes 1915-ben kelt, a konvent elé terjesztett jelentéséből is: „Más testi szervezetet és más lelki berendezettséget igényel a harctéri és a kórházi lelkészi szolgálat. Ritka egyén egyesíti magában a mindkettőre való alkalmatosságot.” Baltazár püspök és Barabás esperes a fizetés kérdésében is minden részrehajlás nélkül tett javaslatot. Úgy vélték, legjobb volna, ha a harctéren szolgáló és a kórházakban tevékenykedő lelkészek fizetését egységesítenék. „Jelentősége, veszélye mindkettőnek ugyanaz. Drága kórházvárosokban van oly nehéz a megélhetés, mint a harctéren, ahol a lelkész különben katonai élelmezést is kap.”¹¹

Bizonyára a lelkészhiányra vezethető vissza a katolikus térítések problémája, mely a háború alatt szintén jelentős kihívás volt a református katonai lelkigondozás számára. A *PEIL*-ben cikkeivel többször jelentkező E. Szabó Dezső 1914-ben arról írt, hogy a „katholikusoknak, saját bevallásuk szerint (Alkotmány 210 sz.), 1000 táborig lelkészük van.”¹² A táborig lelkészlet témájával behatóan foglalkozó Varga A. József szerint a közös hadseregben szolgáló katolikus táborig papok száma a háború második évében 1615 volt, egy évvel később, 1916-ban pedig 2400-ra növekedett. Varga azonban felhívja rá a figyelmet, hogy a szóban forgó papok nem szolgáltak folyamatosan, s a tényleges táborig

⁹ Részlet egy levélből. In: *PEIL*, 1915. augusztus 8. 380. p. (E. Szabó Dezső leveléről van szó.)

¹⁰ GÖDE LAJOS: Levél a szerkesztőhöz. In: *PEIL*, 1915. szeptember 26. 460-462. p.

¹¹ Dr. Baltazár Dezső püspök és Barabás Samu esperes jelentése harctéri utjokról, 1915. szeptember 15. 2. sz. melléklet a 37. sz. határozathoz. (továbbiakban: Baltazár-Barabás-jelentés.) – DREK RL, Konvent-jkv. 1915-1916. 306-307. p.

¹² E. SZABÓ DEZSŐ: Sebesült katonák lelki gondozása. In: *PEIL*, 1914. november 1. (továbbiakban: E. SZABÓ, 1914.) 625. p.

feladatokat teljesítők száma nem volt kiugróan magas. Magyar nemzetiségű mindössze 367 volt közülük, ebből 11-en tényleges állományúak.¹³ Egy, a református egyetemes konvent 1917. május 26-i ülésén felolvasott jelentés szerint (bár maguk a szerzők igyekeztek leszögezni, hogy az esperesektől szerzett adatok „saját ellenőrzésük szerint sem egészen megbízhatók”) a szóban forgó évig 140 lelkészt hívtak be tábori szolgálatra, közülük 33-at felmentettek, 2 fő elhunyt. Így az állomány 105 főt számlált, 2 újabb lelkész behívása pedig épp folyamatban volt.¹⁴ A háború utolsó évében a tényleges szolgálatot teljesítő lelkészek száma, mint az a Gróf Degenfeld József és Baltazár Dezső által készített jelentésből kiderül, 123-ra emelkedett. Ezt a beszámoló készítői „tekintélyes” növekedésnek minősítették. Korábban gondot okozott, hogy a református tábori lelkészeket a katolikusokhoz képest háttérbe szorították, felügyeletüket katolikus lelkészekre bízták. 1918-ra ez részben megoldódott. Bár a hadügyminisztérium intézkedése nyomán elvileg a római katolikus tábori lelkészeket rendelet tiltotta református ügyek kezelésétől, a jelentésben foglaltak szerint akadtak olyan parancsnokok, akik továbbra is katolikus papokat hallgattak meg református ügyekben.¹⁵

Mint látható, a református tábori lelkészet „egyenjogúsítása” bizonyos helyeken még a háború utolsó évében is akadályba ütközött, így talán nem meglepő, hogy a korábbi évek során született konventi jegyzőkönyvekben és újságcikkekben vissza-visszatérnek a felekezeti ügyekre vonatkozó bejegyzések. 1916-ban az egyetemes konvent egy, a belsősomogyi egyházmegye által tett bejelentést tárgyalta. Eszerint az egyházmegye tudomására jutott, hogy a jelentés keletkezésének idején csak római katolikus pap volt jogosult arra, hogy az elhunyt katonák katonai anyakönyvébe adatokat jegyezzen be. Az egyetemes konvent sérelmesnek találta az esetet, egyrészt az esetleges pontatlan bejegyzések veszélye, másrészt a református egyház jogainak csorbitása miatt. Mivel azonban a történeteket (érthető módon) nem önálló esetként, hanem a tábori lelkészetet érintő problémaként kívánták kezelni, azonnali megoldás nem, csak egy felkérés született a közjogi bizottsághoz „az e kérdésre vonatkozó részletes munkálata mielőbbi elkészítésére és előterjesztésére”.¹⁶

Az adminisztratív feladatok ellátásában való mellőzöttség azonban még csak a jéghegy csúcsát jelentette a református egyház számára. Sokszor kellett ugyanis szembesülniük azzal, hogy református tábori lelkész hiányában a katolikus tábori papok igyekeztek átvenni a református katonák lelkigondozásának feladatát. Jó néhány esetben a gond-

¹³ VARGA, 2010. 77. p.

¹⁴ Gróf Degenfeld József főgondnok és Dr. Kenessey Béla püspök jelentése, 1917. május 26. (továbbiakban: Degenfeld–Kenessey-jelentés.) – DREK RL Konvent-jkv. 1917–1918. 13. p.

¹⁵ Gróf Degenfeld József főgondnok és Dr. Baltazár Dezső püspök jelentése, 1918. április 18. (Tárgyalták: április 24.) – DREK RL Konvent-jkv. 1917–1918. 28. p.

¹⁶ 1916. december 14. – DREK RL Konvent-jkv. 1917–1918. 34-35. p.

jaikba vett katonák áttérítésével, lelki szükségleteik katolikus rítus szerinti ellátásával próbálkoztak. „Tudok esetet, mikor a ref. beteg kívánta papját és én mégsem kaptam értesítést, hanem a kath. pap akart erővel gyóntatni” – olvasható László Levente panaszos levele E. Szabó Dezső idézésében a *PEIL* hasábján.¹⁷

Hasonlóan drasztikus fellépésről számol be a konvent elé terjesztett jelentésében Baltazár Dezső és Barabás Samu: „A németül egy szót sem tudó magyar református katonát, a magyarul egy szót sem tudó osztrák római katolikus kórházi lelkész a halálos ágyon, élete utolsó perczeiben áttérítette a római egyházba.” Említést tesznek arról is, hogy „a református katonát római katolikus lelkésszel temették el és csak napok múlva »a sír beszentelésére« hívják a református papot”.¹⁸ Az ilyen beszámolókat olvasva természetesen helytelen volna általánosításba bocsátkozni, hiszen kétségtelenül akadtak olyan katolikus tábori lelkészek, akik érdekek nélkül végezték munkájukat. Ennek bizonyítékául szolgál E. Szabó Dezső horvát-szlavonországi látogatásáról írott cikke, benne egy katolikus papról szóló történettel. E szerint a pap református tábori lelkész híján magára vállalta a nem katolikus katonák lelkigondozását is. Olyannyira, hogy E. Szabó szerint „néha még többet foglalkozik a protestáns katonákkal” mint a felekezetéhez tartozókkal.¹⁹ A helyzet megítélésében figyelembe kell venni azt is, hogy bizonyos esetekben valószínűleg nem volt szükség különösebb unszólásra. A felekezetükhöz tartozó tábori lelkészekkel igen ritkán vagy sosem találkozó protestáns katonák enélkül is elfogadták a katolikus papok által felkínált lelki támogatást. „Már három hónapja nem láttam hitünkbeli lelkészt” – felelte egy katonaként szolgáló fiatalember E. Szabó Dezsőnek, amikor a lelkész 1914-ben találkozott vele és társaival.²⁰

Ilyen és ehhez hasonló körülmények között nem csoda, ha sokan önként vagy csekély ráhatást követően váltottak felekezetet, vagy fogadtak el bizonyos szerencsehozó amuletteket. Utóbbi legalább annyira nyomasztotta a református lelkészeket, mint az áttérések. Apácák és katolikus világi asszonyok „érmeket, Mária-pénzeket, egyéb »talizmán«-okat, megszentelt kis könyvecskéket zacskókba varrva akasztottak prot. katonáink nyakába” – írt tapasztalatairól Marjay Károly tábori lelkész. Valószínűleg ez a probléma is a lelkészhiány miatt erősödött fel. Ugyanakkor egy olyan szélsőséges helyzetben, mint a háború, érthető, ha a katonák (néha még bizonyára elkötelezett protestánsok is) hinni szerettek volna bármiben, amit szerencsehozónak mondtak. Az amulettek kézzelfogható, tárgyi dolgok voltak, így ígéretük reálisabbnak tűnhetett a lelki segítségnél. Ráadásul az amuletteket hölgyek osztották a katonáknak, ami különösen vonzóvá tette az ajándékokat. Egy fiatalember azért döntött a talizmán mellett, mert: „Ulyan szép kisasz-

¹⁷ E. SZ. D. [E. SZABÓ DEZSŐ]: Sebesültjeink lelki gondozása Horvátországban. In: *PEIL*, 1914. november 29. (továbbiakban: E. SZABÓ, 1914/a.) 671-672. p.

¹⁸ Baltazár-Barabás-jelentés. – DREK RL Konvent-jkv. 1915-1916. 301-302. p.

¹⁹ E. SZABÓ, 1914. 625. p.

²⁰ E. SZABÓ, 1914/a. 671-672. p.

szony kínálta, hogy má' csak azért is elfogadtam." Bizalmát tovább növelte, hogy az amulett „remek szolgálatot” tett krízishelyzetben: „Az-tán gyűtt a golyóbis, mint a záporosó [...] Jobbra is, balra is, elöl, hátul hullottak az embörök, mint a légy” – azonban a történet mesélője sér-tetlen maradt.²¹

Az áttérések visszaszorításának és a lelki szükségletek ellátásának alkalmas eszközei lehettek volna (illetve, amikor a terjesztés sikerrel zajlott: voltak) a különböző, frontra szánt imádságos füzetek, vallásos tartalmú lapok. Annak ellenére, hogy megfelelő mennyiségben történő kiadásuk és terjesztésük fontosságát sokszor hangsúlyozták, megjelen-tetésük és szétosztásuk sosem volt zökkenőmentes. „Mindjárt előre megmondom, hogy iratok kellenek, olvasnivalók a sebesülteknek” – szögezte le cikke legelején Kájel Endre tábori lelkész 1915-ben. Miután minden, rendelkezésére álló iratot szétosztott, a konventhez fordult utánpótlást remélve, kérését azonban (lévén nem ő volt az egyetlen igénylő) nem tudták rögtön teljesíteni, az újbóli kiküldés folyamata hosszan elnyúlt.²²

Amennyiben nem készlethiány okozott problémát, adódott más nehézség. A konventi iroda még 1916-ban sem volt birtokában a szolgál-atot teljesítő lelkészek tábori postacímeinek, melyekre elküldhette volna az ekkor épp bőségesen rendelkezésre álló olvasmányokat. Ezért felhívást tett közre a *PEIL* hasábjain, melyben kérte „az esperes urakat, a tábori lelkészeket itthon helyettesítő lelkész urakat és a tábori lelké-szek hozzátartozóit,” hogy „úgy a harctéren, mint a kórházakban mű-ködő tábori lelkészek nevét és pontos postacímét (szolgálati beosztá-sát, csapattestét és tábori postaszámát) a konventi irodával (Budapest, VII., Abonyi-utca 21. sz.) közölni szíveskedjenek”.²³

Az év végén a konvent újabb felhívást közölt: egy leendő katonauj-sághoz keresett munkatársakat. A feladatra elsősorban tábori lelkészek jelentkezését várták. Az indoklás szerint azért, mert nekik állt legin-kább érdekükben egy munkájukat segítő kiadvány létrejötte, melynek hasábjain a tábori lelkészi szolgálatról szóló beszámolóknak, emlékező-seknek is jutott volna hely.²⁴ A kezdeményezés sikeresnek bizonyult, 1917 januárjában a *PEIL* már a *Református Katonák Lapja* névre ke-resztelt újság megjelenését ünnepelte. A katonaujságból az első számá-nak kiadását hírül adó cikk közléséig 20.000 példányt nyomtattak ki. Ingyen férhettek hozzá a tábori lelkészek és mindazok, akik a katonák körében lelkigondozói feladatokat teljesítettek.²⁵ Az újság szerkesztési feladatait kezdetben Baltazár Dezső püspök és Kováts István teológia-tanár végezte. 1917 tavaszán még azt remélték, a kiadás költségeit a hívek és az egyházkerületek segítségével tudják majd fedezni. (Az első

²¹ MARJAY KÁROLY: Kórházi tapasztalatok. In: *PEIL*, 1915. január 31. 51-52. p.

²² KÁJEL ENDRE: A sebesültekről. In: *PEIL*, 1915. szeptember 26. 459-460. p.

²³ Tábori lelkészek postacímét kérik. In: *PEIL*, 1916. január 23. 44. p.

²⁴ Felhívás a tábori lelkészekhez! In: *PEIL*, 1916. november 26. 573. p.

²⁵ Református Katonák Lapja. In: *PEIL*, 1917. január 21. 28. p.

szám megjelenése a közigazgatási alap támogatásával valósult meg.²⁶⁾ 1918-ra azonban, dacára az adományoknak, a nyomdai költségek növekedése miatt az újság léte veszélybe került.²⁷⁾

További problémaként említendő a református felekezetnek az evangélikussal való összemosása is. Ez egyrészt az adminisztrációt, másrészt a lelkészi kinevezéseket nehezítette. A tábori lelkészként szolgáló László Levente említi, hogy szolgálati helyén sokszor még a hivatalos szervek sem tudtak különbséget tenni az evangélikus és a református felekezet között, ez pedig a halotti bizonyítványok pontatlan kitöltéséhez vezetett. A hatóságok ugyanis a reformátusokra, mint helvét hitvallású evangélikusokra hivatkoztak. Ennek oka, mint arra László Levente felhívta a figyelmet, az lehetett, hogy a református egyház több alkalommal is nevet változtatott, először „helvét hitvallású evangélikus, majd evangélikus református, végül református” lett az egyház hivatalos megnevezése.²⁸⁾

Néhány héttel László Levente írásának megjelenése előtt Baltazár Dezső és Barabás Samu már érintette a kérdést, mivel úgy vélték, a két felekezet közti különbségtétel hiányának a lelkigondozás látja kárát. „Méltóztassék a konventi elnökségnek felvilágosítani a hadügyminiszteriumot, hogy a magyar református egyház és a magyar-honi ág. hitv. egyház két külön jogi egyház, tehát a tábori lelkészé kinevezéseknél a számarányuk külön veendő tekintetbe” – kérték jelenésükben az illetékeseket.²⁹⁾

Bár a fent bemutatott főbb nehézségek végigkísérték a református tábori lelkészet első világháborús történetét, a kisebb-nagyobb sikerek sem maradtak el. Ilyenek voltak a bizonyos periódusokban sikeres újságkiadások, a saját tábori lelkészet feletti ellenőrzés megszerzése, a lelkészek számának fokozatos növelése. Mindezek ellenére a református katonai lelkigondozás működésképtelen lett volna azok nélkül az önként jelentkező vagy behívott lelkészek nélkül, akik egészségük, életük kockáztatásával még háborús körülmények között is teljesíteni kívánták hivatásukat. Szolgálatuk elismeréseként 1917-ig hárman kapták meg a Ferenc József-rend hadidíszítményes lovagkeresztjét, mintegy harmincan II. osztályú lelkészi érdemkeresztet, három fő Signum Laudist, egy lelkész koronás arany érdemkeresztet, s egy-egy tábori lelkész nagy, illetve kis ezüst vitézségi érmet kapott.³⁰⁾

Végezetül, mintegy üdítő érdekességként, álljon itt a témához kapcsolódóan néhány sajátos hangvételű történet Marjay Károly tollából. Annak ellenére, hogy a tábori szolgálatot teljesítő lelkész bizonyára egyik bemutatott kalandját sem találta humorosnak, beszámolója a legszórakoztatóbb esetek gyűjteménye. Marjaynak ugyanis nem a tábo-

²⁶⁾ Degenfeld–Kenessey-jelentés. – DREK RL Konvent-jkv., 1917–1918. 15. p.

²⁷⁾ HAYPÁL BENŐ: Felhívás! In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1918. február 17. 37–38. p.

²⁸⁾ LÁSZLÓ LEVENTE: Néhány közérdekű adat. In: *PEIL*, 1915. október 3. 475. p.

²⁹⁾ Baltazár–Barabás-jelentés. – DREK RL Konvent-jkv., 1915–1916. 307. p.

³⁰⁾ Degenfeld–Kenessey-jelentés. – DREK RL Konvent-jkv., 1917–1918. 14. p.

ri lelkészetet jellemző kisebb-nagyobb hiányosságok okozták az igazi kihívást, hanem maguk a lelkigondozásban részesített katonák.

Egy alkalommal igen különleges látogató állt a lelkész missziójának útjába: „Örültem, hogy jó irányba terelhettem a beteg gondolatait – a mi intelligens betegeknél jóval nehezebb! –, a mikor nyílik az ajtó s hófehér egyenruhájában megjelent egy nagyon szép ápolónő. Az én katonám szeme rögtön ott volt. Hangzott is hamarosan a kérdése: „Szép? Mit tetszik hozzá szólni? Nekem nagyon tetszik – folytatta –, feleletre se várva.” Máskor pedig arra kellett rádöbbsennie, mennyire más következtetéseket lehet levonni ugyanabból a helyzetből: „Egyik vadászkatonával beszélgettünk. Már ott tartunk, hogy úgy-e maga is érezte, mennyire Isten kezében van az életünk. [...] De, fájdalom, az ő gondolatai egészen másra irányultak. Azt vallotta meg, hogy spórolt pénze van, ott van a feje alatt, a vánkos alatt. Belátta, hogy bizonytalan a földi élet, nem is tartja ő tovább magánál azt a pénzt. Bennem megbízik, vegyem csak ki s a mondott címre küldjem el.” Szembesült azzal is, hogy a család említése nem mindenkinek csal örömkönnyeket a szemébe: „Családja után kérdezősködtem. S nagy haraggal szidni kezdte a feleségét, a ki nem törődik vele. Míg ő nyomorultul szenved, az éli világát. Meg is kért rögtön, hogy legyek segítségére a válópör beadásánál.”³¹

³¹ MARJAY KÁROLY: Sebesült katonák lelki gondozása a kórházakban II. In: *PEIL* 1915. március 14. 124-126. p.

A győri egyházmegye papságának helyzete az Ausztriához csatolt területen 1918 és 1922 között

Benkéné Jenőffy Zsuzsanna

„Miért kell egy káplánnak magát politikába áztatni?” – tette fel a felháborodott kérdést 1921 februárjában Kaufmann István sopronkeresztúri plébános. „Okosabb volna, ha addig, míg ilyen ügyben csavarog, tanulna, hogy több hitre, lelkiismeretességre, papi szellemre, ismeretre tenne szert papi működéséhez; az iskolában és a szószéken való munkájához.”¹ Kauffmann plébános káplánja, a huszonnyolc éves Stehlik László a nyugat-magyarországi kérdés idején élénk politikai tevékenységet folytatott, közben lelkipásztori kötelezettségeit elhanyagolta. Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini és az 1920. június 4-i trianoni békeszerződések a győri egyházmegye papságára komoly befolyással bírtak, ugyanis a püspökség 99 plébániáját csatolták Ausztriához, a zavaros politikai helyzet közel száz lelkipásztor működését határozta meg. E tanulmány arra keresi a választ, hogyan változott 1918 és 1922 között – a Burgenlandi Apostoli Adminisztrátúra megalapításáig – a győri egyházmegye nyugat-magyarországi papságának helyzete. Választ a Győri Egyházmegyei Levéltár forrásai adnak, mivel a nyugat-magyarországi kérdés egyházkormányzati következményeiről összefoglaló mű még nem született Magyarországon. Ausztriában már a hatvanas-hetvenes években, az önálló kismartoni püspökség alapításának idején megindult a téma feldolgozása, így bőséges német nyelvű szakirodalom áll a kutató rendelkezésére.

1. Egyházmegye egy soknemzetiségű határvidéken

1.1. Terület és lakosság

A történelmi Nyugat-Magyarország területén két püspökség osztozott, a győri és a szombathelyi. Ezen a mintegy 4350 km² nagyságú területén élt a Pozsony, Moson, Sopron, Vas vármegyei németiség zöme – a Magyarországon élő többi német népcsoporttal ellentétben zárt tömbben.² Ez a lakosság még az Árpád-kori telepítések során honosodott meg,³ és két jellemző népcsoportra tagolódott, a frank eredetű hiencekre, és a bajor-osztrák eredetű heidebauerekre. A hiencek Sopron és Vas vármegye nyugati részeit népesítették be, a heidebauerek a Mosoni-síkságon éltek, amit németül Heidebodennek neveztek. Számuk 54 ezer fő körül mozgott, mellyel szemben csak Moson megye északi és déli részében élt

¹ Győri Egyházmegyei Levéltár. (továbbiakban: GYEL) Egyházkormányzati iratsorozat. 1921. február 10.; 1153/1921. sz.

² NITSCH MÁTYÁS: A dunántúli németiség. Bp., 1918. (továbbiakban: NITSCH, 1918.) 4. p.

³ MANHERZ KÁROLY: A magyarországi németek. Bp., 1998. 4. p.

nyolcezer főnyi horvát, és 25 ezer főnyi magyar kisebbség.⁴ Az itteni németiség elmagyarosodását Ausztria közelsége akadályozta, ennek ellenére sem volt jelentősebb nemzetiségi mozgalom a területen.⁵ A németajkú lakosság kisebbségi státusza ellenére a nyelvi azonosság miatt az Osztrák-Magyar Monarchia államalkotó nemzetéhez tartozott, nyelvhasználatban nem szenvedett hátrányt, és a 18-19. század magyarországi politikai, tudományos, kulturális életnek, az arisztokráciának és a nagypolgárságnak számos képviselője került ki a németajkúak, vagy német származásúak köréből.⁶ A németiség tehát társadalmi elismerése miatt nem igényelte a nemzetiségi jogok kiterjesztését.⁷ Salacz Gábor is megerősíti, hogy a katolikus németiség soraiban (nem számítva egy-két pángermán szellemű és sikertelen kísérletezést) a korszakban nemzetiségi mozgalomról nem beszélhetünk, mivel a német anyanyelvű papság magyar érzelmű és államhű volt a dualizmus egész idején.⁸ Komolyabb fellángolásról még a Magyarországon élő nemzetiségek felháborodását kiváltó, 1907-es közoktatási törvény után sem beszélhetünk. A „Lex Apponyi” értelmében, mely a nemzetiségi területek alapfokú iskoláiban is a magyar tanítási nyelvet tette kötelezővé, a nyugat-magyarországi németiség önként tette iskoláit magyar tannyelvűvé.⁹ „Ősi nyelvéhez és szokásaihoz való ragaszkodása mellett azonban e nép a magyar anyaországnak derék és hű fia, a magyar nyelv elsajátítására különös figyelmet fordít”¹⁰ – írta Nitsch Mátyás történész. A nyugat-magyarországi németiséget tehát nem érintette erőszakos magyarítás, így a különböző ausztriai német nemzeti egyesületek sem igazán tudták hatásukat kifejteni. Akadt egy-két komolyabb próbálkozás nemzetiségi mozgalom létrehozására, de ezeket már csírájukban elfojtották, például Wolf Károly nezsideri gyógyszerész kísérletét, melyről a későbbiekben is lesz szó, vagy Brandsch Rudolf erdélyi szász képviselő agitációját.¹¹ Ami komolyabb elégedetlenséget szült a nyugat-magyarországi németiség soraiban, az a magyar határrendőrség felállítása volt, ugyanis ezen állami intézménynek semmi helyi gyökere nem volt, emberei idegennek számítottak, németül nem beszéltek, és hivatali működésük közben állandó súrlódásba kerültek a helyi lakossággal. Az elégedetlenségből államellenes törekvések vagy elszakadási vágy nem keletkezett ugyan, de alapul szolgált arra, hogy az első világháború

⁴ Vö. NITSCH, 1918. 6. p.; BELUSZKY PÁL: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Magyarország történeti földrajza. Bp., 2005. (továbbiakban: BELUSZKY, 2005.) 289. p.

⁵ GAGYI JENŐ: A nyugatmagyarországi kérdés. Bp., 1921. (továbbiakban: GAGYI, 1921.) 3. p.

⁶ BELUSZKY, 2005. 289. p.

⁷ BELUSZKY, 2005. 291. p.

⁸ SALACZ GÁBOR: Egyház és állam a dualizmus korában Magyarországon. München, 1974. 135. p.

⁹ GAGYI, 1921. 2. p.

¹⁰ NITSCH, 1918. 23. p.

¹¹ GAGYI, 1921. 4. p.

elvesztése után, mikor a magyar állameszme összetartó ereje meggyengült, előtörjenek a legmélyebb indulatok,¹² és Nyugat-Magyarországon is fellángoljanak a nemzetiségi ellentétek, melyektől ez a vidék 1918-ig mentes volt.

1.2. Hitélet

Nyugat-Magyarországon évszázadok óta a lakosság anyanyelvén történő igehirdetés, éneklés és tanítás volt az alapja nemcsak a vallásos, hanem a kulturális életnek is. Számos papi és szerzetesi hivatás indult a térségből,¹³ ám a békekötések idején keletkezett levéltári forrásokból az derül ki, hogy Nyugat-Magyarország módos német lakosságának hitéletéről nem voltak éppen pozitív véleménnyel a kortársak. A soproni katonai parancsnokságról „műveletlen és tisztára csak anyagi előnyeit hajhászó nyugatmagyarországi gazdapolgárokról” ment panasz a püspökségre,¹⁴ de ausztriai egyházi körökben sem nyilatkoztak elismerően. Maga Friedrich Gustav Piffl bécsi érsek sem lelkesedett Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolásáért, hogy miért, azt 1919 novemberében fejtette ki Klebelsberg Kunónak. Piffl szerint a plébániákat a győri és a szombathelyi püspökségek anyagiakkal jól ellátták, s emiatt az új, ausztriai ordináriusokkal szemben is magas igényekkel fognak fellépni.¹⁵ Az 1920. februári, Jehlicska Ferenc és Kmoskó Mihály budapesti teológiai tanárok nevével fémjelzett politikai misszió jelentéséből pedig az derült ki, hogy nemcsak Piffl, hanem az osztrák keresztényszocialista párt sem erőltette Nyugat-Magyarország elfoglalását, miszerint „ez a terület úgyis külön pápai delegátus [alá] kerülne, és különben sem óhajtja az ott lakó, hitében lanyha népet Ausztriához kapcsolni.”¹⁶ Nitsch Mátyás ennél árnyaltabban jegyezte meg, hogy az egyházi buzgóság, ha már nem is emelkedik azon magasságig, melyen azelőtt állott, de még mindig elég nagy.¹⁷ A Sopron környéki hiencek buzgóbb vallási életet éltek, mint a heidebauererek, Nitsch ennek okát utóbbiak gazdaságában látta: „a jómód növekedésével azonban a közerkölcsiség súlylyed. A tóvidéki németek [ti. a heidebauererek] könnyelműsége inkább hajlók, a bor pusztító hatásának inkább esnek áldozatul, mint a hegyvidékiek [ti. a hiencek].”¹⁸ A németséggel ellentétben a nyugatmagyarországi horvátokat rendkívül mély vallásosság jellemezte. Még a 20. században is a katolikus pap volt egy-egy horvát falu tényleges ve-

¹² GAGYI, 1921. 4. p.

¹³ GALAMBOS IRÉNEUSZ: Az egyházak szerepe Burgenland létrejöttében. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Tatabánya, 1992. (továbbiakban: GALAMBOS, 1992.) 540. p.

¹⁴ GYEL, 260/1921. sz.

¹⁵ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: SZEL) Acta Cancellariae. 4654/1919. sz.

¹⁶ Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL) Cat. 39. 116/1920. sz.

¹⁷ NITSCH, 1918. 24. p.

¹⁸ NITSCH, 1918. 25. p.

zetője. A papság, illetve a vallás gyakorlásával kapcsolatban használt egyházi irodalom volt a nyugat-magyarországi horvátok összetartója.¹⁹

2. Saint-Germain és Trianon

2.1. „A mai világban a hazaszeretet is a gyomron keresztül megy.”

1918 őszére világosan látszott, hogy az első világháború a központi hatalmak vereségével fog végződni. A bizonytalan politikai események során a Nyugat-Magyarországon élő német népesség körében is felerősödtek az elszakadási törekvések. E törekvések első komolyabb előjele már 1906-ban, a bécsi *Altdeutsches Tagblatt* kiadásában megjelent *Westungarn zu Deutschösterreich* című röpirat volt, mely Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolását követelte, arra hivatkozva, hogy Magyarország nem magyar ajkú népei a magyarok erőszakos uralma alóli felszabadítást várják.²⁰ Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolása 1908-ban, Bosznia annexiójának idején is előtérbe került, mivel a magyar sajtó Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolását követelte, amire reagálva egyes osztrák körök felvetették, hogy Magyarország cserébe engedje át Ausztriának Moson, Sopron, Vas és Pozsony vármegyéket. A négy magyar vármegye – „Vierburgenland”²¹ – Ausztriához való csatolása Ferenc Ferdinánd trónörökös ún. Gross-Österreich tervébe is bekerült.²² A nagynémet és nagyosztrák törekvések mellett szláv érdekek is szóltak: az első világháború idején született meg a cseh-szerb korridor-terve, miszerint Magyarország németek, magyarok és kis létszámban horvátok lakta nyugati részét a délszláv államnak és Csehszlovákiának, vagy csak utóbbinak kellene adni.²³

Már 1918 elejétől jól érzékelhető volt az ún. „nagynémet” körökből indított osztrák hangulatkeltés és bujtogatás a magyarországi németek soraiban. Ez különösen ősszel, a Monarchia felbomlásának idején vált veszélyessé, amikor a Karl Renner vezette osztrák Államtanács öt nappal a megalakulása után, 1918. november 17-én hivatalosan bejelentette igényét a Károlyi-kormány által november 13-án aláírt belgrádi katonai egyezményrel, a Monarchiától leválasztott, és ily módon már ekkor önállósított Magyarország nyugati területeire.²⁴ Az osztrák alkotmányozó nemzetgyűlés 1918. november 12. és 14. között, valamint novem-

¹⁹ KÓVÁGÓ LÁSZLÓ: A magyarországi délszlávok 1918-1919-ben. Bp., 1964. (továbbiakban: KÓVÁGÓ, 1964.) 38. p.

²⁰ A röpirat magyar szövegét saját kommentárral közölte: SOPRONYI-THURNER MIHÁLY: A magyar igazság kálváriája. In: Sopron és Sopronvármegye ismertetője. Sopron, 1934. 38-39. p.

²¹ A közkeletű fordítással ellentétben Burgenland neve nem Várvidéket, hanem vármegyét jelent. Nyugat-Magyarországot ezért nevezték az 1910-es évek második felében Vierburgenland – négy vármegye – néven.

²² BOTLIK JÓZSEF: Nyugat-Magyarország sorsa. Vasszilvágy, 2008. (továbbiakban: BOTLIK, 2008.) 10-11. p.

²³ SOÓS KATALIN: Burgenland az európai politikában. Bp., 1971. (továbbiakban: SOÓS, 1971.) 11. p.

²⁴ BOTLIK, 2008. 18. p.

ber 22-én tartott ülésein tárgyalta az államterület kiterjedésére, határait és kapcsolataira vonatkozó törvény- és államnyilatkozatjavaslatot.²⁵ Az egyébként elutasított államnyilatkozat azt hangsúlyozta, hogy Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolását nem fegyveres erővel, hanem Wilson amerikai elnök 14 pontos békeprogramjában meghirdetett önrendelkezési jog alapján, népszavazás útján kívánja elérni. Külön kiemelte, hogy Nyugat-Magyarország német települesterületét ugyanolyan önrendelkezési jog illeti meg, mint amilyent Magyarország minden más nemzetiségnek már elismert.²⁶ Eközben a bécsi kormány hallgatólagos hozzájárulásával széleskörű propaganda-hadjáratot indítottak a nyugat-magyarországi németek megnyerésére, illetve kész helyzet megteremtésére azzal, hogy a települések önként kérjék az Ausztriához való csatolásukat.²⁷ A nyugat-magyarországi németek magyarbarátságát azonban nehéz volt megtörni, az osztrák propaganda ezért a lakosság gyomrát célozta meg, hangoztatva, hogy a háború utáni élelmiszerhiány Magyarország miatt lépett fel. A bécsi sajtó már a háború idején is folyton vádaskodott, hogy a magyarok visszatartják az élelmiszereket, és éheztetik Ausztriát. Az 1918. november közepén megfogalmazott osztrák területi követelések azonban nemcsak hangulatkeltség szintjén jelentek meg, hanem tettekben is megnyilvánultak. Már az osztrák Államtanács által tett hivatalos területi igény bejelentése, és az Államnyilatkozat előtt létrehozták Bécsben a Westungarische Kanzleit, azaz a Nyugat-Magyarországi Hivatalt. Célja, hogy látszólag az Államtanács tudta nélkül, valójában annak támogatásával szabadcsapatokat szervezzen az elcsatolni kívánt magyar területek elfoglalására,²⁸ hol röpcédulákon, hol népgyűlésen agitáltak az Ausztriához való csatlakozás mellett, sőt, még fegyvereket is osztottak. A hivatal nevéhez fűződik a Hiencek Köztársaságának („Heanzenland”) megszervezése is. Az 1918. december 7-én Nagymartonban kikiáltott, mindössze egy napig létezett államformáció célja az volt, hogy Nyugat-Magyarország német vidékeit egyesítve, önálló államként csatlakozzon Ausztriához, a magyar katonaság azonban leverte a megmozdulást.²⁹

Az osztrák államvezetés által hallgatólagosan támogatott nyugat-magyarországi elszakadási törekvések, illetve a bécsi kormányzat által hivatalosan kinyilvánított nyugat-magyarországi területi igények döntően közrejátszottak abban, hogy a Károlyi-kormány december 3-án félhivatalosan bejelentette: támogatja a magyarországi németek autonómia-igényét. A kormányzat kezdeményezése Sopronban és környékén talált visszhangra, ahol megalapították a nyugat-magyarországi németiség érdekeit képviselő Német Nemzeti Tanácsot. Ezt követően az autonómia hívei egymás után tartották gyűléseiket, majd Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegye német anyanyelvű lakosságának kép-

²⁵ SOÓS, 1971. 11. p.

²⁶ BOTLIK, 2008. 18. p.

²⁷ GAGYI, 1921. 6. p.

²⁸ BOTLIK, 2008. 23. p.

²⁹ BOTLIK, 2008. 23-28. p.

viselőiből 1918. december 23-án megalakult a Nyugat-Magyarországi Német Néptanács, mely kimondta Nyugat-Magyarország autonómiáját.³⁰ Azonban a német nemzetiségi mozgalom, szemben a szlovákkal, a románokkal és a délszlávokkal, az ország keretein belül maradt, és nem akart elszakadni Magyarországtól.³¹

A magyarországi német lakosság képviselőit két tanács is alakult egymástól függetlenül. Az egyik volt a Német-Magyar Néptanács (Deutsch-Ungarischer Volksrat) Bleyer Jakab irodalomtörténész, nyelvész, későbbi kisebbségügyi miniszter, a másik pedig a Magyarországi Német Néptanács (Deutscher Volksrat für Ungarn) Brandsch Rudolf vezetésével.³² A Bleyer-féle néptanácsot Brandsch tanácsa „keresztény-szocialista”, sőt, „katolikus” frakciónak minősítette, annak ellenére, hogy a szepesi evangélikus szászok is ehhez csatlakoztak. Bár ez így természetesen nem állta meg a helyét, de Bleyer maga valóban a Katolikus Tanács tagja volt, és a Német-Magyar Néptanács alapítói között számos katolikus papot találunk: Blaskovits Ferenc apátkanonokot, Kuebel Miklós káplánt, Lepold Antal prelátust, a prímási iroda igazgatóját, Schwarz József plébánost, Schütz Antal egyetemi tanárt – de mellettük evangélikus egyházi személyeket is. A Német-Magyar Néptanács tudatosan próbálta is a katolikus és az evangélikus papság támogatását megszerezni. A Brandsch-féle Magyarországi Német Néptanács is dicsekedhetett egy nagyon jelentős egyházi személy támogatásával: Giesswein Sándor győri kanonokéval, aki a forradalom idején korábbi kereszténydemokrata és pacifista elvei miatt előtérbe került, és igen jól hangzott a neve,³³ valamint a nyugat-magyarországi kérdés idején is szerepet játszott.

2.2. A két békekötés

Nyugat-Magyarország ügyét 1919. május 27. és 31. között tárgyalták a saint-germaini békekonferencián, végleges döntés Ausztria és Magyarország határáról szeptember 2-án született. A békeszerződést az Osztrák Köztársaság nevében 1919. szeptember 10-én írta alá Renner kancellár, ám ennek Nyugat-Magyarországra vonatkozó határozatait sem a magyar kormány, sem a magyar katonai és polgári hatalomnak az érintett térségben működő helyi képviselői nem voltak hajlandók tudomásul venni. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy miután a konferencia Magyarországgal nem folytatott tárgyalásokat, határozatai sem érvényesek erre a területre.³⁴ A trianoni békediktátum a saint-germaini béke határozatát csak megerősítette. Halvány reményt mutatott a kísé-

³⁰ KÖVÁGÓ LÁSZLÓ: A magyarországi tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. Bp., 1989. 78. p.

³¹ BOTLIK, 2008. 37. p.

³² TENGELY ADRIENN: Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2007. 1. sz. 3-40. p. Online: www.egyhtortszemle.hu – 2013. április. (továbbiakban: TENGELY, 2007.)

³³ TENGELY, 2007.

³⁴ TENGELY, 2007.

rőlevél, melyben a békekonferencia elnöke, Alexandre Millerand tett ígéretet arra, hogy ha a megállapított határ esetleg nem felel meg mindenütt teljesen a néprajzi vagy gazdasági kívánalmaknak, a sérelmet határmegállapító bizottságok orvosolni fogják. A szövegből azonban egyértelműen kiderült, hogy e bizottságok munkája csak kisebb határkiigazításokra vonatkozik.

A bécsi kormányzat megfelelő katonai erő híján Nyugat-Magyarországot nem tudta birtokba venni, ezért ez a terület a következő esztendő nagy részében továbbra is magyar fennhatóság alatt maradt.³⁵ Közben Nyugat-Magyarországon mind erőteljesebbé vált az osztrák propaganda-háború, a politikai csatározások addig fajultak, míg 1921 augusztusában Prónay Pál közreműködésével felkelés robbant ki. A nyugat-magyarországi felkelés során irreguláris magyar alakulatok megakadályozták az osztrák hatóságok bevonulását az elcsatolásra ítélt területre, s 1921. október 4-én nemzetgyűlést tartottak Felsőőrön, ahol kikiáltották a független Lajtabánságot, vezetővé Prónayt választották. Nyugat-Magyarország eredetileg 1921. augusztus 21-re tervezett átadása a harcok következtében 1922. január 1-jére tolódott, a határvonal végleges megállapítása pedig csak 1921. december 19-én fejeződött be. Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását a velencei egyezményrel ismerte el a magyar kormány, ám ez az egyezmény volt az, mely biztosította Sopron városát és környékét, hogy népszavazáson dönthet hovatartozásáról. A velencei konferencia Paolo Torretta olasz külügyminiszter, Johannes Schober osztrák kancellár, Bethlen István magyar miniszterelnök és Bánffy Miklós külügyminiszter jelenlétében 1921. október 11-én vette kezdetét. Az értekezlet célja az volt, hogy szabályozza az Ausztriának ítélt területek miatt kirobbant osztrák-magyar vitát,³⁶ melynek sajnálatos következménye lett a felkelés is. Károly király októberi visszatérési kísérletének meghiúsítása és a felkelő csoportok leszerelése után kezdetét vette Nyugat-Magyarország kiűritése, majd kitűzték a soproni népszavazás időpontját is. A népszavazás antant-ellenőrzés mellett Sopron városában december 14-én, a vármegye 80 községében december 16-án zajlott le, és azon a város és a vármegye horvát lakossága is tanúságot tett a Magyarországhoz való ragaszkodásáról.³⁷ Hogy Sopronban Magyarország javára dőlt el a szavazás végeredménye, nagy szerep jutott Huber János kanonoknak. A keresztényszocialista Huber jelentős közéleti tevékenységet folytatott: a nezsideri kerület országgyűlési képviselője volt, emellett szerkesztette a *Pester Zeitung* című lapot is, az elcsatolás idején pedig széleskörű propagandát fejtett ki Nyugat-Magyarország maradása érdekében.³⁸ A herceg-

³⁵ BOTLIK, 2008. 122. p.

³⁶ SOÓS, 1971. 161. p.

³⁷ HÓGYÉSZY PÁL: Sopronvármegye húsz esztendeje. In: Sopron és Sopronvármegye ismertetője. Sopron, 1934. 27. p.

³⁸ SCHMIDT PÉTER: A Burgenlandi Apostoli Adminisztráció keletkezése (1918-1922) – a Győri Egyházmegyei Levéltár forrásai. In: Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Bp., 2009. (továbbiakban: SCHMIDT, 2009.) 407. p.

prímás is elismerően nyilatkozott tevékenységéről: „Huber egzisztenciája összefügg Nyugatmagyarország sorsával. Ha Nyugatmagyarország elszakad, Huber mandátum nélkül áll, s a Pester Zeitung is megszűnik. Most, a tárgyalások idején jó benyomást is gyakorolhatna Huber kitüntetése Nyugatmagyarországon, ahol Hubert szeretik.”³⁹ Huber János 1921 júniusában nagyhatású beszédben hívta fel hívei figyelmét az Ausztriához való csatlakozás veszedelmeire:

„Bécs a világ legelvetemültebb kommunista csőcselékének a központja. [sic!] Az osztrák kormány nem képes ugyanezeket lerázni, mivel az erős szociáldemokrata párt védelme alatt állnak. [...] Az osztrák hadsereg egy szociáldemokrata szakszervezet, vagyis azon párt irányítása alatt áll, mely a világ minden szegletéből Bécsbe és Bécsújhelyre összesereglett kommunista bűnözőket védelmezi. Tudomásunkra jutott, hogy az Ausztriában gyülekező kommunisták rögtön az elcsatolást követően, osztrák szociáldemokrata párttitkárokkal megerősítve rá akarják vetni magukat Nyugat-Magyarországra. Bármit is állítsanak Ausztriában, most Nyugat-Magyarországon a nyugalom és a teljes rend az úr. Ha viszont elárasztja a kommunista csőcselék, akkor heteken belül olyan állapotok fognak uralkodni, mint Károlyi és a kommunizmus idején. Odavetjük iskoláinkat a vörös vallásgyűlölőknek [sic!] és a ti gyerekeitek is a vallástalanság mérgével tegyék szisztematikusan tönkre? Ezek és ezrek hangja felel határozottan így: nem! Fel a cselekvésre, e nyugatról fenyegető mocskos áradattal szemben, állítsunk gátat, mely elég erős, hogy megakadályozza betörését hazánkba!”⁴⁰

A soproni szavazás során a hivatalosan közölt adatok szerint a szavazatok 72,8%-a Magyarországra, 27,2%-a Ausztriára esett. A Sopron környéki falvakban a szavazatok 54,6%-át Ausztria, 45,4%-át Magyarország kapta. Sopron és a községek népszavazási eredményeinek a velencei egyezmény értelmében végrehajtott összesítése alapján a lakosság 65,1%-a Magyarországra szavazott, s ezzel az egész terület Magyarországgá maradt.⁴¹ Az elcsatolt magyarországi területekből 1922. január 1-jén létrejött, Burgenland nevet kapott osztrák tartomány így kénytelen volt lemondani természetesnek tartott fővárosáról, Sopronról, mely egyben az újonnan létrejövő burgenlandi püspökség tervezett székhelye is volt.⁴² Ausztria frissen megalakult kilencedik szövetségi tartománya identitásának megteremtésében a kezdetektől fogva élénk hatása volt az össznémet gondolkodásnak. Erre utal Burgenland címere

³⁹ GYEL, 1012/1921. sz.

⁴⁰ SCHLAG, GERALD: Die politischen Parteien des Burgenlandes. In: 50 Jahre Burgenland: Vorträge im Rahmen d. Landeskundl. Forschungsstelle am Landesarchiv. Eisenstadt, 1971. (továbbiakban: SCHLAG, 1971.) 98-99. p.

⁴¹ SOÓS, 1971. 173. p.

⁴² RITTSTEUER, JOSEF: Kirche im Grenzraum. Eisenstadt, 1968. (továbbiakban: RITTSTEUER, 1968.) 337. p.

és zászlója, mely a piros és arany színt, illetve a fekete sast tette meg az új tartomány jelképének. A zászló és a címer motívumaihoz és színeire hasonlóan a tartományi ünnepnap kiválasztása – Szent Márton napja – is az össznémet azonosságtudat erősödését táplálta. Szent Márton – aki egyben a mai kismartoni püspökség védőszentje is – kultusza azért emelkedett ki, mert a hagyomány szerint ő volt azoknak a frank seregeknek a patrónusa, akik a 8. században birtokba vették a későbbi Burgenland földjét.⁴³ A tartomány neve azonban meglehetősen erőltetett, hiszen a határok megvonásakor a Burgenlandnak elnevezett föld-sáv elvesztette éppen azokat a helységeket, Pozsonyt (Pressburg, Cseh-szlovákiához került), Mosont (Wieselburg), Sopront (Ödenburg) és Vasvárt (Eisenburg), amelyekről e területnek a Burgenland nevet kívánták adni.⁴⁴

2.3. A győri püspökség helyzete

A 99 plébánia elcsatolása nem érte meglepetésként a győri püspökséget: már a békeszerződéseket megelőzően folytak tárgyalások a nyugat-magyarországi németek számára felállítandó önálló egyházkormányzati egység, a soproni német vikariátus ügyében. A német nemzetiségű katolikus papság általában a Bleyer-féle, csak nyelvi és kulturális jogokat követelő irányzattal rokonszenvezett, annak programját tette magáévá, ám a Brandsch-féle Magyarországi Német Néptanács egyházi autonómiát követelt a németek számára.⁴⁵ Valószínű, hogy Brandsch hatására nyújtott be Persián Ádám, a katolikus ügyek kormánybiztosa január 11-én egy előterjesztést a minisztertanácsnak a győri egyházmegyében létesítendő német vikáriusságról.⁴⁶ Mivel az 1919. január 18-i püspökkari értekezlet is ajánlotta Fetser Antal püspöknek, hogy a VI. néptörvény értelmében Sopronban német nyelvű vikariátust állítson fel,⁴⁷ Persián meg is kezdte az ezirányú tárgyalásokat a győri püspökkel, és az *Alkotmány* tudósítása szerint január végén egy hozzávetőlegesen 90 plébániát fogláló vikariátus felállításáról született megegyezés közöttük⁴⁸ – szemben Persián emlékiratával, amelyben azt állítja, hogy Fetser makacs ellenállása miatt nem sikerült ezt felállítani. Természetesen annyiban valóban igaza lehet Persiánnak, hogy csak a helynökség felállításáról sikerült megállapodnia a püspökkel, a vikárius személyét illetően nem.

Nem sokkal Fetser és Persián részleges megegyezése után, 1919. január 29-én lépett életbe a VI. néptörvény, mely a német nép önren-

⁴³ RITTSTEUER, 1968. 348. p.; TÓTH IMRE: Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában. In: *Századok*, 2004. 6. sz. 1327-1328. p.

⁴⁴ NAGY IVÁN: Nyugatmagyarország Ausztriában. Bp., 1937. 11. p.

⁴⁵ TENGELY, 2007.

⁴⁶ TENGELY, 2007.

⁴⁷ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. Szerk.: Beke Margit. München–Budapest, 1992. (továbbiakban: Püspökkari tanácskozások.) 38. p.

⁴⁸ TENGELY, 2007.

delkezését mondta ki, s ennek értelmében a német népet törvényhozási, kormányzati tekintetben teljes önkormányzati jog illette meg az autonóm jogterületek igazgatása, igazságszolgáltatása, közoktatása, közművelődése és – Brandsch követelését teljesítve – egyházügye körében. Bár a német vikariátus felállítására már nem maradt idő, de eldöntötték, hogy a Sopron székhelyű helytartóság élére Giesswein Sándor kanonokot nevezik ki.⁴⁹ Természetesen a felállítandó vikariátus nem okozott mindenkinek osztatlan örömet. Egy magyar pap elke- seredetten írta Fetser püspöknek, hogy ellenkezik meggyőződésével és lelkiismeretével, hogy német nemzeti ünnepet tartson a német auto- nómia életbeléptetése alkalmából, és felháborítja a németek azon ma- gyarázata, hogy ennek a napnak ugyanaz a jelentősége, mint Szent István király ünnepének: „Magyar lelke ezt a belső válságot nem bírja meg és esedezem: tegye lehetővé magyar plébániára való távozásomat.”⁵⁰ A vikariátus felállítása ellen Nyugat-Magyarország horvát kato- likusai is tiltakoztak. A Sopronon aluli horvát papság 1919. február 17- én értekezletre gyűlt össze Alsópulyán, amelyhez utóbb a kisboldogasszonyi esperesi kerület hat horvát papja is csatlakozott, s itt tiltakoztak az ellen, hogy a tervezett vikariátusba a horvát nyelvű plé- bániákat is besorozzák. A részt vevő papság előre kimondta a passzív ellenállást vele szemben, és követelték a német vikariátus létesítése esetén külön horvát vikariátus létesítését is, külön horvát egyházi tan- felügyelővel.⁵¹

1919. március 22-én Csernoch János hercegprímás levélben szá- molt be Teodoro Valfré di Bonzo bécsi nunciusnak a magyar egyház helyzetéről. Első pontjában a nyugat-magyarországi helyzetről említet- te, hogy Fetser Antal püspökkel további tárgyalások folynak a soproni német nyelvű vikariátus felállításának ügyében, mivel az egyházkor- mányzatnak a nemzetiségek jogos és igazságos igényei szerinti átszer- vezése elkerülhetetlen lesz.⁵² Bár Rott Nándor veszprémi és Hanauer Árpád váci püspököket az ellenkezőjéről biztosították 1919 nyarán Ró- mában, november 19-én a nuncius arról írt Mikes János püspöknek, hogy a békeszerződés létrejöttével a kérdéses területen az egyházi jog- hatóságot ideiglenesen egy Szentszék által kinevezett delegátus fogja gyakorolni, mivel Ausztria kormánya jelezte, nem veszik szívesen, ha Mikes és Fetser püspökök továbbra is beavatkoznának az elcsatolandó terület egyházi ügyeibe. Valfré di Bonzo azt javasolta, előnyösebb meg- oldás a Szentszék által kinevezett delegátus kinevezése, mert ha a püs- pökök maguk neveznek ki helynököt a kérdéses területekre, a német lakosság ellenszenvét fogja kiváltani. A nuncius szerint megoldás lehet új egyházmegye felállítása is a két egyházmegye elszakított területének összevonásával, s ezt rendelni közös apostoli delegátus alá.⁵³ Az osztrák

⁴⁹ TENGELY, 2007.

⁵⁰ GYEL, 1588/1919. sz.

⁵¹ KÖVÁGÓ, 1964. 121., 259. p.

⁵² EPL Cat. A. 1522/1919. sz.

⁵³ SZEL, 4704/1919. sz.

kormány is azt javasolta, hogy az apostoli delegátus az osztrák papság soraiból kerüljön ki, mert csak egy osztrák pap lenne képes felülkerekedni a nemzetiségi ellentéteken⁵⁴ – mármint az osztrák kormány a saját javára igyekezett a helyzetet úgy beállítani, hogy Nyugat-Magyarországot nemzetiségi ellentétek uralják. Fetszer Antal püspök 1919. november 20-án írt válaszlevelében történelmi bizonyítékokkal alátámasztva hosszan kifejtette a Nyugat-Magyarország elcsatolása és az osztrák apostoli delegátus kinevezése elleni érveket. A győri püspök arra figyelmeztette Valfré di Bonzot, hogy az apostoli delegátus kinevezésének kellemetlen következményei lehetnek, s bizonyára a hívek körében sem lenne népszerű e döntés.⁵⁵

Hogy a magyar állam és egyház társadalmi úton szerezzen információkat bécsi politikai és egyházi körök Nyugat-Magyarországot illető vélekedéséről, Klebelsberg Kunót, a későbbi kultuszminisztert kérték fel a tájékozódásra. Klebelsberg 1919. novemberi bécsi útját kihasználva kereste fel az illetékeseket, elsőként Piffl bécsi érseknél tett látogatást. A bíboros azon aggodalmának adott hangot, hogy nagyon sok problémát okozna a bécsi főegyházmegyének, ha a hívek hozzá kapcsolódnának. „Úgy látszik, az az érsek úrnak a benyomása – írta Klebelsberg –, hogy a szóban lévő nyugatmagyarországi parochiákat a győri és a szombathelyi püspökségek anyagiakban is meglehetősen elkényeztették, s ennél fogva az új ordináriusokkal szemben is magas igényekkel fognak fellépni.”⁵⁶ Klebelsberg a nunciussal is tárgyalt. Valfré di Bonzo meglehetősen őszintén beszélt Klebelsberggel, jelezte, hogy már lépések történtek Nyugat-Magyarországnak a győri és a szombathelyi egyházmegyéből leendő egyházkormányzati elkapcsolására, és már az átmeneti idő alatt is a Róma által kinevezendő vikáriusok egyházi fennhatósága alá helyezésére. Az volt Klebelsberg benyomása, hogy az osztrákok utóbb meggondolták magukat, és a végleges rendezésig ilyen közbevető, de a magyarokra nézve sérelmes intézkedésre legalább abban a pillanatban nem gondoltak. A nuncius azonban azt a sürgős tanácsot adta, intézzen az érdekelt győri és szombathelyi püspök a pápához beadványt, melyben kéri, hasson a békekonferencián Nyugat-Magyarországnak Magyarországnál való meghagyására.⁵⁷

Ausztria a békeszerződés megkötése után is hangoztatta, hogy Nyugat-Magyarország lakossága a szövetséges hatalmak irányítása alatt lefolytatott népszavazáson döntsön, Ausztriához vagy Magyarországhoz akar-e csatlakozni.⁵⁸ Klebelsberg bécsi útján az osztrák politikai körök is hasonlóképpen nyilatkoztak. Ignaz Seipel prelátus, keresztényszocialista képviselő szerint arról szó sem lehet, hogy a Volkwehrrel megszállják, sőt Ausztria népszavazás nélkül alig fogadná be Nyugat-Magyarországot. Ami pedig a népszavazást illette, Seipel

⁵⁴ RITTSTEUER, 1968. 336. p.

⁵⁵ SZEL, 5238/1919. sz.

⁵⁶ SZEL, 4654/1919. sz.

⁵⁷ EPL Cat. d/C. 116/1920. sz.

⁵⁸ Soós, 1971. 30. p.

prelátus úgy vélte, a néphangulat is Magyarország mellett van. Hasonlóan vélekedett Leopold Steiner keresztényszocialista képviselő, a Bürger- und Spenderrat⁵⁹ elnöke. Steiner úgy gondolta, Nyugat-Magyarország átcsatolását azért óhajtják, mert vélhetően Alsó-Ausztria tartományhoz kapcsolják, és Nyugat-Magyarország keresztény lakossága az alsó-ausztriai keresztény pártot erősíti majd a tartományi gyűlésen. Mióta az az újabb eszme merült fel, hogy Nyugat-Magyarországból önálló tartományt fognak alakítani, az alsó-ausztriai keresztény politikusok érdeklődése megcsappant. Steiner vélekedése szerint átcsatolás kérdését felesleges sürgetni, mert a nyugat-magyarországi németiség a magyar keresztény kurzus és az osztrák közviszonyok romlása miatt bizonyára Magyarországnál akar maradni. Richard Wollek, a keresztényszocialista párt titkára csak megerősítette Steiner véleményét, szerinte az átkapcsolást nem is sürgetik, mert köztudott, hogy Nyugat-Magyarország nem akar Ausztriához kerülni.⁶⁰ Szinte minden megkérdezett tartotta magát a wilsoni elvekhez, hogy népszavazás útján kell dönteni, mely országhoz csatlakozzon a kérdéses terület. Ezzel kapcsolatban érkezett 1920 februárjában levél Csernoch János hercegprímás részére a Külügyminisztériumból, hogy ha Ausztria tartja magát ígéretéhez, és Nyugat-Magyarország lakossága népszavazáson dönthet hovatartozásáról, az egyháznak is nagy szerepet kell vállalnia, hogy a lakosságot a Magyarországhoz való hűségre buzdítsa. Az egyháznak és az iskolának ugyanis nagy befolyása van a népre, ezért a papságot és az oktatószemélyzetet maximálisan be kell vonni a propagandamunkába. A Külügyminisztérium arra kérte Csernoch Jánost, Mikes János és Fetser Antal püspökök útján hasson a vitatott terület papságára, hogy a szószékről az anyaországhoz való hűségre buzdítsanak, különös tekintettel Vas vármegyére, mert a helyzet ott a legkedvezőtlenebb.⁶¹

Klebelsberg Kunó is arról számolt be bécsi útja után, hogy a Szent-szék 1919 augusztusában tett ígéretei ellenére Ausztria a magyarok sérelmére tesz lépéseket. Az 1920. március 17-i konferencián is arra hívta fel a püspöki kar figyelmét Fetser Antal, hogy Saint-Germain óta a bécsi nunciatúra kedvezni látszott annak a törekvésnek, hogy Nyugat-Magyarország a győri és a szombathelyi püspökségtől elszakíttassék, és ideiglenesen egy német papnak, mint delegatus apostolicusnak a joghatósága alá rendeltessék. A püspöki karnak az volt a meggyőződése, hogy Valfré di Bonzo a pápa tudta nélkül tett ilyen lépést.⁶² Külön apostoli delegátus kirendelése Bécsben azonban már jóval ezelőtt szóba kerülhetett, mert Piffli bíboros 1920 februárjában, a külföldi politikai missziók során nála is járt budapesti teológiai tanárok, Jehlicska Ferenc és Kmoskó Mihály előtt e tervről említést tett.

⁵⁹ Ez egy olyan szervezet volt, mely a polgárság közreműködésével igyekezett a munkás-tanácsoknak a közigazgatásra gyakorolt egyoldalú nyomását ellenezni.

⁶⁰ SZEL, 4654/1919. sz.

⁶¹ EPL Cat. d/C. 550/1920. sz.

⁶² Püspökkari tanácskozások. 45. p.

Jehlicska és Kmoskó 1920. február 22-én kezdte meg politikai missziós útját Bécsben. Elsőként a nunciatúrán Onno ügyvezető prelátussal tárgyaltak, de Onno előtt nem a nyugat-magyarországi kérdés került elő, hanem a felvidéki helyzet. A következő napon Rosenberg németországi nagykövettel beszéltek a nyugat-magyarországi kérdésről, mit szavaik szerint a „csehek Eris almájaként dobták az osztrákok és a magyarok közé.” Jehlicska és Kmoskó arra kérte Rosenberget, hogy a nagynémetség nevében hasson az osztrák pártokra, hogy ne óhajtsák Nyugat-Magyarország elszakítását, mert a magyar politikusok belátták hibáikat, és nem fogják az ott lakó németiséget elmagyarosítani. Ugyanezen a napon tettek látogatást Piffel bíborosnál. Piffel arra az álláspontra helyezkedett, hogy a békeszerződésben Ausztriának ítéltek Nyugat-Magyarországot, tehát nem mondhat le róla Ausztria, de azt remélte, hogy a békefeltételeket módosítani fogják, ezért az átvételre már nem kerül sor. Piffel megerősítette az osztrák keresztényszocialista párt álláspontját, mely nem erőltette Nyugat-Magyarország elfoglalását.

A trianoni békeszerződés megkötése után már maga az osztrák kormány Ludvig von Pastor szentszéki követ segítségével tett lépéseket Nyugat-Magyarország egyházkormányzati átrendezésének érdekében.⁶³ Wilhelm Miklas osztrák vallásügyi államtitkár Pastor útján a Szentszékhez jegyzéket nyújtott be, melyben a Nyugat-Magyarországon felállítandó vikariátus ügyét sürgette. Előszavában kiemelte az iskolák ügyét, melyet a magyar püspökök befolyása alól akart kimenteni. „Éppen ez az argumentum hat a Szentszéknél a mi javunkra – írta Teleki Pál külügyminiszternek Boroviczenyi Aladár, a szentszéki követség titkára –, hol különösen Mikes püspök befolyását a nyugatmagyarországi iskolákra jónak tartják, és féltik a katolikus iskoláink sorsát az osztrák közigazgatástól.”⁶⁴ Mivel XV. Benedek pápa ígéretet tett arra, hogy addig, míg a határkiigazító bizottság munkálatait be nem fejezi, s az ország határai véglegesen megállapítva nincsenek, a Szentszék nem rendelkezik új területi beosztásról,⁶⁵ emiatt elutasítóan döntött a Pastor-féle osztrák jegyzék ügyében. A Szentszék válasza megerősítette, hogy semminemű újrendezésbe a politikai határok véglegesítéséig nem megy bele, ám e szempont a béke ratifikációjának legtávolabbi kitolását tette kívánatosná.⁶⁶ Mielőtt azonban elérkezett Nyugat-Magyarország átadásának időpontja, a magyar kormány megbízható forrásokból arról értesült, hogy a Szentszék az osztrák kormány kérésére Piffel bécsi bíboros-érseket kívánja e terület apostoli kormányzójának kinevezni. Bánffy Miklós külügyminiszter e szándék-

⁶³ SALACZ Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München, 1975. (továbbiakban: SALACZ, 1975.) 131. p.

⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K-105. (= Külügyminisztériumi levéltár. Vatikáni követség.) E-1-b. 1920/135. pol.

⁶⁵ MNL, OL K-105. E-1-a. 1920/113. pol.

⁶⁶ MNL, OL K-105. E-1-b. 1920/130. pol.

kal nem értett egyet, ezért azonnal utasította Kvassay Lászlót, a szentszéki követség ügyvivőjét, érje el a Szentszéknél, hogy e terület élére ne apostoli kormányzót nevezzenek ki, hanem oldják meg a kérdést a győri és a szombathelyi egyházmegye egy-egy nyugat-magyarországi papjának segédpüspökké való kinevezésével, ugyanis Bánffy vélekedése szerint egy osztrák egyházi előljáró apostoli kormányzóvá való kinevezése nagy méltatlankodást váltana ki a magyar közvéleményben. Kvassay intézkedése nyomán a kérdést elhalasztották, s Nyugat-Magyarország egyelőre a győri és a szombathelyi püspökök egyházi joghatósága alatt maradt a velencei egyezmény, illetőleg a területnek Ausztria által november 12-én megkezdődött birtokbavétele után is. Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását azonban a velencei egyezménnyel elismerte a magyar kormány, s a soproni népszavazás után véglegesen elvágta székhelyeiktől a győri és a szombathelyi egyházmegye nyugat-magyarországi plébániáit.⁶⁷

3. A győri egyházmegye papságának helyzete

3.1. Az Ausztria-párti agitátorok hatása

Bár a Győri Egyházmegyei Levéltár forrásaiból az derül ki, hogy az elcsatolandó terület papsága inkább Magyarország törekvéseit pártolta, valójában rendkívül vegyes érzelmekkel fogadták a politikai helyzet megváltozását. A zűrzavart tetézte a politikai agitátorok egyre szélesebb körű működése, ezáltal a nemzetiségi ellentétek erősödése. Keszler Antal pomogyi plébánost hiányos némettudása miatt, a nemzetiségi miniszter közbenjárására helyezte át 1919. november 13-án Fetser püspök a magyar lakosságú Csapodra, hogy ezáltal a helyi elégedetlenséget megszüntesse.⁶⁸ Békeffy István nezsideri plébános már 1918-ban konfliktushelyzetbe került városa német lakosainak egy részével. Bár a plébános hívei szerették, Wolf Károly, a helyi gyógyszerész komoly magyarellenes agitációt folytatott, s rágalomhadjárata nem kímélte a magyar nemzetiségű plébánost sem. 1918 végén Békeffy elhelyezését kérte „a német nemzeti tanács elnökétől [ti. Wolf Károlytól] személyes bosszúból eredt injúria” miatt. „Személyemnek a községből való eltávolításával Wolf úr mást sem akar elérni, minthogy ő legyen az egyetlen úr, és a politikában diktálhasson azon átlátszó célzattal, hogy a Magyarországtól való szakadást előkészítse” – írta a plébános. Békeffy szerint Nezsiderben olyan magyarellenes hangulat uralkodott, hogy az utcán alig volt tanácsos magyar szót kiejteni, és a tanítóknak is bűnül rótták fel, ha az iskolában csak egyetlen magyar szót is mondtak. Wolf Károly pedig azért intézett támadást a plébános ellen, mert Békeffy a zárdaépület kibővítésekor a homlokzatról a régi német feliratot építészeti okokból eltávolíttatta, megakadályozta Wolf indítványát, hogy a takarékpénztárban a magyar üzleti nyelv helyére a német lépjen, és megengedte, hogy az egyik tanterem ajtajára az legyen kiírva, hogy

⁶⁷ SALACZ, 1975. 132. p.

⁶⁸ SCHMIDT, 2009. 408. p.

előadás alatt nem szabad németül beszélni. Wolf vádjai ellenére a nezsideri nép kiállt Békeffy mellett.⁶⁹ Wolf január 2-ára népgyűlést hívott egybe a városban, hogy Békeffy további sorsáról döntsön, ám e szavazáson a gyógyszerész alulmaradt. Mindezek ellenére Békeffy távozni akart.⁷⁰ Wolf Károly népgyűlését Fetser Antal határozottan elítélte, mert plébánost eltávolítani egyedül a püspök joga, a nemzeti tanácsok pedig arra nem hivatottak, hogy erőszakos fenyegetésekkel avatkozzanak vallási ügyekbe.⁷¹ A püspök közbenjárása ellenére a plébános mégis áthelyezését kérte a csapodi plébániára, de Fetser Antal ellent kellett, hogy mondjon kérésének, mert a plébánia kegyura nem egyezett bele.⁷² A dispozicióra 1920. június 7-ig kellett várni, mikor Esterházy Pál herceg az ő kegyuraságába tartozó Gálos plébánosnak jelölte ki Békeffy Istvánt.⁷³

Weber Antal mosonszentandrásai plébános viszonylag komolyabb atrocitás nélkül vészelté át a válságos időszakot, csupán német híveinek Ausztria-pártisága botránkozta meg, mely Mayer Ignác helyi iskolaigazgató agitációjának köszönhetően teljesedett ki. Mosonszentandrás Mayer befolyása alatt álló lakói a csatlakozás napján diadalkaput állítottak az osztrákoknak, a magyar zászlóból kivágták a zöld színt, hogy helyére pirosat varrhassanak, s ünnepélyes felvonulást, majd tánccmulatságot rendeztek Ausztria tiszteletére, melyet a magyar csendőrök vertek szét. „A lelketlen izgatók kétévi agitálása folytán egy mákszemnyi hazaszeretet sincs már szívükben” – írta Weber. A plébános 1920. augusztus 20-án a hazaszeretetről is prédikált, és említette, hogy – lévén az osztrák kormány szociáldemokrata – a szociáldemokrácia és a kommunizmus között csak névkülönbség van. Weber felolvasott osztrák szociáldemokraták istenkáromló nyilatkozataiból, és figyelmeztette híveit, hogy Ausztriában ez a szellem az uralkodó. Mayer Ignác agitációja azonban olyan sikeres volt, hogy a hívek már nem voltak hajlandók Magyarorszáért imádkozni,⁷⁴ mit a püspök az 1920. évi második körlevélben kért.

3.2. „Törött tojást száz kovács sem forraszt össze”

Békeffyhez és Weberhez hasonló nehézségeket azonban nem minden pap vállalt Magyarországhoz való hűsége miatt. A Területvédő Liga folyamatosan hívta fel a püspökség figyelmét olyan nyugatmagyarországi lelképásztorokra, akik az Ausztriához való csatlakozás elfogadására buzdítják híveiket. Az első panasz Fertsák Ferenc darászfalvi plébánosra érkezett, aki nem vetette meg az alkoholt, s ittas állapotban tett kijelentéseivel gyakran okozott botrányt. Fertsák közismerten osztrák érzelmű volt. Szent István napján például nem engedett

⁶⁹ GYEL, 6313/1/1918. sz.

⁷⁰ GYEL, 121/1/1919. sz.

⁷¹ GYEL, 121/2/1919. sz.

⁷² GYEL, 6313/2/1918. sz.

⁷³ GYEL, 2413/1920. sz.

⁷⁴ GYEL. 3605/1921. sz.

ünnepélyes körmenetet tartani és megtiltotta a magyar lobogó kitűzését.⁷⁵ 1919. november 29-én a Sopron vármegyei katonai parancsnokságtól érkezett levél a püspökségre, melyben Palkovits János darázsfalvi községi bíró jelentését idézték, hogy Fertsák Ferenc plébános izgatta és arra szólította fel a falusi lakosságot, hogy rejtse el gabonájukat a rekviráló bizottság elől. Ezt minden bizonyíték szerint maga Fertsák is megtette, mert 150 kilogramm búzát találtak nála felhalmozva. A plébános osztrák érzelműsége járásszerte ismeretes volt, a lakosság egy része a papi párbér kiadását is megtagadta neki, sőt, akkor már három éve kérték a problémás lelkipásztor eltávolítását.⁷⁶ A helyzet azonban nem javult, ez az 1919. december 29-én Sopron vármegye főispánóságáról, Fertsák Jenő kormánybiztostól (a plébánosnak csupán névrokona) érkezett levélből derül ki. „Meg voltam győződve – írja Fertsák Jenő – hogy Fertsák Ferenc darázsfalvi plébános Méltóságod bölcs főpásztori intelmére hallgatva iparkodni fog oly magaviseletet tanúsítani, amely papi állása méltóságának és a magyar papságtól megszokott és joggal elvárható hazafias érzületeknek megfelel.” Ám az előző levél óta semmi változás nem történt, a plébános továbbra is botránkoztatta Darázsfalu lakosságát alkoholos állapotban tett meggondolatlan kijelentéseivel, melyek azzal kapcsolatosak voltak, hogy Nyugat-Magyarország néhány napon belül Ausztriához fog csatlakozni. Fertsák a lakosságot távol tartotta a keresztényszocialista párttól, mert kijelentette, hogy az abba való belépés egyértelmű a Magyarország mellett való állásfoglalással. Fertsák Jenő arra szólította fel a püspököt, hogy mielőbb küldje nyugdíjba a plébánost, mert otthagynya az elszakadási mozgalom elleni akció sikerét is veszélyezteti.⁷⁷ Alig néhány hónap leforgása alatt azonban javulás állt be Darázsfaluban, erről írt 1920. március 5-én Fertsák Jenő a püspöknek. Sopron kormánybiztosa elégedetten közölte, hogy a főpásztori intelmek hatására Fertsák Ferenc darázsfalvi plébános viselkedése ellen az újabb időben panasz nem merült fel, de a kormánybiztos újból arra kérte Fetszer Antalt, hogy „az ezeréves magyar hazához és a Regnum Marianumhoz való ragaszkodás elsősorban kötelessége a magyar papságnak, valamint kötelessége magatartása által a lakosságnak jó példát mutatni”. Fertsák Jenő továbbá arra hívta fel a püspök figyelmét, hogy Bauer József haracsonyi plébános és Stehlik László sopronkeresztúri káplán még mindig komoly agitációt folytat Ausztria mellett, szólítsa fel őket, hogy e tevékenységükkel hagyjanak fel.⁷⁸ Bauer József haracsonyi plébános azonban kevés hajlandóságot mutatott nézetei megváltoztatására. Levelet is írt a püspökségnek, melyben azt igyekezett bizonyítani, hogy állítólagos agitációs tevékenysége csupán rágalom, mert úgy véli, irigyei jelentették fel, akinek a plébániájára fáj a foguk.⁷⁹

⁷⁵ GYEL, 1920/2383. sz.

⁷⁶ GYEL, 1919/1505. sz.

⁷⁷ GYEL, 1285/2/1920. sz.

⁷⁸ GYEL, 1285/1920. sz.

⁷⁹ GYEL, 1827/1920. sz.

Bauer plébánosra az első panasz 1920. március 27-én érkezett a Területvédő Ligától. Lóczy Lajos, a szervezet elnöke arra kérte a püspököt, kinek „hazafiassága fáklyaként világít nemzeti életünk e nehéz korszakában,” hogy helyeztesse el Bauert Haracsonyból, vagy olyan helyen alkalmazza, ahol „Méltóságod töretlen hazafias gondolkodásának közvetlen és állandó befolyása alatt áll.” A Területvédő Liga továbbá felajánlotta Fetsernek, hogy tehetne apostoli körutat a kérdéses helyeken, ahol megerősítheti az itteni klérust és a népet hazafiasságban, „úgy ezáltal Méltóságod Nyugatmagyarország sorsára az adott körülmények folytán valósággal döntő befolyást fog gyakorolhatni.” Lóczy ígérte, hogy amennyiben Fetser Antal ilyen útra vállalkozna, a Liga mindent el fog követni, hogy a püspök esetleges útja a mai viszonyok között a lehető legkényelmesebb lehessen.⁸⁰ A Magyar Országos Véderő Egylet 1920. április 9-i leveléből már az derül ki, hogy a többszörös értesítésnek köszönhetően Fetser Antal tudomásul vette az agitációt, és beidézte Bauert. Kihallgatása során a plébános azt bizonygatta, hogy csak privát beszélgetésekben tárgyalt Nyugat-Magyarország elszakadásáról. „A püspök úr ezen szempontból kiindulva – írja a levél –, hogy az egyházférfiak privát jellegű kijelentéseinek súlya a papi minőségben és tekintetben gyökerezik, tehát a hivatalos bélyeget viselik magukon – Bauer József plébánosnak az elszakadás melletti agitációját betiltotta.” A MOVE remélte, hogy főpásztora figyelmeztetésére Bauer felhagyott az agitációval, mert ha nem, a püspökség a legszigorúbb megtorlást helyezte kilátásba.⁸¹ E fenyegetés úgy látszik, hatásos volt, mert 1921 decemberében – a népszavazás idején – Koch Róbert lakompaki adminisztrátor már azt írta a püspökségnek, hogy Bauer „igen csendes lett, politikáról állítólag egyáltalán nem nyilatkozik.”⁸² Az osztrákpárti plébános mérsékléséért, valamint az egyházmegye területi épségéért tett lépéseire személyesen Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök is kifejezte köszönetét Fetser Antalnak. A kormányfő elismerte a püspök azon nézetét, hogy ilyen kérdéseket a legnagyobb körültekintéssel kell kezelni, és örömmel vette tudomásul, hogy az osztrák aspirációkkal szemben Fetser Antal és a székeskáptalan lépéseket tett a Szentszéknél, s hogy az egyházmegye világi és szerzetespapsága felirattal fordult a Szentszékhez az egyházmegye területi épségének védelméért.⁸³

A szombathelyi katonai körletparancsnokság 1920. június 12-én két pap ügyében tett panaszt a püspökségen. A vádak szerint Karner Károly kishőflányi és Sieber Ernő lajtaszentgyörgyi plébános nem támogatta az elcsatolandó országrészekről menekülteket, s e tettekben a tanítósg a papságot követte. „Nem csoda tehát, hogy ilyen körülmények között a lakosság zöme Ausztria felé húz.”⁸⁴ A szombathelyi kato-

⁸⁰ GYEL, 1505/1920. sz.

⁸¹ GYEL, 1697/1920. sz.

⁸² GYEL, 4449/1921. sz.

⁸³ GYEL, 1524/1920. sz.

⁸⁴ GYEL, 2358/1920. sz.

nai körletparancsnokság azonban elismerően nyilatkozott Mariska Ferenc márcfalvi plébános tevékenységéről, mely „oly irányú befolyást gyakorolt a lakosságra, hogy az a jelentés szerint hazafias magatartás, életfelfogás és erkölcs tekintetében a környék községeinek magasan felette áll.” A parancsnokság arra kérte Fetser Antalt, hogy a plébánost, mint a „nemzetvédelmi szolgálat kiváló harcosát” dicséretben részesítse.⁸⁵

Weiss Károly lánzsérújfalui plébános tevékenységét aggodalommal követte a Területvédő Liga. A plébános osztrák állampolgár volt, alig néhány hónappal azelőtt vették fel a Győri Egyházmegyébe, hogy 1920 augusztusában, ittas állapotban gazembernek nevezett egy magyar katonatisztet, Medgyesy István alhadnagyot, aki a plébános azonnali letartóztatását kérte. A Területvédő Liga megjegyezte: minden jelentés egybehangzóan arról szól, hogy a plébános gyakran hirdeti nagy hallgatóság előtt, hogy a nyugat-magyarországi lakosság boldogulását csakis az Ausztriához való csatolás esetén találhatja meg. A plébános dicsőíti az osztrák kormányt, ennek vörös hadseregét. A levél arra kérte Fetser püspököt, helyezze olyan helyre Weisst, ahol ilyen magyarelles politikát nem folytathat.⁸⁶ 1920. szeptember 18-án Vihar György pecsenyédi plébános védelmébe vette Weisst. Vihar szerint Weisst szeretik hívei, és jogosan nevezte gazembernek Medgyesy alhadnagyot, mert a katonatiszt goromba és lenéző volt a falu lakosságával.⁸⁷ Vihar György állítását Mayer Benedek lánzséri plébános cáfolta: Mayer határozottan állította, hogy Vihar nem volt tárgyilagos, mert nem akarta, hogy Weiss menesztésével Lánzsérújfalu plébániáját is neki kelljen ellátni.⁸⁸

Fersák Ferenc, Bauer József és Weiss Károly ügyénél nyilvánvalóan több problémát okozott a magyar-osztrák kapcsolatok alakulásában Stehlik László sopronkeresztúri káplán tevékenysége. Stehlik a kezdetektől problémás egyéniség volt: paphoz nem méltó viselkedése, pénzzel való visszaélései,⁸⁹ botrányos szerelmi ügyei,⁹⁰ és – plébánosa, Kaufmann István szavaival élve – „politikai meghibbantsága” tárgyában gyakorta érkeztek panaszlevelek a püspökségre, ám a helyzet javítására tett lépések igen lassan haladtak. Kaufmann István plébános 1921. február 10-én arról panaszkodott a püspökségnek, hogy Stehlik eszméivel csak széthúzást keltett a hívek között, elidegenítette őket a plébánostól, Ausztria-párti agitációjában kiváló szövetségese volt az erdélyi szász származású evangélikus patikus és neje, „kiknek a háza a második otthona.” A plébános arról is írt, hogy káplánja rendkívül hanyag, tiszteletlen, prédikációi megütközést keltők, „Szent István napján egy szóval nem emlékezett meg szegény hazánkról. Szent István mártír

⁸⁵ GYEL, 2359/1920. sz.

⁸⁶ GYEL, 3409/1920. sz.

⁸⁷ GYEL, 3409/2/1920. sz.

⁸⁸ GYEL, 1062/1920. sz.

⁸⁹ GYEL, 1532/1920. sz.

⁹⁰ GYEL, ikt. sz. n., 1921. március 21.

napján a szentbeszédje abból állott, hogy a fiatalságot szidta, elnevezvén azt ökörnek, bivalynak, és mondván többek közt ilyeneket, hogy lássátok be, mi németek vagyunk, ahhoz a néphez tartozunk, akiknek a kultúrát és a civilizációt köszönheti a világ.” Sopronkeresztúr előjárósága és az egyháztanács felháborodott a káplán magatartásán, Stehlik ezért vesztét érezvén aláírásokat gyűjtött maga mellett, de Kaufmann úgy vélte, „törött tojást száz kovács sem forraszt össze.”⁹¹ E levél figyelmeztetése azonban eredménytelen maradt. 1921. szeptember 1-jén az derült ki, hogy Stehlik tovább folytatta áldatlan tevékenységét. Bécsben tanuló öccse révén állandó összeköttetést biztosított az ottani agitátorokkal. „Minél közelebb jött az átkapcsolás időpontja – írta Kaufmann plébános –, kebelbarátjával, a gyógyszerésszel, és annak hisztérika feleségével annál láthatóbb tevékenységet fejtettek ki éjjelnappal. Vasárnap, vasárnapról hétfőre, és hétfőn szinte delíriumos módon dolgoztak az osztrák fogadás tervein. Nem rajtuk múlt, hogy a nemzetiségi érzelmeiben felizgatott szemét-nép nem támadta meg – mint ahogy a gyógyszerész utóbb bevallotta – a csendőrséget.” A csendőrség emiatt tervbe vette Stehlik figyelmeztetését, de a káplán elmenekült a plébániáról.⁹² Míg Stehlik távol volt, a püspök új káplánt nevezett ki Sopronkeresztúrra Bertha Rudolf személyében. A szökött káplán azonban decemberben visszatért – erről 1921. december 8-án Koch Róbert lakompaki adminisztrátor tett jelentést – immáron a Wolkswehr csapatával, és különféle kívánságokkal állt elő. Több helyi elmondása szerint azt hangoztatta, hogy most ő a plébános, övé az intézkedési jog, Kaufmann plébánost pedig le akarta tartóztatni, más verzió szerint kivégeztetni.⁹³ Kaufmann plébános azonban úgy írja, Stehlik kommunista érzelmű munkások társaságában tért vissza Sopronkeresztúrra. A községházán ekkor egy kommunista agitátor dicsőítette Ausztriát, lázított az elnyomó magyarok, köztük a plébános ellen, ezen felbuzdulva egy kis csoport a plébániára indult bántalmazni Kaufmann, de az osztrák csendőrök szétoszlatták őket.⁹⁴ A káplán különféle megalapozatlan vádakot hozott fel a plébános ellen, ítéldbírónak a Wolkswehr parancsnokát kérte fel, de a katonatiszt azzal utasította el, hogy ez a püspök dolga.⁹⁵ Stehlik ezek után tovább folytatta nyugalmat megzavaró tevékenységét, de ekkor már a püspökségen sem voltak elnézőek tetteivel.⁹⁶ Pár nappal később Fetser püspök Nezsiderbe helyezte káplánnak, ám Stehlik ott sem tartotta magát távol attól, hogy újabb zavart keltsen. Békeffy István – immár gálosi plébános – 1922. április 20-án arról számolt be, hogy Stehlik egy nagynémet lapban⁹⁷ megjelentetett cikkében „négy politikai mártír” kivételével

⁹¹ GYEL, 1921. február 10.; 1153/1921. sz.

⁹² GYEL, 3420/1921. sz.

⁹³ GYEL, 4449/1921. sz.

⁹⁴ GYEL, 4496/1921. sz.

⁹⁵ GYEL, 4449/1921. sz.

⁹⁶ GYEL, 4496/1921. sz.

⁹⁷ STEHLIK LÁSZLÓ: Csak magyarul beszélek. In: *Der Freie Burgenlander*, 1922. április 16.

kipellengérezte az elcsatolt terület papságát. Stehlik e cikkében azt állította, hogy a papság a felkelőkkel legmelegebben barátkozott, és a magyar nyelvet csak azért használja, hogy durva, erőszakos lelkének gyűlöletét mutassa a német néppel szemben. Békeffy kifejtette, hogy e zavaros időkben a papság nagy része tartózkodott a politikától, „és a számtalan támadás és intrika ellenére rendületlenül hú maradt hivatása és vallása parancsolta elveihez”. A gálosi plébános meg volt arról győződve, hogy Stehlik az olyan papok csoportjába tartozott, akik pozícióikat arra használták fel, hogy a politikában érvényesüljenek. Békeffy ezért el is marasztalta Fetsner püspököt, hogy miért pont Nezsiderbe helyezte Stehliket a köztudottan osztrákpárti Thullner János plébános oldalára, hogy szabadon folytathassa magyarellenes tevékenységét. A támadó újságcikken kívül Stehlik rágalomhadjárata előző plébánosát, Kaufmann Istvánt sem kímélte. Egy levelében azt állította, hogy Kaufmann németisége miatt megtiltotta neki a misézést. Ez a vád természetesen nem volt igaz. „Szegény nemzetség, ha ilyen védőkre szorul!” – írta Kaufmann, s váltig állította, hogy Stehlik nem is tiszta német származású. „Neve, fiziognómiája biztos erre: cseh-morva vagy tót típus, és ilyen ember adja ki magát a németiség oszlopának, köpköd jobbra-balra azokra, kik nem németek.”⁹⁸ Stehlik László az Apostoli Adminisztrátúra idején sem engedett nyughatatlanságából. Ismert még egy levél tőle 1925. február 12-i keltezéssel, melyben plébánosi kinevezést kér Piffel bíboros-érsektől, bizonyítva, hogy megszerezte az ehhez szükséges vizsgákat,⁹⁹ ám Bedy Vince kanonok 1937-ben megjelent, a győri szeminárium történetével foglalkozó és egykori növendékeit is felsoroló műve úgy írja, Stehlik László aposztata lett.¹⁰⁰

A papság soraiban olyanok is akadtak, akik kezdetben a magyar érdekeket védték, ám a zűrzavar során lassan kiábrándultak elveikből. Közéjük tartozott Gangl Mihály lajtaszentmiklósi plébános is. Mikor plébániáját elfoglalta, maga Bleyer Jakab írta 1920. március 26-án, hogy nemcsak a plébánia kegýura, Esterházy Pál herceg elégedett Gangl-lal, hanem a lakosság is szívesen látná, mert hazafias gondolkodású.¹⁰¹ Gangl Mihály munkássága azonban nem sokáig lelkesítette a megmaradásért küzdőket. 1921. január 15-én a Sopron vármegyei katonai parancsnokságtól az a panasz érkezett a püspökségre, hogy Gangl egy Ramberger nevezetű katonának arról beszélt, hogy Magyarország nem igazán bánik méltányosan a német kisebbséggel, így előnyösebb, ha Nyugat-Magyarország Ausztriához csatlakozik. „Ha a haza bennünket nem segít, és nem támogat mindenütt, ahol csak teheti, ha kívánságunk és jogos panaszaink nem találhatnak meghallgatásra, akkor megszűnik a hazaszeretet, mert a mai világban a hazaszeretet is a gyomron keresztül megy.” „Vajon mit várhatunk a műveletlen és tisztára csak

⁹⁸ GYEL, 1639/1922. sz.

⁹⁹ Diözesanarchiv Wien (továbbiakban: ADW.) Burgenlandbestand iratcsoport, ikt. sz. nélkül.

¹⁰⁰ Bedy Vince: A győri papnevelés története. Győr, 1937. 344. p.

¹⁰¹ GYEL, 1420/1920. sz.

anyagi előnyeit hajhászó nyugatmagyarországi gazdapolgároktól – tette fel a felháborodott kérdést a levél írója –, ha azok szellemi vezére, ki nek a hazafiságban példaképként kellene előttük állni, a fentiekhez hasonló nyilatkozatokra vetemedik?¹⁰² Gerald Schlag burgenlandi történész szerint Gangl Mihály pálfordulása a magyarországi kommunista hatalomátvétel miatt történt. Az első világháború idején Gangl még Huber János soproni kanonok keresztényszocialista köréhez tartozott, majd a tanácsköztársaság idején Ausztriához pártolt. Ignaz Seipel pártjához kapcsolódott, ahol a magyarbarát irányzatot képviselte.¹⁰³

Buchinger Károly sopronnyéki plébános felháborodottan adta a püspökség tudtára 1921. december 10-én, hogy Koch Róbert adminisztrátor elmenekült Lakompakról. „Kár volt Kochnak elmenekülnie, Lakompakon ezt rossz néven veszik, hogy a pásztor elhagyta a nyáját.”¹⁰⁴ Valóban rossz néven vették, hogy a pap magukra hagyta őket, emiatt olyan híresztelés is lábra kapott a településen, hogy Koch azért tűnt el Lakompakról, mert megszökött a hitelszövetkezet pénzével. Koch Róbertet távollétében egy osztrák pap helyettesítette, aki egy alkalommal azt prédikálta, hogy „az egész nyugatmagyarországi intelligencia hitetlen és vallástalan, mert ha egy csepp hite volna, be kellene látnia, hogy Nyugatmagyarország a vallás értelmében csak Ausztriáé lehet.”¹⁰⁵

3.3. „Pro Ecclesia et Patria!”

Számos olyan pap is akadt, akik gyakorlatilag vértanúságot vállaltak, mikor megvallották a Magyarországhoz való hűségüket. Varga Sándor zárányi adminisztrátort 1921 decemberében tartóztatták le az osztrák hatóságok. Állítólag telefonon közölt adatokat a bevonuló osztrák segről Magyarországra, emiatt ki is hallgatták. Nem sokkal a kihallgatás után még két feljelentés is érkezett, egyik gabona Magyarországra való eladásával, a másik betöréssel vádolta meg Varga Sándort.¹⁰⁶ Tóth János fertőmeggyesi plébánost 1921. december 3-án a felsőkismartonhegyi irgalmasrendi kolostorba internálták. Nagy Mihály kerületi esperes úgy vélte, Tóth a soproni népszavazásig marad fogságban,¹⁰⁷ és a plébános valóban kiszabadult egy hónap után, ám kitoloncolták, s többé nem térhetett vissza plébániájára.¹⁰⁸

Kovács Zsigmond vulkapordányi, Horváth Máté cinfalvai, Schmidt Károly kismartoni és Varga István zárányi plébánost 1921 szeptemberében nemcsak fogságba vetették, hanem súlyosan bántalmazták is őket. Fetser Antal püspök arra kérte Sigray Antalt, Nyugat-

¹⁰² GYEL, 260/1921. sz.

¹⁰³ SCHLAG, 1971. 99. p.

¹⁰⁴ GYEL, 4511/2/1921. sz.

¹⁰⁵ GYEL, 4449/1921. sz.

¹⁰⁶ GYEL, 4404/1921. sz.

¹⁰⁷ GYEL, 4511/1921. sz.

¹⁰⁸ GYEL, 364/1922. sz.

Magyarország kormánybiztosát, hasson az osztrák hatóságokra, hogy papjai mielőbb szabadlábra kerülhessenek.¹⁰⁹ Kovács Zsigmond és Horváth Máté már 1921. szeptember 15-én kiszabadult, ám Nagy Mihály jelentéséből az derült ki, hogy a plébánosokat súlyosan bántalmazták. „Pro Ecclesia et Patria” – csak ennyit mondott Kovács Zsigmond szabadulása után, s megkötötte, hogy szenvedéseiről személyesen akar a püspöknek beszámolni. Schmidt Károly és Varga István azonban még mindig a bécsi állami fogházban raboskodott. Mielőbbi szabadulásukról a bécsi magyar követség gondoskodott, sőt, már a nuncius is tett lépéseket ügyükben.¹¹⁰ Fetser Antal szeptember 26-án a Külügyminisztériumhoz fordult Schmidt és Varga ügyében, de jó pénzért felajánlotta segítségét egy Premminger nevű bécsi ügyvéd, ám ajánlatával mégsem éltek, mert a püspök szerint nem volt elég bizalomkeltő.¹¹¹ Fetser Antal hiába nyomatékositotta az illetékes hatóságoknál, még Piffel bíborosnál is papjai kiszabadítását, magát a püspököt is folyamatosan sürgették a meghurcolt plébánosok hívei, például Zárány községi bírója, hogy a püspök mielőbb tegyen lépéseket – közben e lépések már folyamatban voltak – Varga Istvánért, akinek kiszabadulásáért eddig a község hívó népe próbálkozott tenni, de már tűrhetetlen, hogy ártatlanul tartásuk fogva.¹¹² Az akadályoztatott papokat a szomszéd falvak plébánosai helyettesítették, de ez nem bizonyult előnyös megoldásnak,¹¹³ a zárányi bíró szerint a helyettes selegszántói plébános, Karall Máté utaztatásának komoly költségei voltak,¹¹⁴ ráadásul Karall és Kovács Zsigmond arról nyújtottak be panaszt a püspökségre, hogy Zárányban egy Csukovics János nevű missziós pap önhatalmúan gyakorolta a plébánia adminisztrátorának szerepét.¹¹⁵ A bebörtönzött papok 1921. december 2-án térhettek haza,¹¹⁶ szabadulásukért maga Piffel bíboros is közbenjárt,¹¹⁷ ám a nehézségek ezzel még nem értek véget számukra. Varga István plébániáját feldúlták, míg Bécsben raboskodott.¹¹⁸

Fetser Antal püspök ezekben az időkben a tőle telhető legtöbb támogatást igyekezett nyújtani papjainak. Mivel a püspök maga is sváb származású volt, sokkal több megértést tanúsított a német nyelvű és kulturális igényei iránt, semmi esetre sem volt híve az erőszakos magyarosítási törekvéseknek.¹¹⁹ Míg Mikes János püspök demonstratív osztrákellenes akciókkal hívta fel magára a figyelmet, és minden tőle telhetőt megtett a szombathelyi egyházmegye nyugat-magyarországi

¹⁰⁹ GYEL, 3490/1921. sz.

¹¹⁰ GYEL, 3505/1921. sz.

¹¹¹ GYEL, 3504/1921. sz.

¹¹² GYEL, 4141/1921. sz.

¹¹³ GYEL, 3792/1921. sz.

¹¹⁴ GYEL, 4141/1921. sz.

¹¹⁵ GYEL, 4481/1921. sz.

¹¹⁶ GYEL, 4539/1921. sz.

¹¹⁷ GYEL, 4141/2/1921. sz.

¹¹⁸ GYEL, 926/1922. sz.

¹¹⁹ SCHMIDT, 2009. 408. p.

részeinek elvesztése ellen, addig Fetser inkább reaktív, mint aktív viselkedést tanúsított; a Területvédő Liga és a hozzá hasonló revizionista szervezetek követeléseivel szemben meglehetősen kritikusan viselkedett. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy a püspök nem a magyar érdekeket szolgálta volna, és nem küzdött volna Nyugat-Magyarország győri egyházmegyei területeiért, Fetser Antal inkább reálpolitikus volt, így igyekezett a lehető legtöbbet javítani a nehéz helyzeten.

Miután Nyugat-Magyarország helyzete végleg rendeződött, a Szentszék 1922. május 18-án a győri és a szombathelyi egyházmegyék Ausztriához csatolt plébániáit a Burgenlandi Apostoli Kormányzóságban egyesítette, közvetlenül Róma alá rendelte, és adminisztrátorának Piffl bécsi érseket nevezte ki.¹²⁰ Bécsből azonban nehézkessé vált az ügyintézés Piffl számára, ezért hamarosan Franz Hlawati bécsi kanonokot nevezte ki provikáriusává. A papság jelentős része azonban, mivel vagy magyar származású, vagy neveltetése folytán inkább magyar érzelmű volt,¹²¹ idegenkedett Bécsből. A körülmények lassan elviselhetetlenné váltak az olyan papok számára, akik meg akarták tartani magyar állampolgárságukat, ezért többen elhagyták Burgenlandot. A távozóktól az apostoli adminisztrátor azt követelte, hogy gondoskodjanak utódról, ám ez nem minden esetben történt meg, így paphiány lépett fel Burgenlandban.¹²²

A német nyelv használata hiába dominált az új határok előtt is Nyugat-Magyarországon, számos nehézséget okozott. A hivatalokban és az iskolákban a horvát helységek azonnal csak a német nyelvet használták, bár 1937-ig megtartották a magyar iskolai törvényeket. Az anyakönyveket is németül kellett vezetni, de a régebbi latin vagy magyar nyelvű bejegyzésekből másolatot csak német nyelven lehetett kiállítani. Amíg a papok tudtak magyarul, ez nem jelentett nehézséget, de később már igen.¹²³ Port kavart az is, hogy Burgenlandban átvették a bécsi érsekség naptárát, ami miatt 1922. október 30-án Fetser Antal püspök panaszt emelt, ugyanis a Szentszék tudta nélkül történt.¹²⁴ Bonyodalmat okozott a plébániák kegyurának kérdése is, Esterházy Pál azonban időben jelezte Piffl érseknek, hogy kegyúri jogaival továbbra is élni szeretne.¹²⁵

1932-ben elhunyt Piffl bíboros, vele együtt Hlawati provikárius megbízatása is lejárt. Piffl utóda, Theodor Innitzer bécsi érsek a kisboldogasszonyi plébánost, Köhler Józsefet nevezte ki provikáriusnak, vele együtt az Adminisztrátúra irodáját is áthelyezte Bécsből Kismartonba.¹²⁶ Az 1933-ban megkötött osztrák konkordátum

¹²⁰ SALACZ, 1975. 132. p.

¹²¹ RITTSTEUER, 1968. 336. p.

¹²² RITTSTEUER, 1968. 345. p.

¹²³ GALAMBOS, 1992. 540. p.

¹²⁴ ADW. Burgenlandbestand. 3762/2/1922. sz.

¹²⁵ ADW. Burgenlandbestand. 249/1922. sz.

¹²⁶ GALAMBOS, 1992. 540. p.; SALACZ, 1975. 133. p.

Kismarton székhellyel praelatura nullius rangra kívánta emelni az Adminisztratúrát. Bécsben és Kismartonban saját papneveldeket létesítettek, Nagymartonban befejezést nyert a katolikus tanítóképző alapítása, s az egyházi kormányzat székhelyévé a tartomány fővárosát, Kismartont tették. Ezzel fokozatosan megindult Burgenland önálló egyházmegyévé alakítása; a kismartoni püspökség felállítására XXIII. János pápa döntése nyomán 1960. augusztus 15-én került sor.¹²⁷

4. Összegzés

A békekötések utáni időben igencsak előtérbe került Nyugat-Magyarországon, hogy a papok is emberek, a maguk esendőségével. A zűrzavar nemcsak a híveket, hanem lelkipásztoraikat is kemény próbára tette. Maga a trianoni békediktátum, az ország kétharmadának elcsatolása feldolgozhatatlan törést jelentett. Nemcsak feledhetetlen sérelem érte Magyarországot tiszta magyar területek idegen birtokba kerülésével, hanem több évszázados struktúrákat bontottak meg a határok a gazdaság és a világi-egyházi közigazgatás terén is. Nyugat-Magyarország hiába volt németek lakta, német jellegű vidék, Magyarországnak mégis nehezebbé vált megválni a későbbi Burgenlandtól, mert Ausztria, az egykori szövetséges társország, akivel együtt veszítette el Magyarországot az első világháborút, vált területkövetelő szomszédá.

A nyugat-magyarországi németiség 1921 előtt inkább Magyarországhoz húzott, hiszen nem sok sérelmet szenvedett nemzetiségi ügyekben. A gazdálkodó nyugat-magyarországi németek preferenciáját különben sem a nemzetiségi hovatartozás, hanem gazdasági érdekek határozták meg. A többségi nemzetre tehát nem mint „elnyomókra,” hanem mint ügyfelekre tekintettek, akik igénybe veszik szolgáltatásait, illetve megvásárolják terményeiket. Ehhez járult hozzá a történelmi tradíció, mely a németek és magyarok békés egymás mellett élését hangsúlyozta, valamint a 19. század végétől az oktatásban is a Magyarországhoz való hűségre buzdították a nemzetiségieket. Az, aki e vidéki-es társadalomban komolyabban foglalkozott politikával és közéleti kérdésekkel, az csupán az értelmiség volt. Látható a nezsideri és sopronkeresztúri események tükrében, hogy a helyi gyógyszerész katalizálta az eseményeket, illetve a papság és a tanítóóság. A papság és a tanítóóság pedig vagy magyar nemzetiségű volt, vagy magyar szellemben nevelkedett. Az egyház és az iskola – mint egy kisebb nyugat-magyarországi település csekély értelmisége – nagy befolyást gyakorolt a lakosságra. Bár az agitátorok, a Magyarországon történtek és a Prónay-felkelés inkább Ausztria pártjára állította a lakosságot, szívük német nemzetiségük ellenére is magyar maradt. A papság pedig már csak neveltetése folytán is hű maradt Magyarországhoz.

¹²⁷ SALACZ, 1975. 133. p.

Kelemen Lajos (1877–1963) levéltáros-történész levelezéséből

Sas Péter

Kelemen Lajos munkásságával, bámulatos adat- és anyagismeretével, a tudományos életben betöltött szerepével akarva-akaratlan találkozhat mindenki, aki az erdélyi művelődéstörténet eltelt évszázadainak különféle munkaterületein megszületett eredményekről olvas. Egy-egy hivatkozásban, egy-egy lapalji jegyzetben, a felhasznált szakirodalomban mindig feltűnik a legendás levéltáros neve. Ezért hasonlította Jancsó Elemér őt Hermányi Dienes Józsefhez, aki kortársai szerint valóságos „ambulans bibliotheca” (mozgó könyvtár) volt.¹

Írásainak, forrásközléseinek, tanulmányainak, cikkeinek, adatközléseinek bibliográfiája több mint 400 címszót tesz ki, és sokszínű alkotó tevékenysége felöleli a helytörténet, a politikatörténet, a művelődés-, művészet-, egyház- és gazdaságtörténet, a régészet, a néprajz, a múzeum-, könyvtár- és levéltártörténet témaköreit, munkaterületeit.

Munkásságával korosztályok mentoraként járult hozzá a helytörténeti, a művelődés- és művészettörténeti kutatások eredményeinek magas mércéjű szakmai követelményekhez igazodó közzétételéhez, és azok mind szélesebb körű befogadásához. Így korábban nem eléggé értékelt stúdiumokat emelt diszciplínája segédtudományi rangjára. Akár unitárius egyháza főgondnokaként, akár az Erdélyi Múzeum levéltárosaként, akár – őt idézve – „levéltári források forгатója-kutatója”-ként, minden személyes, egyéni érdekeit alárendelte közössége szolgálatának. Nemcsak az a fontos munkásságában, hogy milyen eredmények fűződnek hozzá, legalább annyira fontos, mi volt az eredője, a mozgatórugója fáradságtalan tevékenységének. „Mert a meggyőződésem, hogy a magyar tudományosság előhaladását így, önzetlenül, a köz javára jobban lehet szolgálni” – írta 1942-es *Önéletrajzában*.² Erre a legfőbb tulajdonságára, mint társadalmi jelentőségű tanításra hívta fel a közfigyelmet 1977-ben, születésének századik évfordulóján legkedvesebb és legközelebbi tanítványa, Szabó T. Attila: „A testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.”³

A tudományágak különféle területein egyaránt alkotó Kelemen Lajos – összefoglaló jelzővel – művelődéstörténeti jellegű munkálkodásának bemutatása csonka lenne többbezres nagyságrendű levelezésének

¹ JANCÓSÓ ELEMÉR: Kelemen Lajos életműve. In: *Korunk*, 1963. 9. sz. 1214. p.

² Kelemen Lajos önéletrajza. Közli: Molnár B. Lehel. In: *Keresztény Magvető*, 1997. 3–4. sz. 233. p.

³ SZABÓ T. ATTILA: Kelemen Lajos élete és munkássága. In: KELEMEN LAJOS: Művészettörténeti tanulmányok. Sajtó alá rend.: B. Nagy Margit. Bukarest, 1977. 31. p.

közreadása nélkül. A történelmi háttér kibontása, egy adott mű megszületése körülményeinek bemutatása, beleérző képességének használata, az inventáriumok, s más források közlése mellett levelezésével is bizonyította, mennyire élővé lehet tenni a múltat, a régi korok embereit, gondolkodásmódjukat és életüket. Irodalmi értékükön túl megszámlálhatatlan sokaságú tudományos adat, a különböző korszakokra, az egykori intézményekre, szakembereire és természetesen Kelemen Lajos életére s munkásságára vonatkozó ismeretek sorjáznak missziliseinek feldolgozatlan vagy lappangó részeiben. Levélváltásának időrendben olvasható köteteiből majd kiviláglik, hogy mint robotos – ahogyan önmagát találóan nevezte – egy egész intézményt helyettesített, vagy éppen annak feladatait látta el egymagában. Nagyon sok – szakmai tekintélyét növelő, anyagi segítséget is jelentő – publikáció nem íródott meg, enyészett el fiatal kollégákkal folytatott beszélgetésekben, a szóban és írásban mindegyre feltett kérdésekre adott kimerítő válaszokban. Ki tudja mennyi tíz-húszoldalas levelet írhatott meg, amelyek közül az egyik vastag kopertájára lecsapott Szabó T. Attila. Hosszú lélegzetű levele az *Erdélyi Múzeum* folyóiratban, majd különnyomatként az *Erdélyi Tudományos Füzetek* egyik számaként *Radnótfája története* címmel élte tovább önállósult létét.⁴

Egyik leveléből lehet fogalmunk írásbeli diskurzusának nagyságrendjéről is. „Hátramaradó közel 70 éves, legalább 7000, 95%-ban megválaszolt levelezésem elég tanúm arra, hogy mivel kellett töltenem délutánjaimat és éjjeleimet” – írta Ferencz Józsefnek, matuzsálemi kort megért kolozsvári püspöke (Budapesten ugyancsak egyházi vezetővé választott) hasonnevű fiának.⁵ Levelezése sorsáról még életében döntött, és igyekezett mindent megtenni, hogy közgyűjteménybe juttatva ne kallódjon el. Tudatában volt levelei jelentőségének, fontosságának, melyek tartalmát – közreadásukkal – számos diszciplína kutatói értékesíthetik. Erről egykori kolozsvári neveltjének és feleségének szármolt be életének nyolcadik évtizedében: „Én több ezerre menő nagy levelezésemet is betű és azon belől időrendbe tettem kétharmadában. Ezt is igyekszem most befejezni, hogy rendben maradjon bár holtom után, ha életemben elfoglaltságom miatt nem is tudtam kellő rendbe hozni. Az 1914–18-i világháborús levelezésem közel ezer darabját rég beadtam az Erdélyi Múzeum Levéltára éppen általam kezdeményezett, s több mint húszezernyi darabra nőtt gyűjteményébe.”⁶

⁴ KELEMEN LAJOS: Radnótfája története. In: *Erdélyi Múzeum*, 1942. 493–499. p.; ill. önállóan: Kolozsvár, 1942. (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 146.)

⁵ Kelemen Lajos levele ifj. Ferencz Józsefnek. Kolozsvár, 1956. január 30. — Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára. VII/k. 8. dob.

⁶ Kelemen Lajos levele Gidófalvy Istvánnak és Pataky Etelkának. Kolozsvár, 1958. szeptember 3. A levelezésanyag őrzési helye egy lapalji jegyzet szerint: „Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár).” Vö. KÁLNOKI KIS TAMÁS: Reménytelen reménységben, avagy remény a reménytelenségben. Kelemen Lajos-dokumentum(típus)ok az 1940-es évekből. In: *Levéltári Közlemények*, 1999. 1–2. sz. 148. p., 15. sz. jegyz.

Az erdélyi történetírás vesztesége mindaz, amit nem fogalmazott meg tanulmányaiban és cikkeiben. Ezt a sokszor elsíratott szellemi kincset fedezhetjük fel levelezésében. Írásbeli üzenetváltásai százaiban, vagy inkább ezreiben hagyta maga után – feldolgozandó örökségként – levéltári kutatásai során nyert megbízható, hiteles, erdélyi tudomány-, művelődés- és társadalomtörténeti adatgyűjteményét. Ennek felismerése után jelenthette ki határozottan Kiss András, hogy „ilyen méretű hiteles forrással tudomásom szerint ez ideig társadalmunk nem rendelkezik és méltó értékesítése a jövő feladata”.⁷

Levelezése becses ismeretanyagot hordoz a művészet-, irodalom-, egyház-, családtörténet és címertan témakörébe tartozó témákkal kapcsolatban. Levelezőpartnerei a témák sokasága miatt a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerültek ki: történész és levéltáros kollégák, arisztokraták, egyetemi tanárok, tudományos és amatőr kutatók, írók, valamint származásukkal és tevékenységükkel ki nem tűnt, hétköznapi érdeklődők. Legfontosabbak szüleivel és a hozzá emberileg is nagyon közel álló kollégákkal folytatott levelezése, akik közé Balogh Jolán művészettörténész, Biás István levéltáros, Biró József művészettörténész, Buday Árpád régész, Gyallay Papp Domokos író-szerkesztő, Herepei János művelődéstörténész, Lukinich Imre történész, Posta Béla régész, Siklóssy László művelődéstörténész, Veress Endre levéltáros és professzora, Szádeczky Kardoss Lajos történész tartozott. A felsorolásból kihagyhatatlan egykori nevelőjével, Gidófalvy István földbirtokosgyógynövénytermesztővel és feleségével, Gidófalvy Istvánné Pataky Etelka festőművésznővel folytatott írásbeli diskurzusa.

Kelemen Lajos életművének megjelenés előtt álló naplóján és feldolgozás alatt álló levelezésén alapuló elemző bemutatása egyik alapvető fontosságú kulcsa lesz az erdélyi magyar művelődés 20. századi története monográfiája megírásának.

Az alábbiakban olvasható levelek önmagukért beszélő bizonyosságai az erdélyi magyar tudományosság, a művelődés, a kultúra, az oktatás eredményes végzése érdekében folytatott együttműködésnek. Jelen esetben az unitárius Kelemen Lajos és a piarista tanárok között, bizonyosságául annak, hogy szakmai célokért, eredményekért dolgozó szellemi munkásokat vallási hovatartozás nem oszthatja meg.⁸

⁷ KISS ANDRÁS: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának története. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2009. 208. p.

⁸ A közölt kézírásos levelek lelőhelye: Archivele Naționale Direcția Județeană, Cluj. (Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár.) Továbbiakban: ROLKMI Fond 593.

DOKUMENTUMOK

1.

Biró Vencel (1885–1962) piarista szerzetes, történetíró, egyetemi tanár. 1925-ben a kolozsvári római katolikus főgimnázium, 1928-ban a Báthory-Apor szeminárium igazgatója. 1934-ben az önállósult Romániai Piarista Rendtartomány főnöke. 1940-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Erdély és Kelet-Európa története tanszékének tanára, majd prodékánja. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkárát megszólító levelének témája tudományos együttműködésük korai időszakából való, tiszteleten, megbecsüléssel alapuló kapcsolatuk már a megszólításban érződik. Kelemen Lajos naplója rögzítette szakmai jellegű kapcsolatuk további lépéseit. A fiatal piarista kezdő tanár korában levéltári adatgyűjtésekkel alapozta meg történelmi kutatásait, melyek középpontjában főképpen az erdélyi fejedelemség korszaka szerepelt. Ez a komoly érdeklődés nemcsak figyelemfelkeltésül szolgált, hanem megnyugvással töltötte el Kelemen Lajost: „1915. Június 3. Tegnapelőtt beszéltem a Mátyás király téren sokáig Biró Vencellel, s felhívtam az Erd[élyi] Múz[eum] Levéltárait a figyelmét, tegnap pedig a Teleki-levéltár missiliseit mutogattam meg neki. A szép nagy anyag meglepte, s hiszem, hogy most már benne kitartó és lelkes dolgozó embert találtam a levéltár anyagából. Végre tíz év után akad egy ember, akinek nem hiába szóltam. Huszti András leveleit, melyekre Török Istvánt 3 évig hiába kértem, legelőbb fel fogja dolgozni, s majd a többire is sor kerül.”⁹ Biró Vencel szakmai sikereiben, további elismeréseiben ismételten fontos szerepe volt a kolozsvári levéltárosnak, aki látva komoly érdeklődését, becses adatokkal segítette kutatásait. A lelkiismeretes kutatóról így emlékezett meg *Naplójában*: „1917. október 4. Ma volt nálam Biró Vencel a levéltárban. Oláh összeköttetésekre keresett adatokat. Átadtam neki a Jósika-levéltárban tavaly kapott okleveleket s föl hívtam a figyelmét a Lázár-levéltár néhány darabjára. Megígértem, hogy az unitárius egyházi levéltár N. Kovács István-féle Béli Pálra vonatkozó leveleit is átadom neki, hogy ha kap valamit bennük, dolgozhassa föl.” Majd néhány hónappal később ismét felbukkan a piarista tanár neve: „November 3. Biró Vencelnek adtam oda 41 drb Bély Pál-féle levelet.”¹⁰ Közös célok vezérelte munkálkodásuk eredményeképpen 1940. október 24-én a magyar művelődés és szellemi élet terén kimagasló érdemeket szerzett erdélyiek között Kelemen Lajos a Corvin-lánc, Biró Vencel a Corvin-koszorú elismerésben részesülhetett.

Biró Vencel levele Kelemen Lajosnak. Kolozsvár, 1909. január 10.:

Mélyen tisztelt Titkár úr!

⁹ Kelemen Lajos napló. 1915. év. ROLKMI, Fond 593.

¹⁰ Kelemen Lajos napló. 1917. év. ROLKMI, Fond 593.

Vass Józsefről,¹¹ amint jónak láttam, írtam valamit. Itt küldöm, ha esetleg pótlások, javítások kellenek, készségesen változtatok.¹² 2 – 1/2 4-ig mindennap itthon vagyok. Vigyáztam, hogy ne legyen sok, de így meg talán kevés lesz.

Kolozsvár, 1909. jan. 10.

Kiváló tisztelettel

Dr. Biró Vencel
kegyesrendi tanár

2.

Perényi József (1871–1938) piarista tanár. Teológiai tanulmányait Nyitrán, 1893-ban fejezte be. Bölcsészettudományi szakképzését a következő két esztendő során Kolozsvárt, a Ferenc József Tudományegyetemen szerezte meg. 1895-től, pappá szentelése után – a kolozsvári római katolikus főgimnázium tanára, a következő évben Sátoraljaújhelyen, 1908-tól Veszprém-ben tanított. 1916-ban visszahelyezték Kolozsvárra, ahol 1922-ig a magyar és német nyelv tanára volt. Otléte első esztendejében irodalomtörténész-ként kereste meg Kelemen Lajost az Aranka György alapította Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kutatása ügyében. Erdemi segítségének köszönhetően – még tudományos kutatásának évében megjelent – tanulmányával hozzájárult a téma levéltári forrásokon alapuló további bővítéséhez.¹³ Tanulmánya végén eredményes tudományos munkája miatti egészséges bölcsész öntudattal megjegyezhetette, hogy „kutatásaink eredményeivel kiigazítjuk Jakab Elek adatát.”¹⁴ A téma iránti érdeklődését felkeltette, hogy Bolla Márton – Aranka György biztatására – több magyar piaristát ösztönzött a Társaságban való munkálkodásra.¹⁵

Perényi József levele Kelemen Lajosnak. Kolozsvár, 1916. március 7.:

Igen tisztelt Kartárs Úr!

Mint még Veress Endre dr. úrral¹⁶ megbeszéltük, az EME levéltárából néhány levélre van szükségem az Aranka György féle Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság történetére vonatkozólag. A levelek a következők:

¹¹ Vass József (1813–1873) piarista tanár, klasszika-filológus, történész. Buda, Szeged, Kolozsvár és Vác római katolikus gimnáziumaiban tanított. Az 1850-es években az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai sorába választotta.

¹² Tanulmánya néhány évvel később, Vass József születésének 100. évfordulójára jelent meg. Ld. Vass József (1813–1873). In: *Erdélyi Múzeum*, 1913. 2. sz. 65–91. p.

¹³ Ld.: PERÉNYI JÓZSEF: Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága. In: *Irodalomtörténet*, 1916. 9–10. füz. 363–376. p.

¹⁴ Megjegyzésével az alábbi tanulmányra célzott: JAKAB ELEK: Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság. In: *Figyelő*, 1884. 161–175., 256–277., 341–368. p.

¹⁵ Ld.: JANCsó ELEMÉR: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 396. p.

¹⁶ Veress Endre (1868–1953) történétkutató, levéltáros. 1903-ban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, majd osztályvezetője. 1915-ben a vallás- és közoktatásügyi, ké-

- 1.) 1785. aug. 12. Mike Sándor gyűjtemény Éder József¹⁷ Arankához.
- 2.) 1794. szept. 27. Törzsgyűjtemény Demién Antal¹⁸ Arankához.
3. 1794. okt. 9. Mike-gyűjt. Csizi István¹⁹ Arankához.
4. 1794. nov. 7. Mike-gyűjt. Keresztury József²⁰ Arankához.
5. 1795. jan. 24. Mike-gyűjt. Molnár Borbála²¹ Arankához.
6. 1795. máj. 5. Mike-gyűjt. Eder [József] – Arankának.
7. 1795. okt. 4. Mike-gyűjt. Földi J.²² Arankának.
8. 1795. dec. 15. Mike-gyűjt. Eder [József] – Arankának.
9. 1796. júl. 21. Mike-gyűjt. Gyarmathi S.²³ Arankának.
10. 1796. aug. 18. Mike-gyűjt. Földi [János] Arankának.
11. 1796. dec. 7. Mike-gyűjt. Eder [József] Arankának.
12. 1797. júl. 15. Mike-gyűjt. Némethy József²⁴ Arankának.
13. 1797. dec. 19. Mike-gyűjt. Nesselfeldi Koprzira Ferenc²⁵ Arankának.
14. 1798. febr. 18. Mike-gyűjt. Bolla²⁶ Arankának.
15. 1798. aug. 7. Mike-gyűjt. Heydendorff²⁷ Arankának.

sőbb a külügyminisztérium osztálytanácsosa. Éveken át a Budapesti Királyi Törvényszék román tolmácsa. A *Fontes rerum Transylvanicarum*, a *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* forráskiadványok szerkesztője. Közvetette a paduai egyetem és a római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyvi bejegyzéseit.

- ¹⁷ Eder József Károly (1760–1810) történész. A nagyszebeni és gyulafehérvári levéltárak történeti anyagának kutatója és feldolgozója. A Társaság megbízásából és anyagi segítségével adta ki 1797 és 1803 között a *Scriptores Rerum Transilvanicarum* című háromkötetes munkát.
- ¹⁸ Szentkatolnai Demién Antal (1744–1833) jogász. 1776-ban a nagyszombati egyetem jogi karán az általános köz- és nemzetközi jog, a digesták és büntetőjog, 1777-ben a magyar jog tanára és a jogi kar seniora. 1789-ben a pesti egyetem természetjog tanára és dékánja, az 1795–96-os tanévben rektora.
- ¹⁹ Csizi (Tsizi) István (1728–1805) katonatiszt. 1794 után Tokajba vonult vissza. Alkalmi verseket írt.
- ²⁰ Keresztury József (1755–1825) történész. 1788-ban a nagyváradi kir. akadémia történelem, 1810-től a pesti egyetemen az egyetemes és magyar történelem tanára.
- ²¹ Molnár Borbála (1760–1825) az első magyar költőnők egyike. 1795-ben Erdélybe költözött, 1817-ben Hajdubagosra vonult vissza.
- ²² Földi János (1755–1801) orvos, természettudós, nyelvész és író. 1789-ben Szatmáron orvos, 1797-ben Hadházra költözött. A debreceni felvilágosodás egyik legjelentősebb alakja.
- ²³ Gyarmathi Sámuel (1751–1830) nyelvész, orvos. 1787-ben Hunyad vármegye orvosa. 1800 és 1810 között a zilahi református kollégium tanára. A tudományos nyelvhasználat magyar megalapítója.
- ²⁴ Németh (vagy Németi) József (†1802) csíki esperes. 1758-tól Csíkszentmihályon, 1782-től Csíknagyboldogasszonyfalván plébános. 1794-től esperes.
- ²⁵ Nesselfeldi Koprzira Ferenc parajdi sóhivatali ellenőr.
- ²⁶ Bolla Márton (1751–1831) piarista tanár. 1784-ben a kolozsvári líceum történelemtanára, majd igazgatója. 1809-ben a piarista rend magyarországi főnöke.
- ²⁷ Michael Conrad von Heydendorf (1730–1821) királyi tanácsos és polgármester. 1761-től a medgyesi városi tanács jegyzője, 1775-től tanácsosa, később királybíró. 1784-től Szeben megye alispánja, 1786-ban főtörvényszéki tanácsos. 1889-től 27 éven keresztül Medgyes város polgármestere.

16. 1799. jan. 13. Mike-gyűjt. Bolla [Márton] Arankának.
 17. 1802. júl. 19. Mike-gyűjt. Némethy József Arankának.
 18. 1808. jan. 17. Mike-gyűjt. Cserey Farkas²⁸ Arankának.
 19. 1812. nov. 16. Mike-gyűjt. Döbrentey²⁹ Arankának.
 20. 1814. márc. 31. Törzsgyűjtemény. Nyelvművelő Társaság.
 21. 1814. ápr. 17. Mike-gyűjt. Kerekes Ábel³⁰ Arankához.
 22. 1814. ápr. 26. Mike-gyűjt. Kerekes Á[bel] Arankának.

Igen kérem, szíveskedjék értesíteni, hogy e hét folyamán (vasárnapig) meg délelőtt és hány órakor jöhetnek a levéltárba a levelek átnézése végett?

Szívésségét előre is köszönve
 vagyok kartársi üdvözzel

Kvár, 1916. III. 7.

Dr. Perényi József
 kegyesrendi tanár

3.

Uitz Máttyás (1887–1962) latin–német szakos piarista tanár. Az 1922 és 29 közötti időszakban a kolozsvári római katolikus főgimnázium tanára, 1930 és 33 között igazgatója, majd a következő esztendőben és 1938-tól 1945-ig újra tanára. 1925 és 37 között a *Jóbarát* – alcíme szerint –, „irodalmi és tudományos folyóirat az ifjúság számára” társszerkesztője. A leveléhez mellékelte *Album* a katolikus egyház által fenntartott helyi középiskola alapításának 350. évfordulójára megjelent, *A kolozsvári róm. kath. főgimnázium emlékalbuma, 1579–1929.* c. kiadvány volt, melynek kísérőtanulmányát, történeti ismertetését Biró Vencel piarista történész írta. Uitz Máttyás a főgimnázium akkori vezetőjeként minden fórumon igyekezett felhívni a figyelmet a piarista renddel szellemi szimbiózisban álló oktatási intézmény jelenének és történelmi távlatban is felmutatható múltjának jelentőségére.

Uitz Máttyás levele Kelemen Lajosnak. Kolozsvár, 1930. július 4.:

Kedves Profess[z]or Úr!

Rózsa³¹ kollegámmal való megegyezése értelmében tisztelettel küldöm mellékelten Albumunkat.³² Mély tisztelettel és az ügy sikere érdeké-

²⁸ Nagyajtai Cserey Farkas (1773–1842) botanikus, író. Tőle származott egy kolozsvári fűvészkert felállításának javaslata.

²⁹ Döbrentei Gábor (1785–1851) költő, műfordító. 1814 és 18 között az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője. 1817-ben Hunyad megye táblabírája. 1830-tól a Magyar Tudós Társaság (az MTA elődje) rendes tagja, 1831-től az Akadémia első főtítkára.

³⁰ Csíkszentiványi Kerekes Ábel (1790–1816) a szászvárosi református iskola tanára. 1815-től haláláig Marosvásárhelyen jogot hallgatott.

³¹ Rózsa József (1893–1968) tanár, ifjúsági író. 1920 és 40, majd 1944 és 48 között a kolozsvári római katolikus főgimnázium tanára, 1935 és 40 között címzetes igazgatója. 1940-től 1944-ig marosvásárhelyi tankerületi főigazgató. 1925-től 1940-ig a *Jóbarát* irodalmi és tudományos folyóirat felelős szerkesztője.

³² Ld.: *A kolozsvári róm. kath. főgimnázium emlékalbuma 1579–1929.* Kolozsvár, 1930. (Hasonmás kiadása: Kolozsvár, 2011.)

ben való szeretettel kérem, kegyeskedjék az ismertetést a Keleti Újság számára megírni.³³

Ha nem volna alkalmatlan az alázatos kérés, megemlítem, hogy a vasárnapi számban való elhelyezés kívánatos volna, és azt a szerkesztő, Szász Endre³⁴ már el is vállalta (ill. a felesége ígérte meg). Kegyeskedjék talán utasítani pedellusunkat, hogy mikor jöjjön érte. Hozzám szombaton d. e. jön a Nagyságos asszony az Indig³⁵ hangverseny ügyében és akkor akarta elvinni a Professor úr kéziratát is.

Hálás tisztelettel és köszönettel
K[olozs]v[ár] [1]930. VII. 4.

Uitz Mátyás

4.

Gallov József (1899–1951) piarista tanár. 1930-tól 1938-ig a kolozsvári Kalazantinum hittudományi főiskola tanára, 1939 és 40, majd 1945 és 47 között a római Monte Marioban a nemzetközi növendékház teológiai professzora, a közbülső időszakban a máramarosszigeti és a mosonmagyaróvári római katolikus gimnázium tanára. A levelében említett Erdélyi Pártfogó Egyesületet 1908-ban alapították Kolozsvárt. Az abban az évben hozott XXXVI. tc. értelmében a bűncselekményt elkövetett gyermekekkel és fiatalokorúakkal szemben a megtorlás helyett inkább a megmentés szempontját próbálták érvényesíteni. A jótékony célú egyesület első elnöke Farkas Lajos egyetemi tanár, a Szent Mihály római katolikus egyházközség főgondnoka volt. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jogi és Társadalomtudományi Szakosztályának 1910. évi, Erdődi Béla titkár által összeállított beszámolójában az egyesülettel kapcsolatban olvasható: „Az Erdélyi Pártfogó Egyesület ügyeit szakosztályunk az Egyesület szervezeti szabályainak belügyminiszteri jóváhagyásáig vezette. Azokat a belügyminiszter úr április 8-án jóváhagyván, szakosztályunk a tudományegyetem aulájában április 29-én választógyűlést hívott egybe, amelynek megtörténtével az Erdélyi Pártfogó Egyesület végleg kivált szakosztályunkból. S nekünk nem lehet más érzésünk, minthogy örömmel köszöntsük a szárnyaink alól kikerült nemes célú új egyesületet és őszinte szívvel kívánjuk neki, hogy önállósulván, áldásos működést fejtessen ki.”

Gallov József levele Kelemen Lajosnak. Kolozsvár, 1932. április 22.

IV. 22.

Nagyságos Uram!

Voltam bátor keresni Dr. György L. és Kántor L. prof. urak ajánlatára, hogy az E. M. E. irattárában kegyeskedjék megnézni, hogy a Jogi Szakosztály által 1909. ápr. 29-én rendezett alakuló-gyűlési jegyzőkönyve az

³³ A könyvismertetés megjelent: A kolozsvári róm. kath. főgimnázium emlékalbuma. In: *Keleti Újság*, 1930. 157. sz. (július 20.) 12. p.

³⁴ Szász Endre (1887–1944) újságíró. 1915-től az *Újság*, 1925-től a *Keleti Újság* felelős szerkesztője, 1941–44-ben a marosvásárhelyi *Székely Szó* főszerkesztője.

³⁵ Indig Alfréd (*1896) hegedűművész, kamarazenesz, a Budapesti Vonósnégyes (1917–29) tagja.

Erdélyi Pártfogó Egyesületnek megvan-e. Sehol máshol nincs és igen fontos és sürgős. Holnap d. e. fogom újból tiszteletemet tenni. Legmélyebb tisztt. Gallov József piarista tanár.

A 909. dec. 8-i is fontos, ugyanez ügyben volt akkor előkészítő gyűlés.

A postai levelezőlap címzése:

Nagys. Kelemen Lajos egy. könyvt. stb. Úrnak Feladó: Gallov József tanár
H. Egyetemi u. 5. I. 11.

5.

Ocskó Lajos (1887–1946) piarista tanár. Az 1912-ben pappá szentelt szerzetest a következő évben Kolozsvárra helyezték, a római katolikus főgimnáziumban hittant oktatott. 1923-tól a rendi teológiai főiskola, a Kalazantinum tanára, majd lelki igazgatója, 1926-tól igazgatója, a piarista rendtartomány asszisztense. 1937-től 1944-ig a Báthory-Apor Szeminárium rektora. Amint levelében olvasható, a rendfőnöki tisztségbe emelkedett Biró Vencel javaslatára, ajánlatára kereste meg levelével Kelemen Lajost. Életrajzából ismerhetően abban az időben a Báthory-Apor Szeminárium vezetője volt. Szeretett volna egy olyan címert készíttetni, amely a kolozsvári jezsuita egyetem alapítójához, Báthory Istvánhoz méltó módon állít emléket az emblematis sárkányfog címerképes fejedelmi-királyi családnak és az akkor általa vezetett intézményének. A szeminárium kapuja feletti boltívbe helyezett Szent József-szobor miatt az egykori fiúnevelődt a tréfás kedvű diákok, majd a városlakók is Szent Jóska néven emlegették. Szopos Sándort azért említette kollégaként, „Tanár úr”-ként levelében, mert 1940 és 44 között a Mikes Kelemen néven működött kolozsvári római katolikus főgimnáziumban tanított.

Ocskó Lajos levele Kelemen Lajosnak. Kolozsvár, 1940. április 16.:

Mélyen tisztelt Tanár úr!

Engedje meg, hogy mint a Biró rendfőnök úrtól³⁶ is ajánlott legfőbb tekintélyt az alábbi ügyben fölkeressem – körülményeim miatt azonban csak így, nem, személyesen.

Egy címer-félét akarnék készíttetni a szeminárium számára, amihez a Szopos Tanár urat³⁷ kértém meg. Minden egyéb meg volna már hozzá, a Tanár úr azonban hiányosnak tartja a Báthory-címerre vonatkozó adatainkat, illetve szeretné, hogyha minél inkább az eredetihez tudna alkalmaz-

³⁶ Biró Vencel. Életrajzi adatait lásd az 1. sz. dokumentum bevezetésénél.

³⁷ Szopos Sándor (1881–1954) festőművész. 1915-től a dési Állami Főgimnázium rajztanára, a városban festőiskolát is vezetett. 1934-ben Kolozsváron telepedett le, ahol a Római Katolikus Főgimnáziumban, a Marianum tan- és leánynevelő intézet polgári iskolai tanárképzőjében, az Unitárius Kollégiumban és a Tanítóképző Intézetben tanított. 1935-től Tóth Istvánnal közösen festőiskolájuk működött az Unitárius Kollégiumban. 1946 és 1953 között a kolozsvári Népi Képzőművészeti Iskola önkéntes tanára.

kodni, s különösen nem akarná pedig, hogy a készítendő rajzában címertanilag vagy történetileg valami botlást kövessen el.

Ezzel kapcsolatban gondoltunk azért Tanár úrra; kérném, ha volna kegyes eligazítani bennünket. Nem volna-e Tanár úrnak olyan könyve, amelyben a Báthory-címer eredeti, hiteles formájában, esetleg fejlődésében is meg volna, s amely egyszersmind megfelelő magyarázatot is adna hozzá? Aztán pedig Tanár úr bizonyosan még azon túl is érdemes megjegyzéseket tudna hozzá tenni, aminek a Szopos Tanár úr is hasznát vehetné. Igazán hálásak volnának, hogyha valahogyan ezeket is szíves volna közölni. Ha könyvet tudna adni, garantálom, hogy azt a lehető rövid időn belül vissza fogom küldeni.

Én magam mentem volna a Tanár úrhoz, az orvosi tekintély azonban egy kis hűlés miatt a szobához kötött. Amint lehetségesnek tetszik tartani, kérem, szíveskedjék a küldött hallgató úrral elküldeni.

Hálásan köszönöm Tanár úr szíveségét, és vagyok őszinte nagyra-becsüléssel és tisztelettel:

Kolozsvár, 1940. IV. 16.

Dr. Ocskó Lajos³⁸

6.

Sík Sándor (1889–1963) piarista tanár, irodalomtörténész, költő, a 20. század jelentős lírikusa. Tanári működését az 1910/1911-es iskolai évben Vácott kezdte meg, majd a közvetkező évtől a rend budapesti gimnáziumában tanított. Tanári, költői és irodalomtudósi munkája mellett az 1912/1913-as iskolai évben a magyar cserkészmozgalom egyik alapítója, a budapesti piarista gimnázium cserkészcsapatának első parancsnoka. 1929-től 1944-ig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének nyilvános rendes tanára, vezetője. Valószínűleg Sík Sándor is Biró Vencel közvetítésével vagy ajánlatára kerülhetett kapcsolatba Kelemen Lajossal, majd levele hangnemének tanúsága szerint igen közeli, baráti viszonyba. Mint megannyi más alkalommal, ebben az esetben is levéltári, feldolgozatlan adatokkal akarta segíteni az érdeklődő kutatókat. A címzésben Kelemen Lajos főigazgatóként szerepel, aki nyugdíjazásáig, 1938. január 1-ig az Egyetemi Könyvtár emeleti traktusában elhelyezett Erdélyi Múzeum Levéltárában dolgozott. A második bécsi döntés után, 1940. november 2-án múzeumi és levéltári főigazgatóként visszahívták régi munkahelyére. Két év múlva megbízatása lejárt, de nyugdíjasként nélkülözhetetlenség okán továbbra is megbízták a vezetői feladatok ellátásával.

Sík Sándor levele Kelemen Lajosnak. Szeged, 1942. április 28.³⁹

Igen tisztelt kedves Barátom!

Leveled vétele után azonnal írtam Bukonitz Antal volt hallgatónak (akinek én adtam a Jósika-tételt), hogy nyilatkozzék – ezért késtem a felelettel –, de mindmáig nem felelt. Így hát nem tudom, mi van vele. Azt hiszem, szabadon megadhatod nagybecsű adataidat az új jelentkezőnek.

³⁸ Kelemen Lajos kézírásos megjegyzése: „Ocskó Lajos piarista tanár.”

³⁹ A dátum megállapítása a postai levelezőlap bélyegzője alapján történt.

(Persze, nagyon sajnálom, hogy intézetem szegényebb lesz egy bizonyára érdekes dolgozattal.)

Igaz tisztelettel és barátsággal köszönt Sík Sándor

A postai levelezőlap címzése:

Mélt. Kelemen Lajos múz. főigazgató úrnak Kolozsvár Mussolini út 16.
Feladó: Sík Sándor Szeged, Piaristák.

Contributions and Corrections to the Biography of Miklós Apáti Madár

Oláh, Róbert

Miklós Apáti Madár (1662–1724), a Reformed minister is known as the representative of the Cartesian philosophy in Hungary. Investigating his readings and erudition I found inconsistency between my results and the earlier published literature. Apáti was the student of the Reformed College of Debrecen, and he studied in the universities of the Netherlands from 1685 to 1689 (Leiden, Franeker, Utrecht). His omnium, album amicorum and university disputations are the literary sources of his studies. Apáti was the student of the puritan professor, György Martonfalvi Tóth, the Cartesian philosopher, Márton Szilágyi Tönkö and Pál Lisznyai Kovács in Debrecen. He disputed in the university of Leiden with the lead of Christoph Wittich (1686) and Jacob Gailard (1686, 1687). He got into connection with several scholars of the Netherlands (Pierre Poiret, Campegius Vitringa senior, Abraham van Poot and many others).

Returning home he started his career as a minister in the court of Ferenc Galambos in Deregyő at the end of 1690. He served as a pastor in Nagykapos (1695/1696–1698), in Dobóruszka (1698–1703/1704), in Varannó (1703/1704–1710) in Lasztóc (1710–1714), in Nagytoronya (1714–1718), and in Bodrogkeresztúr (1718/1719–1721). In the end he served in the church of the warden in Debrecen, where he died 11 November, 1724.

Analysis of the Activity and Social Role of the ‘Congregatio Agoniae Christi’ in Győr between 1743 and 1753

Szuly, Rita

During the eighteenth century the Society of Jesus upheld several confraternities in Győr. These confraternities were founded and systematically supported by the order. The Congregatio Agoniae Christi (operated in Győr: 1656–1784) was dedicated to Jesus Christ’s agony and Virgin Mary’s dolor in order to all the members of the Confraternity get prepared for a good death. This Confraternity was also involved in the cultural, pastoral and missionary activities of the Jesuits. Based on the Rationes of the Confraternity and many other sources, its most important function during that time, was to disseminate the new kind of piety through many ways. For instance financing social activities, charity, cultural, sponsorial aims, including publishing prints or paying for musicians and singers. During the examined period (1743–1753) the membership of the Confraternity increased quickly and by 1780s became the most popular Confraternity in Győr. It was able to

address the wider layers of the society and also integrate them to its membership, regardless of gender or financial situation.

The Relationship between the Diocese of Szilágy and the Transylvanian Reformed Church District in the 18th century

Szabadi, István

From the beginning of the Hungarian Reformation, the diocese of Szilágy (Kraszna) belonged to the Transtibiscan Church District of the Reformed Church. However, the county (comitatus) of Szilágy was attached to Transylvania administratively in 1732, to be subject in every respect to the jurisdiction of the Transylvanian 'Gubernium'. This was the time in the diocese of Szilágy that efforts were launched to attach the *tractus* to the *superintendentia* of Transylvania. The Diploma Leopoldinum, issued for the estates of Transylvania in 1691, privileged Reformed people in Transylvania over their brothers in faith under Hungarian church administration (the previous rights of the four acknowledged religions were upheld). While the diocese of Szilágy (which also incorporated a few congregations in Közép-Szolnok county) was unique in its situation that it was governed by local Transylvanian ecclesiastical law, and its reports were submitted to the Transylvanian Reformed High Consistory which the diocese was subjected to in matters of church politics. In matters of church discipline it was subjected to the Transtibiscan Church District. The first major break between the Transtibiscan District and the *tractus* of Szilágy was brought about by a case of divorce in 1769: József Zoványi, dean of Szilágy, opposed the will of the district. This was the first occasion ever that the Transylvanian High Consistory encroached upon the issues of the *tractus* of Szilágy. From then on, as József Pokoly, church historian, says: "the jurisdiction over the diocese was practiced by the High Consistory 'in ecclatiastico politicis' and the Transtibiscan Church District 'in mere ecclesiasticis'. The final secession of Szilágy from the Transtibiscan District occurred between 1818-1821, when it became part of the Transylvanian Reformed Church District.

A Short Biography of Lajos Zsarnay

Misák, Marianna

Lajos Zsarnay was born on 1 January 1808, in Zsarnó (today Žarnov) in Torna County. He took the name of his native village as a noble surname, and became known as Lajos Zsarnay Zsarnói in church history. He started studying at the schools of Zsarnó and Szepsi (today Moldava). In 1811, he became a student at the Sárospatak College. At first, he wanted to pursue a legal career, but after he was elected ordinary professor of the Practical Theology Department and minister of the

college in 1829, he opted for the latter. Between 1829 and 1831, he studied at the University of Gottingen. Having returned from there, he took up his teaching position. In addition to his teaching activities, he was elected vice-bishop of the Tiszáninnen Reformed Church District. He tried to do everything for the College not only as an excellent professor, but also by taking a significant part in solving the difficult situation that developed due to the educational ministerial decree called Entwurf, and later by his struggle in the patent battle threatening the Protestant churches. In 1860, after the death of Bishop Pál Apostol, he was elected bishop of Tiszáninnen Reformed Church District. He held this position until his death in May 1866.

Difficulties Facing Spiritual (Pastoral) Care Provided by the Reformed Church in the Military during World War I

Szabó, Éva

I first addressed the issue of military chaplaincy in the Reformed Church during World War I in my degree thesis at Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. I have continued to investigate into the topic, carrying out the relevant research. I am planning to present the results and findings of my research in a paper which, though shorter, has more detailed information to offer. In compiling my paper, I relied on two professional journals: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* („Protestant Ecclesiastical and School Journal”), a rich source of information and *Dunántúli Protestáns Lap* („Transdanubian Protestant Journal”), convention records, correspondence and an excerpt from a diary. As regards technical literature, I considered the studies by József A. Varga, who conducted an in-depth analysis of military chaplaincy in several denominations, as authoritative literature.

My paper strives to present the difficulties that faced military chaplains tending to their duties and the challenges that the military chaplains of the Reformed Church offering spiritual care had to rise to during World War I. Besides listing the difficulties (a shortage of chaplains, red tape (bureaucracy) and conversion-related attempts by the Roman Catholic Church, etc.), the paper also offers an insight into the means, measures and efficiency with which the Reformed Church and its military chaplains strove to resolve those difficulties. In addition to a detailed discussion of the difficulties, the paper also expounds on the successes of the spiritual care provided by the Reformed Church and the awards given to its military chaplains. Personal accounts published in newspaper articles and a few remarkable stories add to the appeal of the topic addressed by the paper.

The Clergy of West Hungary between 1918–1920

Benkéné Jenőffy, Zsuzsanna

After the Treaty of Saint Germain and Trianon, 99 parishes of the Diocese Győr were detached to Austria. The border changes causes serious church government problems, which determined the situation in West Hungary to August 15, 1960, when Pope John XXIII. founded the Diocese of Eisenstadt. The clergy of West Hungary suffered by the church government problems. The clergy was composed from three nations: Hungarian, German and Croatian. Most of the of the clergy were Hungarians, but the priests, who were from the other nations became Hungarian-hearted during their studies, therefore they hardly accepted their new county's supremacy. There were priests who were captured due to their loyalty to Hungary, but many advocated Austria, because they were disappointed in their mother country due to the cruelties of the Soviet Republic and Pál Prónay's rebellion. This dissertation would like to reveal this chaotic times, how relate the clergy to the problematic political affairs, the ethnical question and the change of church government.

Lajos Kelemen (1877–1963) from an Archivist–Historian Correspondence

Sas, Péter

Lajos Kelemen's oeuvre, the role of science meet everyone who reads the story of the Transylvanian culture. His writings, resource statement, studies, articles bibliography of over 400 title, his works spanning the space of the political history, culture, ecclesiastic and economic history, archeology, ethnography, the museums, libraries, archives and history topics. He subordinate all to serve his community. To present Lajos Kelemen works in various areas of science disciplines would be incomplete without the representation of his several thousands correspondence. The correspondence – which organized into volumes – will show us that such a robot – as he called himself – he substituted an entire institution, or even he organized its functions by himself. It's loss of essays and articles of the Transylvanian did not include in his works. This often lamented spiritual treasures can be discovered in his correspondence. Authentic Transylvanian science, cultural and social history data collection was left behind during the archival research. Because of the various subject of his correspondent, his pen friends came from a variety of different social strata. The most important correspondences with his colleagues was with: Jolán Balogh and József Bíró art historian, István Bias and Endre Veress archivist, Árpád Buday and Róbert Pósta archaeologist, Domokos Gyallay Papp writer and editor, János Herepei and László Siklóssy cultural historian Imre Lukinich and Lajos Szádeczky historian. The essential key to

write the monograph of the Transylvanian Hungarian culture in the 20th century is Lajos Kelemen's oeuvre, diary and correspondence. The recently published correspondence of the Unitarian Lajos Kelemen with Piarist teachers, is a tangible evidence of the successful cooperation in the area of the Transylvanian Hungarian science, culture and education. It also shows that the non-manual workers can't be separated by religious affiliation.

Melius Juhász Péter. A Debreceni Kollégium 475 éves jubileumára

Csohány János

Melius Juhász Péter (Horhi, 1536 körül – Debrecen, 1572. december 15.) nevét számos variációban örökítették ránk kortársai és ő maga. „Nyomtatásban megjelent műveiben Melius vagy Melios Péter, Somogyi Péter mester, Melios Péter Horhi fi Somogyban, Somogyi Melius Péter, Melius avag ihasz Péter Somogyi fiú de Horhi, Ihaz Péter de Horhi, Juhász Péter de Horhi, Horhi Melios es Ihaz Péter, Horhi Melios Péter, Horhi Ihaz vagy Melius Péter neveken írja magát, míg a wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1556. okt. 25-én csak Petrus Melius Vngarus-nak írva.”¹ Mi a „Melius” névírési formát használjuk, mert ezt maga a nevezett is használta, továbbá a tudományos irodalomban is elterjedt. A név magyar fonetika szerinti átírását, a „Méliusz” változatot a név viselője soha sem használta, igaz, hogy az nem csupán a tudományos ismeretterjesztő publikációkban, valamint közintézmények, utcák, terek elnevezésében, hanem a 20. században tudományos közleményekben is szerepelt így, sőt a „Méliusz” formával is lehetett találkozni.²

Tehetős nemesi családból származott Melius, családja révén is jelentős társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett. A katonai pálya nyitva állt előtte, de epilepsziában szenvedvén a tanulást és a szellemi foglalkozást kellett választania. Hazai iskoláit Tolnán végezte, ahol lutheránus szellemben oktató kiváló tanároktól tanult, majd amikor Szegedi Kis István került az iskola élére, annak e korban bekövetkezett református hittani irányba történt fordulása Meliust is magával ragadta. Hazai tanulmányai végeztével – amint már írtuk -, 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol lutheránus szellemben folyt az oktatás, bár a magyar hallgatók által különösen tisztelt Melanchthon tanítványa lett. Melanchthon teológiai felfogása közel állt Kálvin genfi reformátoréhoz, akinek irányzata adta az akkor helvét hitvallásúnak, ma reformátusnak nevezett egyház legfontosabb teológiai alapjait.

Melius Wittenbergben a magyar diákok egyesületének, a coetusnak a vezetője, seniora volt. Bizonytalan, hogy 1557-ben vagy csupán 1558-ban jött-e haza. Az is felmerül, hogy amennyiben 1558-ban tért haza, akkor wittenbergi diáktársához, Károlyi Gáspárhoz hasonlóan, netalán vele együtt nem látogatott-e ő is más egyetemeket, nevezetesen nyugati városokat. 1558 döntő jelentőségű év volt Melius életében, mert akkor tette meg Debrecen plébánosává a város földesura, Enyingi Török János. Debrecen az akkori Magyarország legnépesebb, mintegy 15 ezer,

¹ KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. In: A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) (továbbiakban: KATHONA, 1967.) 107-108. p.

² GYŐRI L. JÁNOS: A magyar reformáció irodalmi hagyományai. Bp., 1998. (2. kiad.) 69. p.

színmagyar lakosú mezővárosa volt. A három részre szakított országban Erdély területéhez tartozott. Buda 1541-ben a törökök által történt elfoglalása után Debrecen a Balkánt Európa északi és nyugati részével összekötő fontos kereskedelmi út mentén feküdt. Nagy létszámú kereskedő és iparos lakta a mezőgazdasággal is intenzíven foglalkozó várost. A szürke magyar szarvasmarha tenyésztése és az azzal való kereskedés adta az ott lakó tőzséreknek a legnagyobb jövedelmet, ugyanakkor gyümölcsöző összeköttetést biztosított a többi kereskedelmi ág és az ipar Nyugat-Európával. Oda kapcsolta az előbb lutheránus, majd reformátussá vált főiskolája, melynek alapítását 475 évvel ezelőttre, 1538-ra tesszük. A főiskola diákjai közül számosan tanultak nyugati protestáns egyetemeken, és hazatérve közülük kerültek ki e főiskola és más protestáns iskolák tanárai, de a jelentősebb eklézsiák lelkipásztorai is.

1973-ban jelentkezett Bogár János református lelkész egy hipotézissel, miszerint Melius és Somogyi Péter vágsellyei tanító azonos személy lenne.³ Néhány év múlva Botta István egy könyvet szentelt ugyanennek a kérdésnek, amelyben Bogár János tanulmányának említése nélkül alapos filológiai készültséggel igyekezett bizonyítani, hogy Melius Péter azonos a vágsellyei tanítóval.⁴ Somogyi Péter vágsellyei tanító személye ismert volt a szakirodalomban. Lutheránus hite miatt 1556-ban Nagyszombatba idézte és kihallgatta Oláh Miklós esztergomi érsek, majd akkor elengedte, de 1557-ben fogságba vetette és minden módon igyekezett rávenni, hogy térjen katolikus hitre, aminek Somogyi Péter ellenállt. 1558-ban országos főméltóságok közbelépésére engedte szabadon az érsek, mivel Somogyi Péter nemes ember volt, akit mégsem lehetett csak úgy, minden törvényes eljárás nélkül az esztergomi érseknek sem fogságra vetni és huzamosan börtönben nyomorgatni. Somogyi Péter megírta fogságának naplóját, amit a 19–20. század fordulóján Stomp László két munkában publikált.⁵ Ennek ellenére Bogár János dolgozatáig nem született olyan publikáció, amely Meliust azonosította volna Somogyi Péter vágsellyei mesterrel, noha voltak kétségkívül erre csábító mozzanatok. Maga a név, hiszen Melius is nevezte magát Somogyi Péter mesternek. Mester, azaz magister volt Melius, mert ezt a tudományos fokozatot megszerezte Wittenbergben. 1557 és 1558 között az ő életrajzában is van egy bizonyos hiány, mert az csak feltételezés, hogy esetleg nyugati körutat tett azalatt, más vélemény

³ BOGÁR JÁNOS: Somogyi Melius Juhász Péter ismeretlen életútja. In: *Református Egyház*, 1973. 75. p.

⁴ BOTTA ISTVÁN: Melius Péter ifjúsága. Bp., 1978. (Humanizmus és reformáció, 7.) 218. p.

⁵ STOMP LÁSZLÓ: Somogyi Péter fogsága. Pozsony, 1891. címen önálló művet jelentetett meg a napló feldolgozásáról, majd a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban* 1903-ban magát a naplót is lekötözte. Ő nem vetette fel a két Somogyi Péter azonoságát. Két külön személyként említi a két Somogyi Pétert: PAYR SÁNDOR: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. köt. Sopron, 1924. De ezt teszi Zoványi Jenő is: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav., bőv. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 399–401., 550. p.

szerint itthon Szegedi Kis István ekkor térítette véglegesen a helvét irányhoz, de lehetett volna Oláh Miklós börtönében is. Az is ezt támasztja alá, hogy Enyingi Török János mint hitéért fogságot szenvedett lutheránus hitvallót azért vitte volna Debrecenbe, hogy azt visszatérítse a lutheri reformációhoz. Mindezek ellenére mind a 20., mind a 21. században amellett tör lándzsát a szakirodalom, hogy Melius nem azonos személy Somogyi Péter vágsellyei mesterrel.⁶

Debrecen jogállása szerint mezőváros, akkori szóhasználattal oppidum volt, amiből 8-900 volt az országban. E mezővárosok földesúri függés alatt álltak ugyan, de több-kevesebb önállósággal rendelkeztek. Polgárai magukat latinul cives-nek, a máig használatos formával mondvá civisnek nevezték, ami jelentős mértékben emelte őket a jobbágyok jogállása fölé, noha a szabad királyi városi polgárok jogállását még nem érte el, de nem sok hiányzott belőle. Debrecen földesurának aránylag kevés beleszólása volt a város ügyeibe, amiket az választott önkormányzati szervén keresztül intézett. A lelkészválasztásba viszont volt bizonyos beavatkozási lehetősége a földesúrnak. Török János a lutheri tanokhoz akarta visszatéríteni Debrecen, ezért vitte szívesen a családjával is ismert, Wittenbergből frissen hazatért Meliust a városba, mert azt remélte, hogy ő megteszi azt. Tévedett. Melius már református volt, és éppen ellenkezőleg, a református hitfelekezetet szilárdította meg Debrecenben, illetve a Tiszántúlon, odáig menően, hogy az 1560-as években kibontakozott erdélyi antitrinitárius egyház térhódításától is megvédte Debrecen és a térséget.

Melius teológiai nézetei sajátosan magyar jellemvonásokat viseltek.⁷ Egyfelől az obszerváns ferences szerzeteseknek a 15–16. század fordulójára kialakult teológiája örököseként Székelyvárosi Horvát András szellemében a szociális felelősség bátor szószólója volt. A feudalizmus azt hirdette magáról, hogy isteni rendelésből áll fenn, amely társadalmi rendben a vezető rétegek alattvalóik védelme és testvéri vezetése érdekében töltik be tisztségüket, azért kapják az adót és más szolgáltatásokat. Melius azt kérte számon e társadalmi rétegeken, hogy teljesítsék kötelességüket. Különösen a nemességet és az általa fejedelmeknek nevezett főurakat ostromozta, valamint az állam élén álló uralkodót buzdította tényleges keresztyéni testvéries magatartásra, az alárendeltjeik védelmére, ügyeik igazságos intézésére, a törvénytelen és embertelen követelésektől való tartózkodásra. Melius társadalom-felfogása megfelelt a nemesség autonómiai igényeinek, mivel igen erősen hangsúlyozta az ellenállási jogot, de azt nem tartotta fenn a nemességnek, hanem a

⁶ BUCSAY MIHÁLY: Melius Juhász Péter gondolatvilága. In: *Confessio*, 1980. 40–46. p. (továbbiakban: BUCSAY, 1980.); SZABÓ ANDRÁS: Magyar Művészettörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII. köt. Bp., 2007. 368. p.; FEKETE CSABA: Melius Juhász Péter hitelesnek vélt arcképéhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 2008. 2. sz. (továbbiakban: FEKETE, 2008.)

⁷ KATHONA, 1967.; BUCSAY, 1980.; MAKKAI LÁSZLÓ: Méliusz Juhász Péter. Halálának négy századik évfordulójára. In: *Élet és Tudomány*, 1972. 49. sz. 2311–2315. p. (továbbiakban: MAKKAI, 1972.)

„községre” is átruházta arra az esetre, ha az ország főméltóságai és nemesei nem gyakorolnák azt a zsarnok, az ország, Isten és a természet törvényeivel ellenkező uralmával szemben. Bocskai Istvántól Bethlen Gáboron, a Rákócziakon át ezzel az Aranybulla alkotmányjogi fundamentuma mellé teológiai alapot szolgáltatott, hogy szembe lehessen szállni az uralkodói önkénnyel. Melius teológiai és jogi felfogása hangsúlyosan a mezővárosi polgárok, más néven cívisek, a szabad királyi városok polgárainak, de a jobbágyok érdekvédelmére volt szabva. Isten törvénye szerinti elbánást követelt a jobbágyok számára is, szemben a Werbőczy törvényének jobbágyokra hátrányos rendelkezéseivel.⁸

Egy olyan korban, amelyben a kereskedést alantas, az emberek becsapására épülő, tehát bűnös tevékenységnek ítélték, Melius egyik könyvét a kereskedőknek ajánlotta.⁹ Támogatta a tisztességes kamatszedést is, noha nem csupán a katolikus egyház, hanem még Luther is elítélte és uzsorának nevezte azt. E téren Kálvin felfogását vallotta Melius: „Ha valaki pénzét másnak adja, kinek nincsen pénze, hogy kereskedjék vele, köz legyen a nyereség s veszteség; nem uzsora, mert a pénz munkálkodó s gyümölcsöző pénz.” Kátéja érvelésében sajátosan magyar és mezőgazdaságból vett bizonyító példát használt. Arról írt, hogy ha valakinek van saját ekéje, de mástól azért kér ekét kölcsön, hogy azzal nagyobb darab földet művelhessen meg, akkor annak a hasznából adnia kell annak, akitől az ekét kérte, mert másként meglopja a kölcsönzőt.¹⁰

„Hosszan lehetne még sorolni Méliusz gondolkodásának polgári vonásait. Éppen csak említjük, hogy ő volt hazánkban az első, aki *javasolta a polgári házasságkötés bevezetését*, aki tiltakozott a csillagjósolás ellen, hitvallási iratba foglalta a matematika hasznát a természet magyarázatában, s babonának minősítette azt is, hogy különböző betegségeket igézésnek, lidércnyomásnak, ördög vagy boszorkány művének tartanak. Ez utóbbiak ellen ördögűzés helyett orvosságokat ajánl, s maga is szerkesztett orvosi fűvészkönyvet, amelyben többnyire ma is használatos gyógyfüveket ismertet.”¹¹

Teológiai nézetei egyéb vonatkozásait tekintve eklektikusnak tekinthető, mint a legtöbb magyar reformátor. Nem követte szolgálilag egyik reformátor nézeteit sem. Válogatott és a magyar viszonyoknak,

⁸ NAGY KÁLOZI BALÁZS: Méliusz glosszáiból. In: Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1973. 377–404. p. (Studia et Acta Ecclesiastica, 3.) A társadalmi igazságtalanságok számmonkérése: Uo. küln. 386–401. p.

⁹ A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk [...] Debrecen, 1561. Huszár Gál nyomtatványa. RMK I. 46. Újra kiadta Incze Gábor 1948-ban. Október 1-jén kelt ajánlását Melius „a magyarországi kereskedő és áros népekhez” intézte, mint akik „szélllyel való járásban” a leghamarabb hallották és tovább terjesztették „az Istennek kegyelméről való tudományt”. KATHONA, 1967. 203. p.

¹⁰ Melius társadalmi tanait, az antitrinitáriusok törökösséggel vádolását markánsan kifejti: MAKKAI, 1972.

¹¹ MAKKAI, 1972.

valamint saját hitismeretének megfelelően állította össze rendszerét. Legközelebb a helvét (vagyis kálvini) reformációhoz állt, de azt sem epigon módjára követte. Ő nem kálvinista volt, hanem magyar református, azaz magyar módon református. Melius volt, azaz önálló gondolkodó, író, egyházszerző. A kor forrongó szellemi, mindenekelőtt vallási útkeresésében ő is vitázott a katolicizmussal, a lutheri irányzattal, de legfőképpen az 1560-as években Debrecenben és Erdélyben, a Magyar Királyságban és a török hódoltságban előretörő antitrinitarizmussal, későbbi nevén unitarizmussal. Ez a magas intellektusú vallás, amely tanainak legfőbb vonásáról, a Szentháromság tagadásáról kapta nevét, a legműveltebbek körében hódított. Legfőbb képviselője a ragyogó intellektusú, erdélyi szász származású Dávid Ferenc volt, aki előbb erdélyi lutheránus magyar püspök, majd erdélyi református magyar püspök, végül unitárius magyar püspök lett. Meliusnak része volt abban, hogy Dávidot és az ugyancsak szász származású Heltai Gáspárt megnyerje a református hit számára, aztán velük kellett legtöbbit vitáznia, amikor ők antitrinitáriussá lettek és II. János királyt, a későbbi János Zsigmond fejedelmet is antitrinitáriussá tették, aki aztán fejedelmi hatalmával mindent elkövetett, hogy valamennyi református antitrinitáriussá legyen. Erdélyben ez nagyjából sikerült is. A Tiszántúlt és Debrecen azonban Melius megvédte, és református hiten tartotta. Hazafias érve az volt, hogy a Szentháromság tagadóinak vallása szinte olyan, mint a törökök vallása, tehát vallásilag az iszlám szálláscsinálói. Mindezt a tevékenységét megkönnyítette, hogy kiemelkedő pozícióba, tiszántúli püspökké választották lelkészársai 1561-ben a mindössze 25 éves Meliust. Ő volt az 1557-ben megalakult egyházkerület harmadik püspöke. Püspöki tisztsége tette lehetővé, hogy 1567-ben a debreceni zsinaton megalkossa a református egyház alkotmányát.¹²

Gaal Botond 18–19. századi szerzőkre hivatkozva sorolja a Debreceni Kollégium rendszeres teológiai tanárai közé Meliust. Az a magas nyugat-európai színvonalon képzett személyiség, aki olyan irodalmi működést tudhatott magáénak, mint Melius, akinek annyit kellett dogmatikai, etikai kérdésekkel foglalkoznia tudományos vitákban és publikációiban, az minden bizonnyal kötelességének érezte és engedett is e készítésnek, hogy a város, sőt a Tiszántúl illustis scholájában tudományát a diákság tanítására is fordítsa.¹³

1561 irodalmi téren is fordulópont volt Melius életében. Akkor menekült Debrecenbe Huszár Gál kassai magyar protestáns lelkész, akinek nyomdáját is sikerült Debrecenbe mentenie. Akkor kezdte meg működését Debrecenben a ma Alföldi Nyomda néven ismert műhely. Melius 11 év alatt 43 nyomtatott művet jelentetett meg, főleg Debrecenben. 44. könyvét 1578-ban, tehát halála után 6 évvel adta ki Kolozs-

¹² Melius teológiai nézeteiről, egyházszerző tevékenységéről bőszeges anyagot tartalmaz a *Studia et Acta* 2. és 3. kötete. (Ld. 1. és 8. sz. jegyz.) A *Studia et Acta* Melius több művének kritikai kiadását is közli.

¹³ GAÁL BOTOND: Kis tanszékből nagy egyetem. A dogmatika szaktárgyi és tanszéki formálódása Debrecenben. Debrecen, 2012. 51-53. p.

váron az akkor már özvegy Heltai Gáspárné *Herbarium* címen. Ez az első magyar nyelven, magyar nyomdában megjelent orvosi füvész-könyv, ami 629 gyógynövény leírását, előfordulási helyét írja le, valamint azt, hogy a növény mely része milyen anyagot tartalmaz, azt hogyan kell kinyerni, és milyen betegségekre miként alkalmazni. A gyógynövények latin, majd német neve után 5-15 magyar nevét is felsorolja egy-egy növénynek. További munkái a 19–20. században láttak napvilágot, de jó néhány munkája maradt kéziratban, legnagyobb részük el is veszett.¹⁴

Számos hitvallási és hitvitázó irat mellett megalkotta, megjelentette az 1567. évi alkotmányozó debreceni zsinaton elfogadott református törvénykönyvét, írt imakönyvet, énekeskönyvet, s szinte a teljes Szentírást lefordította. Ahogy haladt a bibliafordítással, úgy adta ki azokat külön-külön kötetekben. Négy kötet bibliafordítást úgy jelentetett meg, hogy az azok alapján tartott prédikációit is közölte bennük. Az Újszövetséget önálló kiadványban nyomatta ki 1567-ben, amiből azonban sajnos eddig egyetlen példány sem került elő. Melius bibliafordításai magyarázatosak, a prédikációt nem tartalmazókat magyarázó széljegyzetekkel látta el. Melius néhány könyve a 19–21. században új kiadásban, némelyek facsimile kiadásban jelentek meg.¹⁵

Rövid élete során Melius Debrecenben családot alapított és tisztes vagyona tette szert. Feltehetően 1561-ben vette felségül Kis Erzsébetet, Bocskai György kismarjai gazdatisztjének, Kis Jakabnak a lányát. Debrecenben Melius két házat és egy szőlőt birtokolt. Egyik háza a Hatvan utca és a Múzeum utca sarkán állt a mostani ún. püspöki palota helyén, ablakának rácsára nőtt a máig meglévő, fává alakult és ezzel botanikai ritkaságnak számító lícium (*locium halamisolium*) bokor.¹⁶ A másik háza a Péterfia utcán volt. Szőlője a (Szent) Miklós utca végén lévő szőlőskertben feküdt. Volt még nagyobb földbirtoka Szatmár vármegyében Gebe, Nyírmeggyes és Mátészalka határában, ezeket eladta Báthory Miklósnak. Feleségének két szőlője volt a Bihar vármegyei Csatáron. 1566-ban a gyulafehérvári hitvita után kapott János Zsig-

¹⁴ NAGY BARNA: Méliusz Péter művei. In: A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.) 193-301. p. Nagy Barna a *Herbariummal* együtt 44 megjelent munkát sorol fel, Makkai László 48 nyomtatásban megjelent művéről ír és egy tucatnyi kéziratban maradtokról. MAKKAI, 1972.

¹⁵ Facsimile kiadásban jelent meg: A SZENT IOB könyvenek a sido nielvől, es a bölcz magyarazok fordításából, igazán valo fordítása Magyar nielure. Várad, 1565. Hasonmás formában megjelentette: Ötvös László. Debrecen, 2008.; Az KET SAMVEL könyueinek, es a ket Kirali könyveknek az sido nielvnek igassagabol, es az igaz es bölcz magiarazók forditasabol, igazan valo forditasa Magyar nielure. Debrecen, 1565. Hasonmás formában megjelentette: Ötvös László. Debrecen, 2010.; ZOVÁNYI, 1977. 399–401. p.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. IV. köt. Szerk.: Markó László. Bp., 2002. 646–647. p.; BÉNYEI JÓZSEF: Debreceni Irodalmi Lexikon. Debrecen, é.n. [2008] 249–251. p.; MURÁNYI JÁNOS: Debreceni Lexikon. Debrecen, é.n. [2006] (továbbiakban: MURÁNYI, 2006.) 183. p.

¹⁶ MURÁNYI, 2006. 171. p.

mondtól egy diplomával Nagyváradon egy házat a hozzá tartozó szőlővel. Ennek jövedelméből köteles volt a debreceni nyomdát fejleszteni. Két lánya közül az idősebb, Anna Piskóthi Miklós lelkészhez ment feleségül, míg kisebbik lánya, Dorottya az ismeretlen foglalkozású Kovács Mihály neje lett. 1593-ban a debreceni városi tanács előtt a két lány anyjukról mint elhunytól emlékezik bizonyos vagyoni jogi felmérés során. Maga Melius 1572. december 15-én hunyt el. Kálvinhoz hasonlóan, halála közeledtét érezve magához hívatta paptársait, valamint a városi tanácsot és elbúcsúzott. Temetése másnap történt. Sírhalmára egy felirat nélküli, koporsó formájú követ helyeztek, amit 1908-ban megtaláltak, de alatta emberi maradványokat nem leltek.¹⁷

¹⁷ KATHONA, 1967. 181–184. p.; ZOLTAI LAJOS: Jelentés Méliusz Péter sírja kereséséről. Debrecen, 1908. A Melius sírján volt kő jelenleg a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Debreceni Református Kollégiumi Múzeumban van. MURÁNYI, 2006. 183., 266. p. Meliust a később Dobozi temetőnek nevezett sírkertbe temették, ami a Cegléd utca végén volt, 1957-ben számolták fel, s építettek helyén 22 hektáros modern lakótelepet. Melius bronzszobra Füredy Richárd alkotásaként az Egyetem téren áll. Hiteles arcképe nem maradt, erről ld.: FEKETE, 2008.

The Papacy and the Local Churches (16th–20th centuries)

Budapest, 2013. május 8–12.

Rangos nemzetközi konferenciát szervezett az MTA-PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport a Viterbói Egyetem és a budapesti Olasz Kultúrintézet közreműködésével. Apropóját Bakócz Tamás konklávébeli szereplésének 500. évfordulója adta. A helyi egyházak, egyes államok és a Szentszék kapcsolatát bemutató sokszínű konferencián Európa elismert kutatóintézetének munkatársai és rangos egyetemeinek professzorai vettek részt.

Az egyháztörténeti kutatás legújabb eredményeit felvonultató tudományos előadások május 9-én és 10-én hangzottak el, 11-én a tudományos diszkusziót informális keretek között folytatták. A konferencia felépítésének koncepciója az volt, hogy általában minden szekcióban helyet kapott egy hosszabb, átfogó jellegű előadás, amely több évszázad főbb tendenciáit próbálta meg összefogni, ezekhez két analitikus, egy-egy problémakörre fókuszáló esettanulmány kapcsolódott. Az előadások többségét olasz nyelven, hármát angol nyelven, egy könyvbemutatót pedig németül hallhattak a szép számban összegyűlt érdeklődők. Minden szekció végén lehetősége nyílt a közönségnek kérdéseiket, hozzászólásaikat, észrevételeiket megtenni, melyből termékeny tudományos diskurzus bontakozott ki. Az előadók gyakran utaltak valamely korábbi előadásban elhangzottakra, ami jól mutatja: a résztvevők élénken érdeklődnek egymás kutatási eredményei iránt.

A konferencia május 9-én a 16. századot középpontba állító előadásokkal indult. ALEXANDER KOLLER előadásában a trienti zsinat recepciójának első hat évtizedére fókuszált. A rendelkezések gyakorlatba történő átültetésének vizsgálatához a nunciaturai iratokat elemezte. Az elmúlt években tüzetesen vizsgálta a császári udvar és XIII. Gergely viszonyát az 1578 és 1581 közötti időszakban, melynek kapcsán megállapította, hogy az Orazio Malaspina és Ottavio Santacroce nunciussoknak adott 10, illetve 20 pontos utasítások közül csak 3 vonatkozott a reformok gyakorlatba átültetésére. Részletesen kifejtette ennek hátterét és a nunciussok szerepét a trienti határozatok gyakorlati megvalósításában, melyet gyakran a politika szempontjai akadályoztak. Itt példaként hozta fel a tisztségelhalmozó Ernst von Bayern esetét, illetve a magyar püspöki székek be nem töltését, mivel a török elleni védekezésre fordították a széküresedés ideje alatt a jövedelmeiket. Hangsúlyozta, hogy a nunciussok kiválasztásánál egyre inkább a jogi, mint a teológiai ismeretek kerültek előtérbe. Végül arra a megállapításra jutott, hogy a reform nunciatura fogalmát újra kellene gondolni, mivel a politikai és reform nunciatura megkülönböztetése nem tartható.

A szekció következő előadója, ELISABETH ZINGERLE egy konkrét esetet elemzett részletesen, Girolamo Portia (1592–1607) gráci nuncius kapcsolati hálóját vette górcső alá. Rövid, összeszedett előadását a téma kontextusba helyezésével kezdte. A gráci nunciatura 1580-tól 1622-ig létezett, ebben az időszakban 6 nuncius működött itt, köztük 1592 és

1607 között Girolamo Portia, aki ez alatt az idő alatt egyedülálló módon bizalmas viszonyt épített ki Ferdinánd főherceggel, illetve annak édesanyjával, Maria Anna bajor hercegnővel. Ezzel párhuzamosan a firenzei Mediciekkel is tartotta a kapcsolatot. Portia magánlevéltára és a gráci nunciatúra iratainak nagy része megsemmisült, csak négy kötet maradt fenn a firenzei Bibliotheca Nazionale Centralében, három a nunciatúra levéltárában, egy pedig magánlevéltárban. A Vatikáni Titkos Levéltárban található például a velencei nunciushoz, Offredo Offrediehez, vagy a két bíboros neposhoz, Cinzio és Pietro Aldobrandinihez írt levelei. Az előadó ezek jelentőségét, a belőlük leszűrhető információkat méltatta.

A szekció utolsó előadója, ANTONIO MENNITI-IPPOLITO egy komplexebb témát választott: a nemzeti egyházak és a pápaság kapcsolatáról beszélt az újkorban vatikáni források alapján számos idézettel megtűzdelve. Különös figyelmet fordított az olasz államok és a Szentszék kapcsolatának bemutatására, amit Ludwig von Pastor az olasz államok cezaropapizmusának nevezett, illetve rámutatott a pápai hatalom gyengülésére, többek között a Frankfurtba II. József római királlyá koronázására Niccolò Oddit kísérő Garampi naplóján és Giacomo Oddi 1741-es levelén keresztül, melyben nyíltan arról panaszkodott a pápának, hogy közel 40 évnyi szolgálata után sem került fel a bíborosjelöltek listájára. Végül a helyi egyházak sajátosságait hangsúlyozta, példákkal illusztrálva kapcsolatukat a Szentszékkel, rámutatva a római akaratot képviselő nunciások szerepére.

A szekció végén élénk eszmecsere bontakozott ki a nunciások és a kongregációk kapcsolattartásának módjáról, lehetőségeiről. Míg Alexander Koller nem találkozott kutatásai során direkt levélváltásokkal a 16. század második felének vonatkozásában, s Benedetta Albani a spanyol kolóniák kutatása kapcsán szerzett tapasztalatait osztotta meg, addig például Tusor Péter arra hívta fel a figyelmet, hogy a nunciások közvetlen kapcsolatot tartott fenn az Apostoli Datáriával a beneficium-adományozások illetve pápai megerősítések révén, de a vonatkozó iratanyag egyelőre rendezetlen. További észrevétele volt, hogy a 16. században nem beszélhetünk bíboros államtitkárokról, amely véleményt Silvano Giordano is osztotta. A kérdések sorát Giovanni Pizzorusso zárta, aki arra volt kíváncsi, miért pont Firenzével alakult ki ilyen szoros kapcsolata Portiának. Zingerle válaszában rámutatott, hogy ennek oka nem ismert, talán pénzügyi szempont állhatott a háttérben, Matteo Sanfilippo pedig hozzátette, hogy a levelezésből mindkét fél profitált.

Rövid szünetet követően a 17. század 2. felében a Szentszék egyensúlykeresésével folytatta az előadások sorát SILVANO GIORDANO. Mondandójának középpontjában a pápaságról alkotott kép formálódása állt a 17. században: hogyan tolódott el a hangsúly a „Padre Commune” szereptől a hit és erkölcs dolgában tévedhetetlen tanító és legfőbb bíró szerepre. Mindennek a történelmi, politikai, jogi hátterét tárta fel. VIII. Orbán pápa már nem volt abban a helyzetben, hogy az új európai rend koordinátáit meghatározza, a pápaság a perifériára került, mivel a Habsburg hegemon törekvések támogatása helyett a katolicizmus európai pozíciójának megőrzésére a francia-bajor szövetséget támogatta. Ennek megfelelően a Kúriában is megnőtt a francia jelenlét a 17. század

első éveire. Az előadó szemléletesen mutatta be, hogy a spanyol, francia és az olasz államokban miként vélekedtek a pápa, valamint az uralkodó jurisdictiójáról.

A nagyobb átfogó jellegű előadást ismét két esettanulmány követte, a 17. századi cseh és magyar egyháztörténet egy-egy kiemelkedő mozzanatának elemzése. ALESSANDRO CATALANO a trienti dekerétumok cseh recepciójának ellentmondásaira mutatott rá. Miközben 1605-ben a prágai zsinaton kihirdették a trienti rendelkezéseket, s egyházi ügyekben ez jelentette az alapot az 1349-es *Statuta Ernestina* mellett, addig a helytartók nem ismerték el ezek határozatait. Bár 1627 alapvetően fordulatot hozott, a katolikus lett az egyetlen elismert vallás Csehországban, és az új alkotmányt is ekkor hirdették ki, de az egyházak nem vehettek részt megalkotásában, továbbá a trienti dekrétumok hiányzó elfogadását se orvosták. Az előadó arra a megállapításra jutott, hogy Csehországban a rekatolizáció lassúságának egyik fő oka, hogy míg az uralkodók egyre inkább centralizálni igyekeztek hatalmukat, addig az egyház a saját szerepének középkori megjelenítéséhez tért vissza – míg e között az elképzelés és a valóság között szakadék húzódott.

TUSOR PÉTER előadásában a magyar püspöki kar 1639-ben tetőző epizkopalista válságát elemezte. A püspöki kinevezések kérdését tárgyaló alapos bevezető után egy érdekes kérdésfelvetéssel kezdte előadását. Nevezetesen, hogy Francesco Ingoli, a Propaganda Fide kongregáció „alapítója” 1644-ben írt memoárjában a magyar püspökök vonatkozásában VIII. Orbán pápa idején a magyar püspökök „scisma”-kísérletét említette. Mi állhatott ennek hátterében? Tusor rámutatott, hogy Magyarország és a pápaság viszonya Pázmány 1632-es legációja után romlott meg, s 1633 után Lósy primáson kívül egy magyar püspök se tudta megszerezni kinevezési bulláját a Kúriától. A válság 1639-ben tetőzött, amikor a magyar püspöki kar szeptember 25-én Lósy Imre utasítására illetve III. Ferdinánd engedélyével és támogatásával összegyűlt Nagyszombatban a helyzet megvitatására. Meggyőződésük szerint az „institutio canonica” eredetileg az egyházszervező uralkodót illette, csak királyi kegyből engedte át a pápának. Bár ezek a korai epizkopalista tendenciák hosszabb távon nem folytatódtak, rövid távon VIII. Orbán engedményekre kényszerült a király által kinevezett püspökök megerősítése és az annáták tekintetében.

A második szekció végén Esther Jiménez hozzászólása nyomán érdekes vita bontakozott ki VIII. Orbán spanyol és francia politikájáról. Silvano Giordano véleménye szerint VIII. Orbán kezdetben meg akarta őrizni az európai egyensúlyt, így épp annyira volt spanyolbarát, mint franciabarát. Majd pedig a spanyol politikával szemben foglalt állást, mivel nem értett egyet a Habsburg hegemonikus törekvésekkel. A kérdéshez Alain Tallon, Alexander Koller és Massimo Carlo Giannini is hozzászólott. A másik felvetés Catalanoé volt, aki csehországi tapasztalatai alapján megállapította, hogy ott az egyháznagyok a nemesség tagjai, de általában külföldiek, míg Magyarországon helyiek voltak – feltételezése szerint e körülménynek meghatározó szerepe lehetett. Tusor Péter megerősítette ezt az észrevételt, hozzátéve, hogy mivel a régi alkotmány

értelmében a hatalom harmada az egyházi nemesség kezében volt, így a királyság jogainak védelme alkotmányos kötelességüknek is számított.

Késő délután ismét három előadás hangzott el. MATTEO SANFILIPPO diavetítéssel kísért átfogó előadása keretében a 18. század főbb tendenciáit ismertette. Véleménye, miszerint alapvetően „rövid 18. századról” lehet beszélni, amely 1715-ben Franciaország hegemonikus terveinek végével kezdődik, illetve 1776-tal fejeződik be. (Utóbbi dátumot az előadó a forradalmak korának kezdeteként határozta meg.) A lassan globalizálódó világban a pápaságnak nem volt jelentős politikai-gazdasági súlya, amely folyamat tulajdonképpen már a 14. század elején elkezdődött. E kontextusba helyezte el a pápák, nunciusok, helyi egyházak, uralkodók egymáshoz való viszonyát, az összképet egy ki nem rakott Rubik kockához hasonlítva. Rámutatott, hogy a vizsgált időszakban (mai értelemben vett) nemzeti egyházakról még nem beszélhetünk, de az ezek kialakulását előkészítő elemek – Róma akaratából a püspökök szerepének növekedése és az állami ösztönzés, hogy a geopolitikai megosztáshoz igazodjanak az egyházak – megvannak. A nunciusok nem csak közvetítők voltak a pápa és az uralkodó között, hanem a püspökök és a helyi klérus ellenőrzésének eszközei is, így gyakran ellenszenvesek a püspököknek, akik szerették volna megőrizni privilégiumaikat az uralkodóval és Rómával szemben. Ezzel párhuzamosan autonóm tendenciák jelentkeztek német, cseh, magyar területeken, amik kettős politikához vezettek az utóbb említett tényezők irányába. Mindemellett az uralkodók a rekatolizációt használták fel uralmuk központosításához.

E felvázolt összefüggésrendszer egyik elemét vizsgálta OLIVIER PONCET, aki a 16–19. századi francia nunciusok joghatóságának térbeli kiterjedéséről tartott előadást. Először rámutatott, hogy a francia államfők vélekedése szerint a nunciusok küldetése az uralkodó személyéhez kötődött, és nem egy adott területre szólt. A területiség a Szentszék szemszögéből politikai kérdés volt, az államtitkári utasításokban is az szerepelt, hogy a nuncius védje meg a Szentszék befolyását a királyságban, és nem csak a királynál vagy az udvarnál. Az előadó megfogalmazása szerint a francia nunciusok tényleges apostoli delegátusok is voltak. Így küldetésük a területi működés szempontjából kettős volt: egyrészt diplomáciai és politikai, másrészt a helyi egyházhoz is szólt. A kolóniákra nézve eltérő és indirekt kompetenciával rendelkeztek. Poncet azt is vizsgálta, hogy milyen módon ismerte meg a nuncius a missziója tárgyát képező területet. Arra a következtetésre jutott, hogy nagyon ritkán hagyták el Párizst, a nunciatura központját, inkább olvasmányok, térképek, s helyi prelátusok révén tájékozódtak. A 18. század janzenista krízise megsokszorozta a francia püspökök és a nuncius levelezését. Végkövetkeztetése – amely az utolsó általa vetített dián is olvasható volt –, hogy a területiség a pápai diplomácia konfesszionalizációjának egy alkotóeleme volt.

KLAUS UNTERBURGER szintén egy esettanulmánnyal folytatta: a müncheni nunciatura 1785–1934-es történetével. A nunciatura 1785-ben alakult, először szoros kapcsolatot alakított ki a bajor kormányval, de 1799 után nem működhetett, csak az 1817-es konkordátum után

nyílt ismét lehetőség a megalakítására. Közben a nunciások ideiglenesen Augsburgban tartózkodtak, amely alatt a német püspökök, valamint a felvilágosodás iránti bizalmatlanságuk – főleg a helyi volt jezsuiták befolyásának köszönhetően – nőtt. 1817 után vagy a helyi egyházi hatóságokra – gyakran ultramontán kisebbségre – vagy informális kapcsolatrendszerre építettek. Az előadó példákat hozott, hogyan mozdította elő a nuncius a püspöki kinevezéseket.

A szekciót követő beszélgetést Roberto Regoli kezdte, aki a rövid 18. századi egyháztörténet további periodizálásáról érdeklődött. Matteo Sanfilippo nem szándékozott abszolút periodizációt adni, meggyőződése, hogy alapvetően kora újkorról, illetve újkorról lehet beszélni és az utóbbi 1760-tól nagyrészt 1918-ig datálható. Alain Tallont a nunciások képzése érdekelte a területiség kapcsán, melyre Unterburger és Poncet adták meg a választ. Véleményük szerint nem kifejezetten arra készítettek fel a prelátusokat, hogy nunciások lesznek, hanem az addigi pályájuk során – legtöbbször a Kúriában eltöltött évek alatt – elsajátították az ehhez szükséges diplomáciai képességet. Antonio Menniti-Ippolito többek között azt vetette fel, hogy maga a nemzeti egyház kifejezés is tágan értelmezhető, amihez a későbbiek során Regoli kérdése kapcsolódott. Aziránt érdeklődött, hogy melyik olasz kifejezés használata elfogadhatóbb: „chiesa locale”, „chiesa nazionale”, „chiesa statale”, „chiesa particolare,” esetleg valami más? A jó hangulatú diskuszióba többen bekapcsolódtak, különféle értelmezést adva.

A napot könyvbemutató zárta: FAZEKAS ISTVÁN Katrin Keller és Alessandro Catalano: *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals. Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667) c. művéről*, KRUPPA TAMÁS pedig Elisabeth Zingerle *Grazer Nunziatur* 5. c. kötetéről beszélt.

Május 10-én a budapesti Olasz Kultúrintézetben folytatódott a konferencia GINA GIANNOTTI, az intézet igazgatójának üdvözlő beszédével. Az első szekció átfogó előadását GIOVANNI PIZZORUSSO tartotta, aki a gyarmatok egyházszervezetéről és a még nem kolonizált területek misszióiról adott diavetítéssel kísért szemléletes képet a 16–18. századi történéseket vizsgálva. A spanyol királyi főkegyúri jogból indult ki, melynek mibenlétét, gyakorlásának módját ismertette, ezt követően az amerikai egyház értékelésének két tengelyével, a szerzetesrendekkel, illetve a helyi egyházakkal, kialakult egyházmegyékkel foglalkozott. Majd arra kereste a választ, hogy hogyan látta mindezt a Szentszék a hivatalos jogi kapcsolatok – főkegyúri jog által meghatározott – szintjén, valamint az informális kapcsolatok, a mindennapi jurisdictiós gyakorlat szintjén. Az előbbi kapcsán rámutatott a hangsúlyt a misszióra helyező pápai bullákra, továbbá arra a helyzetre, hogy a spanyol uralkodó mintegy a pápa vikáriusa volt az amerikai kolonizált területek vonatkozásában. Az utóbbi téma kapcsán pedig például az *ad limina* relációkat, különböző szupplikációkat, relikviák igénylését, a missziót végző szerzetesrendek tagjainak szórványos római jelenlétét stb. említette. Végül arra kereste a választ, hogyan alakult át a felvázolt kép a 17. században a Propaganda Fide kongregáció megalakulásával és a 18. században a regalizmus terjedésével.

Ebbe az általános képbe illeszkedett ESTHER JIMÉNEZ előadása, aki egy rövid történeti felvezetést követően az 1622-ben alapított Propaganda Fide kongregáció első misszionáriusairól beszélt. E dikasztérium felállítása előtt a Szentszék a spanyol nuncius véleményét is kikérte arra vonatkozóan, hogy mennyire lenne kedvező a fogadtatása a politikai hatalmak részéről, s csak a pozitív választ követően került sor a megalapítására. Az újonnan alapított kúriai szerv elsődleges gondja volt az előadó szerint a missziók megfelelő pénzügyi finanszírozása. Ezt több csatornán keresztül sikerült megoldani. Egyrészt a spanyol uralkodó testvére, Ferdinánd bíboros infáns részesítette politikai és pénzügyi támogatásban, másrészt a bíborosok felajánlották gyűűiket, amelyek 500 arany scudót értek. Jiménez azt is kifejtette, hogy a királyi főkegyúri jog sem csak joghatósági kérdés volt, hanem elsősorban az evangelizáció finanszírozásával függött össze, tekintve, hogy a 16. század elején a pápa nem volt abban a helyzetben, hogy pénzügyileg támogassa az amerikai missziókat. A Propaganda másik nehézsége az volt, hogy az uralkodó – élve főkegyúri jogával – akadályozta a külföldi misszionáriusokat. A nem spanyol vagy portugál missziósoknak hosszú ideig Lisszabonban kellett várakozni, míg megkapták az igényelt útlevelet. Végül a pápai portugál adószedők is gyakran kerültek konfliktusba a civil hatalmakkal.

BENEDETTA ALBANI a spanyol nuncius ítélőszéke dokumentumainak vizsgálatával folytatta az előadások sorát. Mondanivalóját két részre osztotta, az elsőben a témához kapcsolódó iratokról beszélt, annak kapcsán, hogy őt bízták meg a madridi nunciatura 1999-ben a Vatikáni Titkos Levéltárba került részének elsődleges rendszerezésével. Az anyagban, amely rendkívül heterogén képet mutatott, egy 1777-ben szerkesztett indexet is talált, amely a Nuncius Titkos Levéltára kötetek anyagát írta le részletesen. Közülük viszont a Vatikáni Titkos Levéltárban 38 kötet hiányzott. Ezek egy részére sikerült Madridban, a nunciatura régi palotájában rábukkannia. Különösen értékes, hogy nem csak az 1771-ben alapított bíróság, hanem a nunciatura korábbi dokumentumainak regisztrumait is fellelte, köztük 3 inventáriumot, melyek a nuncius ítélőszékén tárgyalt ügyeket írják le egyházmegyénként. Előadása második felében az anyag elsődleges tipizálása mellett fontos megállapítása volt, hogy szerinte a spanyol gyarmatokra azért csak a 19. században küldtek nunciust, mivel a római kúria stratégiát váltott a 16. század végén. A bíborosi kongregációk felállítása ugyanis, melyek jurisdictiója kiterjedt az amerikai területekre is, lehetővé tette a hatékonyabb kommunikációt a Szentszék illetve a spanyol gyarmatok között.

Az előadásokat követő vita során a bennszülött, illetve félvér papokról bontakozott ki élénk eszmecsere. Silvano Giordano szerint elvértve voltak a 16–17. században a szerzetesrendeknek ilyen tagjai, a misszionáriusok szisztematikusan szabotálták a bennszülött papok felszentelését. A helyzet XV. Benedek pápa idején változott meg, aki már több kínai papot is felszentelt, viszont ténylegesen csak a II. világháború hozott nagymértékű változást. Roberto Regoli ehhez hozzátette, hogy

igazából már XVI. Gergely pápa adott ki ilyen értelmű rendelkezést, amely mintegy előzményül szolgált.

Rövid szünetet követően az első előadó, GAETANO PLATANIA helyett, aki személyesen nem tudott jelen lenni, öt percben kollégája, Matteo Sanfilippo ismertette előadását. Az összefoglalóban kiváló képet nyújtott a lengyel egyház helyzetéről 966-tól, Mieszko lengyel fejedelem megtérésétől a 20. század 2. feléig bezárólag, különös tekintettel a 16–19. századra.

RAINALD BECKER a 17–18. századi német felsőklérus olasz egyetemeken szerzett iskolázottságát vette górcső alá. Véleménye szerint a német birodalmi egyház sokkal inkább integrálódott az egyetemes egyház társadalmi keretébe, mint ahogy ezt korábban feltételezték. A római és olasz egyetemeken folytatott tanulmányok a német felsőpapság körében egyensúlyt teremtettek a nemzeti identitás és egyfajta globális tudatosság között, s ultramontán orientációhoz vezethettek. Ezért is próbálták a kora újkorban a hatóságok tiltani a „peregrinatio academicát,” és szorgalmazták a hazai egyetemeken folytatott tanulmányokat. Az előadó megállapította, hogy e próbálkozás eredménytelen maradt, a külföldi, különösen az olasz felsőoktatási intézmények népszerűek maradtak a német papság körében egészen a Német-római Birodalom felbomlásáig. Becker előadása második felében gazdagon adatolt táblázatok segítségével ismertette a német érsekek, püspökök és segédpüspökök római, illetve itáliai iskolázottságát, kiemelve, hogy a 17. század elején Róma vált az elsődleges célponttá.

MASSIMO CARLO GIANNINI szintén egy szűkebb témakört vizsgált, a milánói állam egyházi intézményeit 1535 és 1713 között. Utalt arra, hogy Milánónak sokáig nem volt nunciusa, ellenben volt egy sajátos intézménye, az ún. „econo”-mo”, aki mindig az uralkodóhoz hű egyházi személy volt. Ha meghalt az egyházi javadalom birtokosa, akkor a tisztség újabb betöltéséig ő kezelte a javakat. Az ő feladata volt a javadalmak papai kinevezése után az uralkodói „placet” adományozásának megítélése és az uralkodó utasítására erről az okmány kiállítása is. V. Károly idejéig a pápai kinevezés megelőzte a hercegi kinevezést, míg ezt követően fordítva történt. Erre említett példákat az előadó, majd rámutatott a milánói érseki tisztség betöltésének nehézségeire, Ippolito II d’Este és Girolamo Colonna esetét említve. Végül a lombard püspöki kart jellemezte, megállapítva, hogy a korszakban nagyrészt Milánóban vagy a milánói államban születtek, 60%-uk jogi képzettségű volt és erős túlsúlyban voltak azok, akik korábban kúriai szolgálatot láttak el. Bemutatása az volt, hogy igyekeztek egyenlő politikai távolságot tartani Róma illetve az uralkodói udvar között. Szerinte a konfliktus nem annyira a püspökök és a politikai hatalom között, hanem a káptalanok és a lombard egyházi elit között húzóódott.

A szekció végén Antonio Menniti-Ippolito hozzászólása nyomán a milánói szenátus szerepét tisztázták, majd Alexander Koller és Alessandro Catalano megjegyzéseivel, továbbá az előadók bekapcsolódásával az Itáliába történt utazások céljairól folyt a disputa.

A konferencia végére maradt a legújabb kor vizsgálata, melyet ROBERTO REGOLI előadása nyitott. Regoli a nemzeti egyházak és a pá-

paság szerepének változásáról beszélt a 19–20. században. A folyamat kiindulópontja szerinte Napóleon császársága idejére esik, fontos határkö az 1801-es konkordátum és a *Qui Christi Domini* bulla. Regoli szerint a püspökök elmozdításának kérésével Bonaparte az ultramontanizmust segítette, s bár valójában birodalmi egyházat akart létrehozni, megerősítette a pápa pozícióit. Az előadó úgy jellemzi ezt az időszakot, hogy az egyházi gallikanizmus halott, a politikai viszont megmaradt. Fontos megállapítása, hogy a 19. század 2. felében megfigyelhető egyfajta dinamika, a liberalizmus helyi egyházakra nehezedő nyomása azokat Róma felé fordította, ahol azt remélték, hogy támogatást találnak. A pápa személye mindinkább előtérbe került, mely az I. vatikáni zsinat határozatában csúcsosodott ki. A vallási élet centralizálódott, s ezzel együtt az egyház kormányzása bürokratikussá vált.

Hogy e közegben hogyan viszonyult egymáshoz állam és egyház – ennek egy szeletét mutatta be ANDREAS GOTTMANN, aki az osztrák-magyar püspökkinevezések háttéréről beszélt XIII. Leó, X. Pius és XV. Benedek pontifikátusa alatt. Előadásában részletesen vizsgálta a kiválasztási folyamatot, számos példát hozva a felmerült problémákra (például olyan püspöki kinevezésekre, amikor a kinevezett nem ismerte az egyházmegye nyelvét), és rávilágított a birodalom két részében tapasztalt eltérésekre és azonosságokra. Jelentős megállapítása, hogy az osztrák részen a püspökök kizárólag konzervatívok voltak, míg Magyarországon a liberális kormányhoz kötődtek, amit Budapest és Bécs különböző politikai orientációjával lehet magyarázni. A kinevezés bár az uralkodó joga volt, de mindkét birodalomrész esetében a kultuszminiszter, végső soron pedig a kormány javaslata volt a döntő. A Szent-szék az 1890-es évektől igyekezett Rampolla politikájának köszönhetően az uralkodói kinevezést aláásni, az utódlási joggal bíró segédpüspökök kinevezését Rómának tartva fenn. Az osztrák jog ettől eltérő álláspontot képviselt. Így Gottsmann meggyőződése, hogy az 1903-as vétó nem az államtitkár frankofón orientációjával magyarázható – ahogy a szakirodalom leegyszerűsítve igyekszik magyarázni –, hanem sokkal inkább a birodalmi kormánytól eltérő politikájában keresendő.

A szekció utolsó előadója IGOR SALMIC volt, aki a Szentszék és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, illetőleg a későbbi Jugoszlávia kapcsolatát, konkordátum érdekében kifejtett erőfeszítéseit és ennek kudarcát vizsgálta elsősorban a 2006-ban megnyitott vatikáni dokumentumok fényében. Míg korábban a kutatások a tárgyalások csak egy-egy szakaszát vizsgálták, az előadó egységében tekintette át őket. Megállapította, hogy alapvetően négy szakaszra lehet bontani ezeket, melyek közül meghatározó az 1931–1935-ös, amikor 1933-ban a szerb király titkos tárgyalásokat kezdett a Szentszékkel a jugoszláv követség tanácsosán, Nicolò Moscatellon keresztül. Ezekből lehet rekonstruálni a konkordátum szövegének megszületését. Jelentős észrevétele volt, hogy annak ellenére, hogy Pellegrinetti is ki akarták zárni ezekből, Pacelli mindvégig informálta róluk, így kulcsszerepet játszott az események menetének alakításában. Az előadó szintén felvetette, hogy nem lehet elhanyagolni a konkordátum főbb kérdéseinek felvetésében

a püspökök szerepét, akik a tárgyalások első fordulójában részt vettek a kormánybizottság munkájában. Meggyőződése, hogy az elmaradt ratifikációért a szerb ortodox képviselők és egyház voltak a felelősök.

A vitát Rupert Klieber kezdte, azt tudakolva Gottsmanntól, hogy mik a kritériumai a nem alkalmas püspököket illetően, mivel az utóbbi azzal nyitotta előadását, hogy több ilyen volt. Az előadó válaszában kifejtette, hogy nem lekipásztori alkalmatlanságról beszélt, hanem a megfelelő politikai érzék hiányára célzott. Matteo Sanfilippo az amerikai és európai liberalizmus eltérő jelenségére és Rampolla témával kapcsolatos állásfoglalására világított rá. Roberto Regoli a 17. századi belga liberalizmus példáját hozta fel. Tusor Péter észrevett egy ellentmondást Regoli és Gottsmann kijelentéseiben. Az előbbi ugyanis bizonyára L. Hromják *Collectanea Archivi Vaticani* sorozatban újabban megjelent tanulmányára támaszkodva úgy vélte, hogy a Vatikánnak olyan politikája volt, ami támogatta a szlovák igényeket, míg Gottsmann szerint a Szentszéknek nem érte meg az uralkodóval ápolt kapcsolatát emiatt kockáztatnia.

A konferenciát, pontosabban annak formális részét ALAIN TALLON összegzése zárta. Már mondandója elején leszögezte, hogy a konferencia olyan széles geográfiai és kronológiai ívet írt le, melyről a szintézis értelemszerűen lehetetlen. Ennek ellenére ismertetett néhány általános megfigyelést. Ezek közül első az volt, hogy a trienti zsinattól kezdve az I. vatikáni zsinatig folyt a vita arról, hogy a pápa „pastor ecclesiarum” vagy „pastor universalis ecclesiae.” Valójában inkább az előbbi volt, de az egyetemesség igényével élt. Akárcsak a modern államok, a pápa sem akart lemondani az abszolút hatalomról. Ahogy rámutatott, az államok, helyi egyházak és a pápaság kapcsolati hálója nagyon sokrétű, számos meghatározó tényezővel. Ennek előbb a térbeli vetületét vizsgálta, Rómától és Itáliától kiindulva globális szintre tágítva a látókört, majd pedig az időbeli dimenziót és a felhasznált fondokat. Megfigyeléseit azzal zárta, hogy a konfliktusok mellett természetesen voltak a Szentszéknek és a helyi egyházak kapcsolatának boldog pillanatai, csak hogy – szellemes megjegyzéssel élve – a boldog nemzeteknek nincs történelme, mert a levéltárak a konfliktusok termékei.

Összességében elmondható, hogy egy sokszínű, mind időben, mind térben tág témát vizsgáló konferenciának lehettek résztvevői az érdeklődők, melyből a Szentszék és a helyi egyházak kapcsolatának számos, a legújabb kutatási eredményeken alapuló aspektusát ismerhették meg.¹

(ism.: Tóth Krisztina)

¹ Készült a MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoportjában.

A történelmi egyházak és a holokauszt Csehszlovákiában és Magyarországon, 1938–1945. Budapest, 2013. szeptember 19.

A Civitas Europica Centralis Alapítvány által szervezett konferencia témája borzalmas és brutális: halál, gyilkosság, gyilkosságsorozat és az azokban való részvétel felelőssége. Amennyiben a 20. századi „keresztény Magyarországon” a keresztény-nemzeti kurzus időszakában kívánjuk meghatározni és megnevezni az antiszemitizmus és a holokauszt kiváltó okait, személyi és intézményi felelőseit, nehéz attól eltekinteni, hogy ebben a korszakban az egyházak a társadalom és az azt irányító döntéshozók, véleményvezérek perspektíváit, illetve az abból eredeztethető nézeteket talán leginkább befolyásoló intézmények voltak. (A két világháború között a katolikus egyház például úgy definiálta magát, mint a közélet legfontosabb intézményét.) Teljes joggal merül fel az alábbi kérdés: a történelmi egyházak milyen szerepet töltek be a társadalom életében, s milyen felelősséget lehet az ő esetükben megállapítani a vészkorszak alatt? Az egyházi intézmények és vezetők szerepeit a holokauszt elemzése során meghatározó szakmai publikációk vizsgálták. Példák sorát lehetne idézni, elsőként talán Randolph L. Brahamre érdemes hivatkozni,¹ aki az alábbiakat állította II. János Pál pápáról: „A pápa azáltal, hogy a zsidók üldözésében viselt egyházi felelősséget teljes egészében az egyház egyes tagjaira hárította, felmentette az egyházat, és megbocsátásért nem a zsidókhoz, hanem az Úrhoz folyamodott.”

A szervező alapítvány kisebbségkutatással foglalkozik, a Berlieni Nemzetközi Holokauszt Intézet támogatásával a történelmi egyházaknak a magyarországi és csehszlovákiai holokausztban betöltött szerepét vizsgálja. Köztes-Európa államalakulatai a 20. században messze nem voltak állandónak tekinthetőek, míg ezzel szemben a történelmi egyházak stabil viszonyítási pontot nyújtottak. A kutatások 2012-ben kezdődtek, noha a munkában részt vevő kutatók többsége évtizedek óta hivatásszerűen kutatja a holokausztot. A program keretében négy helyen indult meg a kutatás: Dunaszerdahelyen, Kassán, Veszprémben és Óbudán, a kört természetesen szélesíteni kívánják a jövőben, például Románia, illetve a görögkeleti (ortodox) egyház bevonásával. A projekt mérföldköveként a konferencia kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy az abban résztvevők bemutathassák a széles nyilvánosság számára eddigi eredményeiket.

A helyszínt biztosító Szlovák Köztársaság Kulturális Intézetének előadóterme megtelt szakmai körökből származó és laikus érdeklődőkkel. Az alapítvány elnökségi tagjai közül jómagam Róna Pétert és Varga Györgyöt ismertem fel, valamint az alapítvány elnök asszonyát, TÖRZSÖK ERIKÁT, aki a témához méltó bevezető előadást tartott. Ebben röviden vázolta az alapítvány és a jelen kutatás érdekes történetét, kitérve a projekt munkahipotéziseire, módszerére, a feltárni kívánt forrásokra. Előadását az elnök asszony a deportálások szemtanújának, Márai Sándornak *Hallgatni akartam* című naplójából való felolvasással zárta: „A gettókat általánosan és kötelezően megvalósít-

¹ BRAHAM, RANDOLPH L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: *Múlt és Jövő*, 2000. 3–4. sz. 43–61. p. (Online: <http://www.multesjovo.hu> – 2013. szeptember.)

ják, minden tízezernél magasabb lélekszámú magyar városban, ahová beterelek a környékbéli falvak zsidait is. Losoncon ma reggel kezdték meg az átköltöztetést. Amíg írok, ablakom előtt zörögnek a kordék, melyeken nyomorult emberek tolják szegényes, rongyos holmijukat. Úgy érzem magam, mint Josephus Flavius, mikor Titus és Vespasianus elküldték Jeruzsálem falai alá, hogy lássa és írja le Jeruzsálem pusztulását. Ha túlélem, leírom.” Az elnök asszony megnyitóját követően JAKAB ATTILA bevezetőjében hangot adott annak az álláspontnak, hogy a felszíniesség és ismerethiány az oka annak, hogy a 19. század végén Magyarországon kibontakozó politikai katolicizmus, valamint a két világháború közötti „keresztény kurzus” hol kifejezetten, hol látsenszen a magyar társadalom problémáinak gyökerét a „zsidó elem” túlsúlyában, a keresztény erkölccsel szembeszegülő „zsidó szellemben” jelölte meg. Mindez mintegy törvényszerűen találkozott a modern politikai antiszemitizmussal, amely a zsidók gazdasági és társadalmi befolyása ellen hirdetett harcot. Ily módon a magyar antiszemitizmus tulajdonképpen a kereszténység talaján fejlődött ki, azzal mindig is szervesen összefonódott. A megnyitót a Szlovák Köztársaság képviselőjének rövid előadása követte magyar és szlovák nyelven.

A protokolláris periódust követően SIMON ATTILA *A holokauszt és a dunaszerdahelyi keresztény társadalom* című előadásában a korabeli közbeszédben „Kis-Palesztinaként” emlegetett csallóközi város zsidó közösségének vészévkorszakát mutatta be. A város 3000 lelkes zsidó közösségének 70–80%-a nem élte túl a holokausztot. A hatalmas pusztítás ellenére Simon Attila előadásában a rendelkezésére álló források alapján hangsúlyozta, hogy a Csehszlovák Köztársaságban szocializálódott szerdahelyi keresztény közvélemény csak fokozatosan vette át az antiszemita közbeszédet. Szabályt erősítő kivételként említette, hogy voltak, akik Dunaszerdahely speciális helyzetére – vagyis a lakosság közel felét kitevő zsidóság körülményére – hivatkozva a zsidókérdés „fokozottabb rendezését” kérték. A történelmi egyházak helyi képviselői felelősségük ellenére az alábbiak szerint cselekedtek, pontosabban mulasztottak el cselekedni: „A dunaszerdahelyi esperesi kerületben épp a gettósítási rendelet kiadása utáni napokban, május 2-án tartották a kerület papjainak közgyűlését. Éppen ezért azt várhatnánk, hogy a közgyűlésen szóba került a zsidók kálváriája, s született ezzel kapcsolatban valamilyen állásfoglalás. A jegyzőkönyv alapján azonban ez a téma nem került a közgyűlés hivatalos programjára, ami azt a részvétlenséget jelzi, ahogy a hivatalos egyház viszonyult a zsidóság sorsához.” A dunaszerdahelyi keresztény lakosság különbözőképpen reagált az gettósításra. Az előadó a korabeli *Komáromi Lapok* néhány írására hivatkozott: „voltak, akik cinikus módon tisztuló, szépülő városról és gyűlölködő zsidókról írtak a gettósítás kapcsán. A közönyös többség mellett azonban akadtak olyanok is, akik nem csupán együtt éreztek volt szomszédjaikkal, hanem segíteni is igyekeztek nekik. Erről a Centropa honlapján fellelhető viaszemlékezések éppúgy tanúskodnak, mint a *Komáromi Lapok* néhány erre utaló megjegyzése is. A 3200 zsidó a gettóban című írásban mint negatív példát említik azt a keresztény nőt, aki a

gettóba zárt zsidó gyerekeknek akart tejet vinni, ám amikor feltartóztatták, kiöntötte a kanna tartalmát. A lap a zsidóság elhurcolását követően még egyszer visszatért erre az esetre, s úgy minősítette a segítségnyújtás kísérletét, hogy az illető ahelyett, hogy a keresztény gyerekeknek adta volna a tejet, a »vérszopó idegen fajta« mellé állt.” A deportálás folyamatában a haszonlesők közé Simon Attila szerint a katolikus egyház is beállt telekspekulációval: a templom közvetlen közelében lévő hat zsidó ingatlan elbontását kivitelezte rohamtempóban.

Dunaszerdahely mellett a mai Szlovákiában található városok közül Kassa története került bemutatásra a konferencián. VERES TÍMEA előadása során elhangzott, hogy „Kassáé lett az a szomorú nevezetesség, hogy Magyarországon ott szervezték meg az első hazai zsidó gettót”. (A *kassai katolikusok és a zsidóság 1938-1944* című írás szerkesztett változatában Sápos Aranka és Jakab Attila közreműködött) A város régi téglagyárában tízezer kassai és környékbeli zsidót zsúfoltak össze szörnyű körülmények között. Legnagyobb részük vagy nagyon fiatal vagy nagyon öreg volt, hiszen a férfiakat előzőleg kiválogatták közülük, s elvitték munkaszolgálatra a frontra. A gyár területén nem volt elegendő víz, a legelemibb feltételek is hiányoztak. A kassai eseményeknek szomorú aktualitást kölcsönöz az ún. „Csatáry-ügy.” Csatáry László 1944. május 1-jén gettóparancsnokként, illetve rendőrfogalmazóként hirdetményt tett közzé, amelyben felsorolta azokat az utcákat, amelyek a kassai gettót alkották. Továbbá felhívta a gettó területén élő „keresztény fajú” lakosság figyelmét arra, hogy azonnal költözzenek ki, mert a gettóparancsnokság személyi- és vagyonbiztonságukat nem garantálja tovább. Elrendelte, hogy „a Gettó területén lakó keresztény fajú egyének az ott lakó zsidó fajú egyénekekkel nem érintkezhetnek”, a gettóban lévő üzletek, iparosok, üzemek zsidókat nem szolgálhatnak ki, lakásába senki nem fogadhat be zsidókat, és élelmiszert sem adhat nekik, illetve a zsidók a gettóban nem tartózkodhatnak az utcán, lakásuknak csak az udvarra nyíló ablakait tarthatják nyitva. A keresztények kérelmeikkel közvetlenül is fordulhatnak a gettóparancsnoksághoz, zsidók viszont csak a Zsidó Tanácson keresztül. A kassai zsidóság deportálása 1944. május 15-től június 2-ig tartott. A deportálást végrehajtó hatóságokat egy hármass bizottság vezette, melynek a helyi csendőr- és rendőrpáncsnok mellett egy SS-százados volt a tagja. A bizottság élet és halál ura volt Kassán, parancsaikat Csatáry közvetítette a tényleges parancsvégrehajtók felé. Csatáry volt az, aki megszervezte a gettó lakóinak áttelepítését a téglagyárba, a bevagonizálás idején pedig ott állt a rámpán, és ő döntött, hogy ki, mikor, milyen ütemben kerüljön be a vagonokba.

A mai Magyarország területén található két település, Veszprém és Óbuda vészidőszakban átélt története a köztudatban nagyobb szerepet tölt be a szlovákiai esetekhez képest. JAKAB ATTILA Óbudával foglalkozó előadása során bemutatta, hogy az 1944. áprilisi összeírás szerint az óbudai zsidó anyahitközség kb. 3600 lelket számlált. Ebben a budai kerületben állt a híres Goldberger Textilgyár, amely esetében ifj. Horthy Miklós volt a gyár igazgatótanácsának egyik tagja. A gyár operatív

vezetője, Goldberger Leó 1932-ben a felsőház tagja lett, a mauthauseni munkatáborban vesztette életét 1945-ben. A vidéki zsidóság deportálásával párhuzamosan folyt a budapesti zsidóság összeköltöztetése. A polgármester által eredetileg meghatározott 229 ház helyett mindössze 116 csillagos házba költözhetek össze a zsidók június 24-ig. Óbudán ez főképpen a Vörösvári és a Bécsi úton, a Pacsirtamező, a Szőlő és a Lajos utcában, valamint az Ürömi úton elhelyezkedő házakat jelentett. A zsidómentésben főképpen az Óbudai Szent Alajos Szalézi Rendház emelkedik ki, ahol elsősorban azok kaptak menedéket, akiknek az óbudai téglagyári gyűjtőtábor felé menet sikerült megszökniük. 1944. november 6-tól kezdődően a gyűjtőtáborként szolgáló óbudai téglagyárakban összerelt zsidók köréből napi 2000 embert indítottak útnak gyalogmenetben Hegyeshalom felé. A szaléziak mellett még a Koncz házaspár vett részt aktívan a mentésben, akik 1997-ben kapták meg a „Világ Igaza” kitüntetést. Az óbudai hitközség 1958-ig állt fenn önállóan, köszönhetően annak, hogy vezetője, Neumann József rabbi túlélte a vézskorszakot. Mára azonban az egykor virágzó és számottevő nagyságú óbudai zsidó közösség szinte nyomtalanul eltűnt.

GÁRDONYI MÁTÉ *A veszprémi zsidóság sorsa 1938–1944 között – a püspöki rendelkezések és a helyi katolikus sajtó tükrében* című előadásában elhangzott, hogy Veszprémben a zsidóság gettóba zárása 1944. június 1-jén történt, 577 zsidót érintett. A haláltáborokból és a munkaszolgálatból hazatértek száma 1946-ban 106 volt, az 1949. évi népszámlálás Veszprémben 84 izraelita vallásút talált. Az előadó részletesen tárgyalta a helyi deportálások után tartott veszprémi „nyilas mise” kérdését, s abban Mindszenty József püspök szerepét. Az alábbi felhívás került nyilvánosságra a deportálásokat követő napon: „Testvérek és Nemzetestvérek! Az isteni gondviselés kegyelméből ősi városunk és vármegyénk megszabadult a nemzetrontó zsidóságtól. Nemzetünk évezredes történelmében sokszor volt már felszabadulás, de egyik sem volt ilyen nagyjelentőségű a nemzet életére, mert semilyen (!) fegyveres vagy politikai idegen hatalom nem tudott annyira erőt venni rajtunk, mint amennyire a zsidóság mérgező gyökerei elburjánoztak nemzetünk testében-lelkében. – Óseink példájára a felszabadulásért köszönetünkkel ahhoz járulunk, aki nemzetünket a mélységből sokszor kiszabadította: Istenünkhöz. Jöjjetek el június 25-én fél 11 órakor a Ferencrendiek templomában tartandó hálaadó szentmisére. A Nyilaskeresztespárt veszprémi szervezete.” Az előadó beszámolt arról, hogy a terről értesülve Mindszenty két feltétellel hozzájárult a mise megtartásához: a nyilasok nem lehetnek egyenruhában és a mise végén nem énekelhetik el a Te Deum hálaadó himnuszt. A nyilasok a dolgok logikájából következően természetesen egyenruhában jelentek meg. Maga a püspök azon a napon vidéken tartózkodott lelkipásztori látogatáson.²

² Nem a konferencia előadásához tartozik, de párhuzamot vélek felfedezni azzal a szomorú eseménnyel, amikor Sólyom László köztársasági elnök az ablaka előtt zajló gárdaavatási ceremónia ideje alatt vidéken tartózkodott.

KARSAI LÁSZLÓ *Mgr. Angelo Rotta pápai nuncius harca a magyar zsidókért 1944-ben* címmel tartott előadást. Az előadás alapján kijelenthető, hogy a legnagyobb történelmi egyház Magyarországon diplomáciai lépéseket tett a mentőakciók sikerének növelése érdekében, illetve a barbarizmus mérséklése céljából. Erdemben egyedül Rotta nuncius végzett ilyen tevékenységet abban az országban, ahol a katolikus püspöki kar vezetése alig próbált az üldözöttek érdekében fellépni, s ahová a Vatikán részéről semmi támogatás nem érkezett. Az előadó szerint „a világháború idején a pápa hallgatott. Nem tiltakozott az eutanázia program ellen, vagy akkor, amikor lengyel katolikusokat, vagy éppenséggel papokat tartóztattak le, öltek meg a nácik. Hallgatott, amikor horvát katolikusok ortodox szerbeket öldököltek [...] Azt viszont csak a beavatottak szűk köre tudhatta, hogy 1941-ben a pápa bizalmas levelében azt válaszolta a francia püspököknek, hogy a nürnbergi típusú faji törvények összeegyeztethetők a katolikus tanítással. A zsidók lemészárlása ellen soha nem tiltakozott.” Rotta tehát 1944-ben a budapesti diplomáciai mentőakciók élére állt, minden zsidó számára emberi bánásmódot kért, valamint az addigi embertelenségek beszüntetését. Az előadó szerint diplomatától szokatlan élességgel bírálta a magyar püspöki kar magatartását. Rotta egy jegyzékében az alábbiakat írta: „Sürgős lenne a Szentszék közbelépése, vegyék rá Serédit a nyilvános fellépésre, hogy megmentse, amit még lehet és a Katolikus Egyház puszta becsületét, amely már eléggé kompromittálódott.” A sikertelen Horthy-puccs után Szálasi nemzetvezetővel folytatott tárgyalásai során egyfajta csereüzlet került szóba: a nyilas kormány védeni fogja a zsidókat, ha hivatalos diplomáciai elismerésben részesül. Rotta a tárgyalást követő napon hivatalos levélben közölte, hogy a Vatikán az új magyar kormányt elismeri. Karsai professzor szerint nem valószínű, hogy „Rotta egyetlen nap leforgása alatt kérte, vagy ha meg is tette volna, megkapta volna a Vatikán hozzájárulását a nyilas rezsim elismeréséhez. Valószínűbb, hogy megértette, Szálásinak nagyon fontos rezsimje diplomáciai elismerése és a zsidók, védencai érdekében önállóan lépett, talán nem is tájékoztatva, még utólag sem vatikáni főnökeit.” Az előadó bemutatta, hogy Rotta védlevelei átmeneti időre biztosítottak csak védelmet, noha kb. 13 000 védlevelet állított ki, valamint a nuncius több házat vatikáni védelem alá helyezett a nemzetközi gettóban.

MOLNÁR JUDIT *„A lelkek elposványosodásához nagymértékben hozzájárult a református lelkészi kar is.” – Bereczky Albert tárgyalásai Komoly Ottóval 1944-ben* című előadását követően FROJIMOVICS KINGA *(Sor)számozottak – Kikeresztelkedők és visszatérők 1938-1939-ben a Pesti Izraelita Hitközségben* című előadásában bemutatta, hogy az 1941-es népszámlálás mintegy 60 ezer kikeresztelkedett zsidót regisztrált Budapesten. Jelentős részük 1938-ban vagy az azt követő években tért ki. A kitérésre egy nagyon hosszú, bürokratikus eljárás – az előadó szerint: valóságos lelki hadviselés – során lehetett átjutni. Amennyiben a kilépni szándékozó a pszichés nyomás ellenére megmaradt szándéka mellett, a rabbitanács elnöke a következő szavakat intézte személyesen hozzá: „Önt saját nyilatkozata alapján a zsidóság köte-

lékéből kitzasztjuk. Vallási hagyományaink értelmében Ön megszűnt létezni ősi vallásközösségünk számára és ezért elmondjuk a halotti imát.” Frojimovics Kinga bemutatott egy korabeli szakmai véleményyt erről az eljárásról, amely szerint „semmi törvényes akadálya nincs annak, hogy a hitehagyottat kitzasztuk és ilyen tartalmú nyilatkozatot intézzünk hozzá”, mondván: az 1895. évi XLIII. tc. 4. §-a „csak az egyházi fenyíték alkalmazását tiltotta meg.” Nagyon nyomasztó belegendolni abba, hogy mi lett volna akkor, ha a törvény nem tiltja az egyházi fenyíték alkalmazását.

Az előadásokat követően az eseményt egy érdekes kerekasztal-beszélgetés zárta. A beszélgetést Fazekas Csaba moderálta, a téma iránt érdeklődők számára ezt érdemes elolvasni teljes egészében az alapítvány honlapján (www.cecid.net), ahol az elhangzott előadások írásos változatai is megtekinthetők.

A kutatás eddigi eredményeiről bemutató konferencia számomra azt mutatta meg, hogy a történelmi keresztény egyházak nem használták ki társadalmi presztízstüket a vészorszak alatt. Fájóan igaz van Törzsök Erikának abban, hogy a „Frojimovics Kinga által feltárt pesti hitköztség dokumentumai alapján azt kellett látnunk, hogy a kikeresztelkedésnek az első lépése az kellett volna, hogy legyen, hogy az izraelita hitköztség hozzájárul ehhez. Azt láttuk, hogy nem az emberi élet volt fontos ebben a tragikus helyzetben, hanem késleltették ennek a kilépésnek a lehetőségét. A keresztény egyházak pedig nem azt segítették volna, hogy a kikeresztelkedés emberéletet ment, hanem hosszadalmas hitoktatásokban kellett részt venni, amikor már csak egy hét volt a deportálás megkezdéséig.” Talán nem túlzás az előadások rövid összefoglalását követően megállapítani, hogy a történelmi egyházak passzív, illetve tevékeny részesei voltak a tömeggyilkossághoz vezető folyamatoknak. A kérdés, hogy ugyanezek a történelmi egyházak mai vezető személyi konstellációjukban hogyan viszonyulnak e fájdalmas örökséghez. Ha nem gátolni, hanem serkenteni kívánják a szembenézés folyamatát, akkor kezdetnek azzal, hogy már holnap hozzájárulnak a Civitas Europica Centralis Alapítvány aktuális kutatásához a rendelkezésükre álló eszközökkel.

(ism.: Kerényi Ádám)

**Magyarország és a Római Szentszék. (Források és távlatok).
Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: Tusor Péter.
Budapest-Róma, Gondolat Kiadó, 2012. (Collectanea
Vaticana Hungariae, 8.) 466 old.**

A egyháztörténeti kutatásokat egyre kevesebben gondolják már a történelemtudomány perifériájának, hiszen ez a tudományterület korántsem szorítkozik a vallás, az egyházszerkezet vagy a klérus múltjának felkutatására; egy olyan történeti diszciplínáról van szó, amely szoros szálakkal kötődik akár a politika-, a diplomácia-, a gazdaság-, a művelődés- vagy éppen az életmódtörténethez. A magyar vonatkozású egyháztörténeti kutatások a 19. század második felétől kezdve folynak az Örök Városban. Az ezredforduló környékén újrainduló munkának a legújabb eredménye a Tusor Péter által szerkesztett *Magyarország és a Római Szentszék* című tanulmánykötet. Mint maga a cím is mutatja, a 15 kutató által készített 16 tanulmány témája az Apostoli Szentszék és Magyarország történeti kapcsolatrendszere. Az Erdő Péter bíboros, esztergom-budapesti érsek tiszteletére kiadott kötet forrásainak többsége vatikáni kutatásokból származik, de vannak források Bécsből, az Egyesült Államokból és Moszkvából is.

FEDELES TAMÁS tanulmányához az Apostoli Kamara középkori quitantiáit, azaz nyugtáit használta fel. A szerző megemlékezik a 19-20. század fordulójának az Apostoli Kamara iratait felhasználó kutatásairól,¹ kiemelve ezek jelentőségét a középkori magyar egyházi archontológia szempontjából. Az Apostoli Kamara iratainak nagy része bár jelenleg a Vatikáni Titkos Levéltárban található, de a Római Állami Levéltárban rendelkezésre álló nyugták alapján a kisebb egyházi stallumokkal kapcsolatos tranzakciók feltárhatók. Ezek után a kisebb javadalmak után ugyanis ún. annatával tartoztak a stallumot elnyert klerikusok, mely a kamarának éves jövedelmük felét tette ki. Amint ezt a kifizetést teljesítették, erről a kamara nyugtát állított ki. Ugyanakkor a Magyarországra küldött pénzsegélyek nyugtáit is tartalmazza a szerző által kutatott forráscsoport. Fedeles Tamás a jövőbeli kutatások feladatának tartja az Apostoli Kamara teljes magyar korpuszának feltárását és publikálását.

SZOVÁK KORNÉL a humanista művelődés egy igen érdekes alakját választotta kutatása témájának: Ilkusi Mártont (Marcin Bylica z Olkusza), aki II. Pál udvari csillagásza és I. Mátyás magyar király csillagász-orvosa is volt. II. Pál pápa vonatkozó bulláit felhasználva a szerző bemutatja Ilkusi karrierjét, valamint kiigazítja azt a tévhitet, miszerint Vitéz János esztergomi érsek összeesküvésének bukása után elhagyta volna Magyarországot. Ilkusinak több patrónusa is akadt, akik Vitéz bukása után is tudták biztosítani a csillagász és orvos anyagi biztonságát, illetve pozícióját az udvarban még Mátyás halála után is. A szerző arra is rámutat, hogy Ilkusi azonban a neki juttatott stallumokat nemcsak anyagi forrásként használta, hanem budai plébánosként pasztorációs feladatokat is ellátott.

NEMES GÁBOR VII. Kelemen brévéit választotta tanulmánya forrásaiul, koncentrálna a mohácsi csatát közvetlenül megelőző időkre. A brévék a török háborúról és a cseh „eretnekségről” szólnak, de a szerző a Horvátor-

¹ Lukcsics József római kutatásai mellett persze megemlíthető még Körmeny Józsefnek a pápai adókönyvekről 1990-ben megjelent munkája. Ld. 12. p.

szág és Dalmácia térségére vonatkozó brévékre koncentrált. A pápa, mint kiderült, a török elleni védekezést nem csak pénzzel támogatta, hanem jelentős mennyiségű gabonával és hadianyaggal is. Egy, a szerző által említett esetben olyan komoly visszaélésekre került sor a szállítmányokat illetően, hogy VII. Kelemennek két küldöttét is a térségbe kellett rendelnie. A segítség persze nem csak anyagi, hanem lelki természetű is lehetett: a Frangepánok és katonáik, valamint Klissza lakosai búcsút nyertek (bizonyos feltételek mellett), amiért nem tudtak elzárándokolni az Örök Városba.

FAZEKAS ISTVÁN az 1554-es püspöki kinevezések pápai megerősítését választotta tanulmánya témájának. A vatikáni levéltári anyagot azonban a szerző nem találta elegendőnek, ezért a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, illetve a Finanz- und Hofkammerarchiv iratait használta fel kutatásához. A szerző által említett eset igazán különleges: 1554-ben 10 főpapi szék üreseedt meg Magyarországon, és a helyzetet nehezítette az I. Ferdinánd magyar király által kinevezett új főpapok török terjeszkedés miatt előállott rossz anyagi helyzete. A pápai megerősítés akadályá lehetett volna a király és a pápa – Fráter György meggyilkolása miatt kialakult – kedvezőtlen viszonya, valamint az, hogy a püspökök későn folyamodtak anyagi helyzetük miatt a kúriához. III. Gyula pápa végül megerősítette a kinevezéseket, sőt engedményeket is tett a püspököknek: a megerősítésért a pápai kamarának járó összegek egy részét elengedte, más részét pedig Győr várának megerősítésére kellett fordítaniuk.

MOLNÁR ANTAL a Raguzai Köztársaság kora újkori történetének magyar vonatkozásairól ír tanulmányában. A magyar egyháztörténet szempontjából a témának a katolikus missziók szempontjából van jelentősége: a Belgrádban és Temesvárott működő raguzai kereskedők ugyanis papokat és szerzeteseket hívtak a térségbe a Balkán és a Török Hódoltság népességének lelki gondozása céljából. A raguzai érseknek a Hitterjesztési Kongregáció és az Inkvizíció felé küldött jelentései kiemelnek egy Tommasso Nadali nevű személyt, aki meglehetősen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett a balkáni térségben. Nadali végrendeletében egy szeminárium alapítását is tervezte, azonban ez nem valósult meg. Az Oszmán Birodalom területén azonban nem csak az iszlám terjedése jelenthetett problémát: a Balkánon szolgálatot teljesítő klerikusoknak meg kellett küzdeniük a protestáns prédikátorokkal is.

A KRUPPA TAMÁS által vizsgált és publikált forrás Náprági Demeter erdélyi püspök emlékirata 1601-ből, amely a Vatikáni Titkos Levéltárban, a Fondo Borghesében található. Az apológia tulajdonképpen egy válasz volt a II. Rudolf császár udvarába érkező erdélyi követek által írásban terjesztett, a püspököt vádakkal illető emlékiratra. Az erdélyi követek ugyanis Miksa főherceg fejedelmi kinevezéséért az erdélyi püspök menesztését, a protestánsok vallásszabadságát és az erdélyiek teljes reprezentációját követelték az udvarban és a hadseregben. A Náprági ellen felhozott vádak konkrétan nem ismerjük, de emlékirata alapján két fő vádat fogalmaztak meg ellene: az egyik Báthori Zsigmond visszatérésének támogatása, a másik a protestánsok elleni kemény fellépése volt. A püspök pontokba foglalta válaszait, kiemelve a felhozott vádak alaptalanságát.

TUSOR PÉTER a firenzei Magalotti-levéltárban érdekes levelezésre bukkant a 17. század elejéről. Lorenzo Magalotti kuriális bíboros iratai között

Pázmány Péter két levelét is megtalálta, és ezek érdekessége, hogy a címzett és a válaszadó nem más, mint Melchior Klesl bíboros és bécsi püspök. A levelezés témája általában a magyarországi katonai tevékenységek, illetve a Bethlennel való béketárgyalások, amelyeket Klesl természetesen helytelenített. A levelezés érdekes adalékot ad Pázmány személyiségével kapcsolatban: bár annak a II. Ferdinándnak a bizalmi embere, aki Kleslt Rómába száműzte, az esztergomi érsek mégis nagy tisztelettel levelezett bukott patrónusával. A szerző tanulmányával bizonyítani igyekszik a Vatikánon kívüli itáliai gyűjtemények jelentőségét a magyar történettudomány számára.

TÓTH TAMÁS publikációjának témája a Collegium Germanicum et Hungaricum archívuma. A Kollégiumot 1552-ben alapították és a jezsuiták vezették. Célja magyarországi és német papnövendékek továbbképzése annak érdekében, hogy a katolicizmust megfelelően képviselhessék hazájukban. Az archívum magyar vonatkozásai közül kiemelendő, hogy a magyar katolikus egyházi hierarchia tagjai között sokan a Kollégium növendékei voltak, például a Pázmányt követő esztergomi érsekek.²

KARLINSZKY BALÁZS a 20. század két jelentős magyar vonatkozású vatikáni kutatóútjáról emlékezik meg írásában. Az első és a második kutatóút igen érdekes különbségeket mutatnak. Az első kutatóút anyagi háttérét Hornig Károly veszprémi püspök biztosította, aki az 1910-es években a legnagyobb bevétellel rendelkező főpap volt Magyarországon. Az ő megbízásából utazhatott Rómába Lukcsics József és Pally Miklós plébános, akik korukban komoly szaktekintélyeknek számítottak. Munkájuk gyümölcse lett a korlátozott példányban megjelent, ugyanakkor kiváló és alapos történeti munka, a *Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis*. A második kutatóút az 1980-as években azonban rengeteg korláttal kellett, hogy szembenézzen. Ennek ellenére Horváth József vörösberényi plébános és Körmendy József felsőörsi prépost munkássága méltó a megemlékezésre, még ha kutatásaik mostohább sorsra is jutottak, mint az első kutatóút eredményei.

GÁRDONYI MÁTÉ a Veszprémi Egyházmegyei Levéltárban bukkant rá Csiszárík Vilmos püspök hagyatékára. A szerző bemutatja a püspök életpályáját, kiemelve jelentőségét az Apostoli Szentszékkal folytatott diplomáciai kapcsolatokat illetően. Csiszárík az Osztrák-Magyar Monarchia vatikáni követségének volt kánonjogi tanácsosa, a háború végét követően pedig a Magyar Királyi Külügyminisztériumban töltötte ugyanezt a pozíciót. A hagyaték bepillantást enged az Apostoli Szentszék és Magyarország közti fontosabb diplomáciai ügyekbe a 20. század elején: az eperjesi püspökség betöltése, a főkegyúri jog kérdése, a tábori püspök személye, az esztergomi érseki szék betöltése, és a trianoni béke miatt megcsonkult egyházmegyék irányítása.

TÓTH KRISZTINA és TUSOR PÉTER közös tanulmányában a Vatikáni Titkos Levéltár legutóbbi megnyitásának a magyar egyháztörténet szempontjából való fontosságát emeli ki. A szerzők röviden ismertetik a nyitások történetét, majd a XI. Pius haláláig tartó időszak pápai kúriájának összetételét. A források közül kiemelték a környező országok nunciatúráinak irata-

² Lósy Imre (1637–1642), Lippay György (1642–1666), Szelepcshény György (1666–1685).

it, ezekből formálhatnak a kutatók képet a Monarchia utódállamainak egyházpolitikájáról. A határokon túlra szakadt magyar klerikusok helyzetére példaként a szerzők Takács Menyhért jászói prépost levelét hozzák, amelyben világosan kirajzolódnak a magyar egyháziak ellen a csehszlovák állam által elkövetett visszaélések.

Csíky Balázs tanulmányának témája az esztergomi érseki szék 1927-es betöltésének kérdése. A szerző eloszlatja azt a régóta fennálló tévhitet, miszerint az esztergomi érseki szék betöltésére csupán egyetlen jelölt volt, Serédi Jusztinián. A szerző által publikált forrásokból azonban egyértelműen kiderül, hogy a magyar kormánynak több jelöltje is volt a magyar püspöki karból, és semmiképp nem kívántak egy Rómából küldött szerzetest látni a primási székből, amely nem csak egyházi, hanem komoly politikai befolyással is járt. Az Apostoli Szentszék azonban (az 1927-es „intesa simplicere” hivatkozva³) kitartott jelöltje mellett, és mielőtt a magyar kormány tiltakozhatott volna, a pápa esztergomi érsekké és hercegprimássá nevezte ki Serédi Jusztiniánt. Tehát a bencés szerzetes bár nem volt a magyar állam igényére, az Apostoli Szentszék sikeresen érvényesítette érdekeit.

Tóth Krisztina tanulmányában annak az okait vizsgálta, hogy miért mondott le a szombathelyi püspöki címről 1936-ban gróf Mikes János, és miért nevezték ki az egyházmegye élére apostoli adminisztrátorként Grósz József orthosiai címzetes püspököt. A kutatás során a szerző a következő okokat tárta fel: az egyházmegye vagyonának jelentős része hadikötvények formájában létezett, amelyek elértéktelenedtek, a püspök ingatlanvásárlásaihoz nem kérte a káptalan beleegyezését, ezzel rontva addig is kedvezőtlen viszonyát a testülettel. Mikes lemondását követően egy tapasztalt klerikust kellett találni a szombathelyi püspökség anyagi helyzetének stabilizálására, és a legmegfelelőbbnek Grósz Józsefet találták.

Véghseő Tamás egy igen különleges egyházmegye, a Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye történetének egy epizódját választotta témájául. Miklósy István püspök 1937-es halála után a magyar kormány nehéz helyzetbe került az utódot illetően: olyan püspököt kellett találni, aki megtalálja a hangot a kormánnyal, és akit a hívek is elfogadnak. A két jelölt Takács Bazil és Dudás Miklós voltak. Az Egyesült Államokban élő Takács sokáig volt a Szentszék első számú jelöltje, de az időközben kiobbant apasági botrány után mégis a hívek körében igen népszerű Dudás Miklós lett a püspök, akinek az egyházmegye a háború után majd a túlélését köszönhet.

Rétfalvi Balázs és Balogh Margit tanulmányaikban ugyanazt a korszakot, a koalíció éveit (1945–49) dolgozták fel. Míg az előbbi szerző a szentszéki magyar követség épületének sorsát, addig az utóbbi a Szentszék és Magyarország viszonyát vizsgálja. A követségi épület körüli konfliktust a diplomaták hazahívása után az ingatlanok az Opus Dei általi megvásárlása okozta. Az Opus Dei az olasz törvények értelmében nem mondhatta fel a bérletet, a Szentszék pedig (a budapesti apostoli nuncius kiutasítása ellenére) folytonosnak nyilvánította a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Bár a követséggel kapcsolatos vita 1949-re rendeződött, a diplomáciai kapcsolat „helyreállítása” a szovjet katonai megszállás fennmaradása és Ma-

³ Az 1927-es „intesa simplicere” szerint az új főpapot a Szentszék jelölte ki, de a magyar kormány jelezte, hogy ha politikai kifogása volt a jelölt ellen. Ld. 254. p.

gyarország szovjetizálása (amelynek egyik fontos lépése a Mindszenty-per volt) 1990-ig lehetetlenné vált.

A kötet végén az olvasó részletes indexet talál, amely SÁGI GYÖRGY munkáját dicséri. Szintén a kötet végén a korszakokra vonatkozó térképek és angol nyelvű összefoglalók találhatóak, utóbbiakat PALOTAI ÁGNES készítette.

A tanulmánykötet kivételesen igényes tudományos munka, amelynek szerzői mindannyian elismert kutatók. A tanulmányok precízek és olvasmányosak, külön kiemelem a témák újszerűségét, különösen úgy, hogy maguk a tárgyalt korszakok amúgy is bőséges irodalommal rendelkeznek és igen népszerűek. Minden tanulmány önmagában is megállja a helyét, a hozzájuk kapcsolódó, a függelékekben közölt források azonban igazán értékessé teszik a kötetben megjelent írásokat. A kötet szerzői által elindított kutatások pedig minden bizonnyal a jövő egyháztörténeti kutatásainak komoly ösztönzőivé válhatnak.

(ism.: Beke Péter)

RIEDEL, JULIA ANNA: Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung. Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2012. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Band 77.) 611 old.

A Piarista Rend magyarországi tartományának története összességében méltó helyet kapott a magyar historiográfiában,¹ köszönhetően a piarista tematikájú szakfolyóiratoknak, illetve a szintéziseknek, a résztémákat tárgyaló kiváló tanulmányoknak. Az összefoglalások közül Balanyi György monográfiája 1943-ban jelent meg, majd 1992-ben a rend magyarországi megtelepedésének 350. évfordulóján Holl Béla szerkesztésében tanulmánykötet látott napvilágot.² Az 1990-es években jelentős kutatások indultak meg a piaristákkal kapcsolatban (elsősorban Koltai András révén), amelyeknek köszönhetően számos figyelemreméltó eredmény született. 2007-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen rendezték meg azt az alap kutatásokra épülő konferenciát, amelynek anyaga 2010-ben látott napvilágot tanulmánykötet formájában. 2007-ben három további fontos kötet jelent meg, amelyek különböző szempontokból dolgozták fel a rend történetét.³ Mindezek mellett van létjogosultsága Julia Anna Riedel munkájának, amely elsősorban arra koncentrál, hogyan élte meg a rend a 18. századi oktatási és egyházi reformokat. (A cím magyar fordítása: *Oktatási reform és szerzetesség a felvilágosodás kori Magyarországon. A piarista iskolák Mária Terézia és II. József alatt.*)

A kötet a szerző Tübingenben megvédett doktori disszertációjának szerkesztett változata. A téma egy igen koncepciózus kutatási projekten belül helyezkedik el: a tübingeni egyetemen Anton Schindling irányítása alatt futó *Bedrohte Ordnung* tematikába ágyazva. A német jelzős szerkezetet „veszélyeztetett/veszélybe került” rendként lehetne leginkább lefordítani. Ez a kutatási vállalkozás olyan társadalmi, kulturális rendeket (*Ordnungen*) vizsgál a kora újkorban, amelyekben bizonyos tényezők zavart okoztak (*Störelemente*), és ennek következtében a korábbi állapotok veszteségeket, károkat, negatív tendenciákat szenvednek. Ebben a kontextusban vizsgálat tárgya lehet a kiváltó ok, valamint az, hogy a korábbi viszonyokban, milyen mértékű, milyen jellegű változások következtek be,

¹ A Piarista Rend Magyarországon. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák) 9. p.

² Itt érdemes megemlíteni az 1997-től rendszeresen, Tózsér Endre szerkesztésében megjelenő *Piarista Füzetek* című kiadványsorozatot, amelyben több történeti tematikájú munka látott napvilágot, valamint Kilián István írásait a piarista drámákkal és színjátékokkal kapcsolatban. Küln.: A piarista dráma és színjáték a XVII-XVIII. században. Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján. Bp., 2002.

³ KOLTAI ANDRÁS: Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába. Bp., 2007.; BORIÁN TIBOR – KOLTAI ANDRÁS – LEGEZA LÁSZLÓ: Piaristák. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Bp., 2007.; Piarista iskoladrámák. II. Sajtó alá rend.: Demeter Júlia – Kilián István – Pintér Márta Zsuzsanna – Czibula Katalin. Bp., 2007.

hogyan módosult a rend. Az ilyen jelentős átalakulások hálás témát jelentenek a történész számára, hiszen a kiváltó okok, illetve a transzformációs folyamatok mellett fel lehet vázolni a megoldási, „kríziskezelési” stratégiákat is.

A Piarista Rend helyzete a 18. század második felében eklatáns példája egy ilyen folyamatnak. A 17–18. századi művelődés- és társadalomtörténeti tendenciák mind európai, mind magyar viszonylatban jelentős változásokat okoztak számára, nagyban érintették a rend pozícióit. (A 18. században változáson ment át többek között az állami oktatás- és művelődéspolitiká, a katolikus egyház oktatási stratégiája és rendszere, a szerzetesrendek szerepe az oktatásban, illetve a pedagógia módszertana.) A folyamatosan megújuló, komplex kihívásokra nem volt könnyű egyöntetű, egységes válaszokat adni, így a piaristák is eltérő módon reagáltak, részben a hagyományos keretekhez való ragaszkodással, részben az új elvárásokhoz való alkalmazkodással, valamint bizonyos fokú megújulással. A könyv egyik végső konklúziója szerint éppen ez utóbbi jelentette a rend életképességét a 18–19. század fordulóján. A szerző igen plasztikusan láttatja a művelődési folyamatokat, a piaristák perspektíváján keresztül pedig vizsgálhatjuk a kormányzat, illetve a katolikus egyház és a jezsuita rend helyét ebben a koordinátarendszerben. A kötet érdeme, hogy nem csupán a makroszintű tendenciákat láthatjuk, hanem az egyes piarista iskolák révén megjelennek a lokális és – sok esetben – az egyéni stratégiák is.

Julia Anna Riedel disszertációjának központi kérdése: miként reagált a Piarista Rend Magyarországon – összehasonlítva az örökös tartományokkal – Mária Terézia és II. József reformjaira. A szerző komplexen vizsgálja a témát, nem csupán a kihívásokra adott válaszokat analizálja, hanem a rend történetét egyfajta fejlődéstörténetként („Entwicklungsgeschichte”) szemléli. Társadalmi összefüggéseiben vizsgálja a rend funkcióit, jelentőségét és hatását.

Három nagyobb egységre osztható a kérdéskör tárgyalása. Egyfajta bevezetőként részletesen bemutatja a kérdésfelvetést, az alkalmazott módszertani eljárást, a forrásokat, valamint a kutatás jelenlegi állását. A vizsgálat több komplex és esetenként ellentmondásos fogalmat és témakört (rend, iskola, szekularizáció, katolikus felvilágosodás, jozefinizmus, felvilágosult abszolútizmus) érint, amelyeket körültekintően és összességében a releváns nemzetközi szakirodalmak alapján tisztáz a szerző.

A második nagyobb egységben a piaristáknak a magyar oktatásban betöltött helyét és szerepét tárgyalja, külön érdeme, hogy ezt kontextusban, folyamatában és nemzetközi összehasonlításban teszi. Felvázolja a Piarista Rend történetét, illetve közép-európai elterjedésének, a provinciák alakulásának fejlődését.

Hangsúlyozza, hogy az oktatásban erős konfliktushelyzetet teremtettek az állam és az egyház, valamint a jezsuita és a Piarista Rend érdekkülönbségei. E tekintetben a szerző középpontba állítja a jezsuitákat, illetve a rend 1773-as megszüntetését. Ezt az időpontot igen erős cezúrának tartja, elsősorban abból a szempontból, hogy nem csak Magyarországon, hanem Európában több részében átfogó oktatáspolitikai reformok jelentek meg.⁴ 1773-at

⁴ „In Österreich eröffnete die Aufhebung des Jesuitenordens tatsächlich die Möglichkeit einer Neugestaltung des Bildungswesens. Die angeschlagene Staatskasse –

valóban jelentős művelődéstörténeti határvonalnak, valamint számos oktatáspolitikai változás origójának kell tartanunk, de a könyvben szereplő kizárólagossága kissé túlzó, előtérbe állításával ugyanis valamelyest háttérbe szorulnak az iskolai nevelésben megnyilvánuló komplex, illetve korábban megindult, szerves folyamatok.

Örvendetes, hogy a szerző felvállalja a Piarista Rend tagjainak etnikai és társadalmi vizsgálatát („die ethnische und soziale Zusammensetzung des Ordens”), amely fontos adalékokat nyújt a kutatók számára. A kérdés vázlatos áttekintése után Riedel négy provinciális (Bajtay, Orosz, Conradi, Königsacker) iskoláztatását mutatja be, majd karrierjük ismertetése révén kívánja összegezni azok „Sozialprofil”-jét. Így azonban valójában csak egy sajátos szempontú és korlátozott képet tud nyújtani a rend szociális struktúrájáról.

Tematikus képet kapunk a piaristák nevelési filozófiájáról, oktatási stratégiájáról. A szerző örvendetes módon felveti a „modern”, „progreszszív”, „haladó”, „maradi” jelzők használatának problematikuságát, relativizáltságát, valamint azt, hogy ezek a kitételek leginkább a későbbi korok kreálmányai, és az adott időszakban nehezen értelmezhetők. A piaristák „haladó” attitűdjét Riedel is a természettudományokhoz fűződő viszony alapján szemlélteti. (A felvázoltakból is jól látszik, hogy a piarista identitás egyik sarokköve a reáliák oktatásához való konzekvens ragaszkodás.) A piarista oktatás természettudományos világképét megfelelő és bőséges szakirodalom alapján mutatja be, a gimnáziumi, valamint közgyűteményekhez kötődő évkönyvek igen plasztikus, valamint bőséges forrás- és adatbázist biztosítottak a témával kapcsolatban. A piaristák és a jezsuiták oktatási módszereinek, súlypontjainak összehasonlításakor átveszi a jezsuitákat illető kritikákat, ugyanakkor rámutat arra is, hogy ezeket részben a korszak antijezsuita érvrendszerében kell értelmeznünk.

A szerző részletesen tárgyalja a Piarista Rend és a felvilágosodás kapcsolatát, erőteljesen támaszkodva Gerencsér István munkáira. Julia Anna Riedel a rendet egyfajta „projosefinista” intézményként jellemzi, és úgy látja, hogy a piaristák belső fejlődésük alapján kerültek abba a helyzetbe, hogy lehetővé vált számukra a felvilágosodás egy egészen saját(os) változatának megvalósítása („eine ganz eigene Rezeption der Aufklärung”), illetve egy önálló rendszer létrehozása. A kötet szerint a hasonlóságok egyik fő oka abban rejlik, hogy több jozefinista elv is eredendően megtalálható a rend karakterjegyei között. (Itt elsősorban a filantróp szemléletet és a hasznosság gondolatát emeli ki a szerző.) Az azonban, hogy a piaristák szociális, oktatási célkitűzései számos ponton hasonlítanak a 18. század második felének európai állami társadalompolitikai alapelveihez, leginkább abból adódik, hogy a trienti egyház ilyen jellegű és témájú végzései fokozatosan beépültek a világi társadalompolitikába, közigazgatásba. A kötet újabb adalékokkal szolgál annak bizonyítására, hogy a katolikus egy-

schließlich kämpfte man noch immer mit den Nachwirkungen des Dreißigjährigen Krieges, den Türkenkriegen, den Folgen des Österreichischen Erbfolgekrieges und denen der Schlesischen Kriege – hatte bislang für solche Maßnahmen nur einen eingeschränkten Spielraum gelassen. Vor 1773 hatte es darum nur Einzelformen auf diesem Gebiet gegeben.” Ld. 64. p.

ház egyrészt már korábban is rendelkezett szociális programmal, másrészt, hogy ez előképet szolgáltatott a felvilágosodás célkitűzéseire.

A jozefinista elvek meglétét Riedel – részben a kötet tematikájából adódóan – szinte kizárólag a piaristákhoz köti. A rendet itt bizonyos értelemben kiragadja a katolikus struktúrából, mintha az csak a katolikus egyháztól, a jezsuita rendtől, illetve a barokk kor egészétől különválasztva, attól megkülönböztetve felelhetett volna meg korábban, illetve felelhetne meg a 18. század második felében a felvilágosodás elvárásainak.⁵ Ugyanez a gondolat megfordítva is előkerül, a szerző szerint a kormányzat azért viszonyult pozitívan a Piarista Rendhez, mert az elkötelezetté vált (illetve az argumentáció szerint eredendően elkötelezett volt) a hasznos polgárok nevelése („die Erziehung »nützlicher Bürger«”), valamint a felvilágosodás nevelési, társadalmi szempontrendszerére irányába.⁶

A rend és a felvilágosodás kapcsolatának bizonyítékeként a szerző vizsgálja a rendtagok tudományos, kulturális, illetve iskolán kívüli oktatási tevékenységét. Rámutat arra, hogy pasztorációs tevékenységük, házi tanítóskodásuk és más hasonló tevékenységük révén jelentős társadalmi beágyazottságra tettek szert. A piarista érdekek képviselőiként, illetve a rend szellemiségének elterjesztésében fontos szerep jutott a rendi küldötteknek, a Bécsben székelő ágenseknek, valamint a társadalmi elismertséggel bíró, munkásságukkal a nyilvánosságot is elérő szerzetes tanároknak és tudósoknak (532. p.). Ennek bizonyítására a szerző külön alfejezetet szentel Desereczky Incének, Dugonics Andrásnak, Horányi Eleknek és Révai Miklósnak.

A harmadik nagyobb egység az állami oktatási reformok, illetve a szerzetesrend kapcsolatával foglalkozik. A szerző szisztematikusan tekinti át ezt a viszonyrendszert az 1770-es évekre vonatkozóan, az iskolák alsó szintjétől kezdve egészen a felsőoktatást érintő intézkedésekig. Külön fejezetben kerül tárgyalásra az egyházak és az állam együttműködése, a szerző itt igen intenzíven mutatja be a piaristák befolyását Mária Terézia oktatáspolitikájára. Riedel nem elégszik meg az evidenciának számító források (például a Ratio Educationis) ismertetésével, igyekszik túllépni a szakirodalomban rögzült toposzokon. Következetesen és tematikusan mutatja be az iskoláztatásban bekövetkezett változásokat.

A szerző II. József oktatás- és egyházpolitikáját is képes összefüggéseiben láttatni a bőséges szakirodalomnak és az alapos forráselemzésnek köszönhetően, amely időszak a szerzetesrendek szempontjából igen problematikus és összetett. A felhasznált források változatossága és nagy száma ugyanakkor lehetőséget nyújt arra is, hogy intenzíven jelenítse meg az okozati összefüggéseket, illetve az egyéni motivációkat, a lábjegyzetekben elhelyezett latin és német nyelvű szövegek kiválóan segítik az olvasót a szerző érvelésének megértésében.

⁵ Csúpn egy lábjegyzetben említi meg, hogy a jezsuiták műveiben is lecsapódik a felvilágosodás („die Aufklärung schlug sich nicht zuletzt in den Werken der Jesuiten nieder”). Ld. 180. p., 131. sz. jegyz. (Megjegyezzük, a barokk fogalmát a kötet nem tárgyalja.)

⁶ „Das Verhältnis des Piaristenordens zur Aufklärung stellte auch einen entscheidenden Faktor für die Beziehungen des Ordens zum Wiener Hof dar.” Ld. 181. p.

A 18. század utolsó harmadában született rendeletek tárgyszerű ismertetése után részletesen és logikusan mutatja be a változtatások piaristákat érintő következményeit, hatásait, valamint a rend részéről érkező reakciókat. Helyesen világít rá a szerző, hogy míg az oktatási reformokkal összességében egyetértettek a piaristák, a katolikus egyházat érintő egyéb törekvésekkel szemben elégedetlenek voltak. Tartalmi szempontból a reformok az oktatásügy területén nem szakítottak a korábbi hagyományokkal, részben ez magyarázza, hogy a szerzetesek részéről nem tapasztalhatunk nagyobb ellenállást (533. p.). Külön vizsgálja a vezetők, illetve a rendtagok válaszait, megnyilvánulásait, és a szerző szerint az utóbbiak részéről jelentkezett erősebb ellenállást.⁷ Bár a felhasznált források (a rend vezetőivel kapcsolatban levelezések, kérvények, a rendtagokkal kapcsolatban panaszlevelek) is elősegítik ezt a konklúziót, a szerző igyekszik kontextualizáltan értelmezni a kútfőit. Sokat segít a folyamatok megértésében (leginkább a piaristák státuszának megőrzése kapcsán), hogy a szerző feltérképezi a rend vezetőinek kapcsolati hálóját, illetve információs csatornáit.

A kötet koncepciózus, tudatos szerkezettel bír, logikusan, didaktikusan szerkesztett, és ez az egyes fejezetek szintjén is megtapasztalható. Riedel jól választott ki olyan szempontokat, tematikus egységeket, amelyek köré fel tudta fűzni a narrációját. Következésképpen ügyelt arra, hogy a fogalmakat, az eltérő nézőpontokat tisztázza, valamint arra is, hogy bizonyos kérdéskörök végén összefoglalja az általa szisztematikusan számba vett adatokat, premisszákat. A tájékozódást Váry Gellért munkáiból álló képgaléria és jól használható térképek segítik. A kötetet német, angol és magyar nyelvű összefoglaló zárja.

Julia Anna Riedel munkájában a magyar művelődés- és egyháztörténet egy igen összetett, ugyanakkor jelentős folyamatát vizsgálja. Jó érzékkel fedezi fel a témában meglévő kontinuitást, nem ragaszkodik a korábbi szakirodalomban rögzült cezúrákhoz, töréspontokhoz, képes az ok-okozati viszonyok feltárására. A kötet további érdeme, hogy a meglévő szakirodalmak szintetizálása mellett nagy mennyiségű új forrást von be, és ezeket igen jó érzékkel analizálja, adaptálja, valamint megfelelő metodikai szempontokat, új nézőpontokat alkalmaz. Mindezeknek köszönhetően mind a közép-európai, mind a magyar egyház-, művelődés- és társadalomtörténet számára fontos munkát vehetünk kezünkbe.

(ism.: Gózszy Zoltán)

⁷ „Im Unterschied zur Ordensleitung war bei den Mitgliedern des Piaristenordens eine gewisse Form des Widerstandes gegen die staatliche Reformpolitik deutlicher erkennbar.” Ld. 445. p.

**KLESTENITZ TIBOR: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1892–1932.
Bp., Complex, 2013. 310 old.**

Kiváló és hézagpótló monográfia a fiatal történész két évvel ezelőtt megvédett doktori (PhD) disszertációjának könyv alakban történt megjelentetése. Témája nem szűkíthető le a mégoly tágan értelmezett egyháztörténetre, hiszen legalább olyan érdeklődéssel forgathatják a sajtótörténet iránt érdeklődők is. (Köszönhetően a média napjainkban átértékelődő és fokozódó fontossággal bíró szerepének, utóbbiak is egyre többen vannak.) De a századforduló és a Horthy-korszak politikatörténetének bűvárai ugyanúgy hasznos kézikönyvnek tekinthetők, mint a társadalom- vagy a tágabban értelmezett művelődéstörténet kutatói.

E multidiszciplináris megközelítést a szerző címben is szereplő különös fogalomhasználata magyarázza: a „sajtómozgalom” kifejezés nem napjaink tudományos terminusa, a 19. század végén a katolikus egyháziak által indított, újságok alapítására, önálló sajtótermékek létrehozására irányuló tevékenységet (sokak szemében: missziót) joggal nevezték egykorán is mozgalomnak. Valóban több is volt egyszerűen újabb lapok indításának szándékánál: a modern (illetve modernizálódó) világ meghatározó intézménye, a sajtó a 19. században a polgárosodás szócsövének, bázisának számított. Ellensúlyozására a konzervatív politikai, illetve a vallásos sajtó révén egyházi oldalon csak megkésve születtek reakciók, melyek szükségességére a liberális egyházpolitikai törvénykezés elemi erővel hívta fel a figyelmet az 1890-es évek közepén. (Nem függetlenül XIII. Leó pápaságának politikai irányvonalától.) A szerző is 1896-tól, a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete megalakulásától kezdi felfejteni a történet szerteágazó szárait, vagyis attól az időszaktól, amikor a katolikus sajtómozgalom intézményesüléséről beszélhetünk. A korszakzáró dátum (1932) szintén jól „védhető”, hiszen az Actio Catholica megalakulásával e sajtómozgalom belső életében jelentős átrendeződés ment végbe. A két időpont között egy politikai rendszer (egy joggal „régivel” nevezhető időszak) utolsó, s egy másik politikai rendszer, a Horthy-korszak első időszakával ismerkedhetünk meg, értelemszerűen a közöttük lezajlott 1918–19-es rendszerváltásokkal együtt.

A szerző bevezető fejezeteit a forrásokat számba vevő, valamint módszertani fejtegetéseknek szentelte. A szokásosnál hosszabb terjedelmet bőven indokolja a dokumentumanyag rendkívüli heterogenitása, vagyis az a körülmény, hogy az egyházi, illetve állami iratörzshelyeken valóban csak imponáló alapossággal lehetett a nagy munkabírású kutatóknak megtalálni a szükséges irategyütteseket. Klestenitz munkája alapos historiográfiai áttekintés, részletesen ismerteti és értékeli a 19. század végétől készült, témája szempontjából releváns szakirodalom valamennyi fontosabb tételét. Joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a polgárosodás korában a szekularizáció nem pusztán az elvallástalanodás, az egyházak társadalmi pozícióvesztésének időszaka, hanem azzal párhuzamosan, az új egyházi-vallási magatartásformák, közéleti szerepvállalások formálódásának időszaka is. Utóbbi azért fontos, mert érthetővé teszi a katolikus sajtómozgalom színre lépésének elementáris erejét, a modernizációra adott egyházi válaszok elevenségét és társadalmi beágyazottságát. Egyház és hívek, egyház és tár-

sadalom, egyház és politika – új típusú kölcsönhatásokat alakítottak ki, melyben a nyilvánosság erejének új funkciói is támadtak. Az egyházat alkotó tömegekre való támaszkodás (a modern idők katolicizmusának meghatározó igénye) elsősorban a nyomtatott szó mozgósító erejével volt megteremthető. A „katolikus reneszánsz” alapjait így már az 1890-es években lefektették, egyáltalán nem az 1919 utáni „keresztény-nemzeti” rezsím felkaroló-támogató hatásának volt köszönhető.

E bevezető (I.) részt még hat további nagy fejezet követi, lényegében a kronologikus tárgyalásmód szabályai szerint. Klestenitz ugyanakkor igyekezett az egyes korszakokban a sajtómozgalomra vonatkozó információk teljességével fellépni. A II. fejezet az előzményeket, a sajtómozgalom kezdeteit, a katolikus sajtó modernizálásának felmerült igényét diagnosztizálja, a III. pedig a századforduló éveinek három tematikus blokkban való feldolgozását nyújtja. E három tematikus blokk egy-egy, a sajtómozgalomban meghatározó intézmény létrejöttét, szerveződését, társadalmi kapcsolatait és meghatározó személyiségeit mutatja be. (A már említett Pázmány Egyesület mellett a Katolikus Sajtóegylet, valamint a Mária kongregációk és a „sajtóhölgyszabványok” szerepéről informál.) Komoly fejezeteket szentel a „sajtóapostol” Bangha Béla fellépésének és pályakezdésének, a szakirodalomban később gyakran emlegetett „aszemizmusának”, valamint e korai egyesületi mozgalom diagnózisának.

Az első világháború a magyarországi sajtóviszonyokat is alaposan felforgatta, a katolikus sajtómozgalom korábbi és újonnan alakított lapjaira is nagy hatással volt. Klestenitz jó érzékkel mutat rá arra, hogy a háborús lelkesedés, majd az azt gyorsan követő elkeseredés, az ellátási nehézségekkel együtt nemcsak a vallásosság iránti igény átmeneti fellendülését, hanem a háborúellenes, a forradalmi eszmék térnyerése mellett a katolikus sajtó újrarendeződését is eredményezte. Már 1916–17-re kialakult az a meggyőződés, miszerint a polgári, liberális lapok voltaképp nemzetközi tőkés csoportok (és/vagy: a zsidóság) kezében vannak, ami – a háborús pszichózis és a bűnbakkeresés légkörében – hamar felerősödött és jobboldali, radikális irányba tolta a katolikus sajtókezdeményezéseket. Az V. fejezetet – jó arányérzékkel – teljes egészében a Központi Sajtóvállalat (KSV) létrehozásának szentelte a szerző. Aprólékos gonddal mutatja be a vállalat létrehozásának úgy eszmei, mind anyagi-szervezeti hátterét, különösen fontos, hogy nemcsak a sajtómozgalomban kiemelkedő szerepet játszó cég belső viszonyait tárta fel, hanem annak fogadtatását is. A KSV önképe mellett legalább ennyire fontos szerepet játszottak az „ellenhatások,” vagyis a szociáldemokrata és liberális kommentárok a bagatellizálástól a „klerikális” veszélyek szélsőséges hangoztatásáig. Kezdetből fontos szerepet játszott a KSV „felekezetiiségének” kérdése, vagyis az, hogy mennyiben tekinthető a vallási alapú politikai sajtó a katolikusok és protestánsok közös ügyének. Az első világháború végén a „közös” ellenséggel, vagyis a polgári és baloldali újságokkal való harc elsősorban az összefogás tendenciáját erősítette. 1918 nyarán és őszén – a háborús bűnbakkereséstől egyáltalán nem függetlenül – fokozódó antiszemita agitáció vádját a politikailag katolikus lapok rendszerint elutasították, ugyanakkor sokat tettek azért, hogy az „anarchiával” és a „destrukcióval” való küzdelem szerves egységbe fonódjon a zsidókérdés radikális megoldásának szorgalmazásával. A politikai és eszmetörténeti szálak mellett a szerző – nyilván a sajtó-

történet iránt érdeklődők megalégedésére – részletesen foglalkozik a lapkiadás anyagi hátterével, a lapkiadó gazdálkodásával, a terjesztéssel stb. A fejezetben kapott helyet az őszirózsás forradalmat követő köztársaság, valamint a tanácsköztársaság sajtóviszonyainak bemutatása is. Előbbi időszakban a folyamatosan feszült belpolitikai légkör a sajtó és a propaganda radikalizálódását eredményezte úgy a katolikus sajtómozgalom lapjai, mint a szociáldemokrata orgánumok részéről. A korszak belső feszültségeit jól mutatja, hogy 1919 első heteiben már nemcsak éles tollharcokra került sor, hanem több alkalommal a katolikus irányzatú sajtótermékek megjelenését is akadályozta például egy túlbuzgó katonatanácsai delegáció, vagy tették lehetetlenné radikális érzelmű nyomdászok. A sajtószabadság elvét képviselő köztársaság viszonyai között csak a lehetőségei teremtődtek meg egy sokszínű, plurális (ezért a katolikus orgánumoknak is publicitást biztosító) sajtóviszonyoknak, s legfeljebb viszonylagos sikereket mutathattak fel. Az 1919 márciusában hatalomra került proletárdiktatúra gyors lépésekkel számolta fel a sajtószabadságot és sújtott le elsősorban a „klerikális” nyomtatványokra, szerzőire és terjesztőire.

A kötet VI. és VII. fejezetei 1919 és 1932 között mutatják be a katolikus sajtómozgalom fontosabb eseményeit, folyamatait, a két periódus között a „keresztény kurzus” megteremtésére irányuló, illetve a bethleni konszolidáció kibontakozásának kezdetét jelző 1922-es évszám képez határvonalat. 1919 augusztusa után az útkeresést addig ellenzéki pozícióban kereső sajtómozgalom egy önmagát „keresztény-nemzeti” rezsimmek minősítő rendszerbe került. Az állam, a jobboldali-konzervatív politika meghatározó személyiségei karolták fel a KSV ügyét, így a rendszer formálódásának időszakában már hét lapot is tudott indítani. Klestenitz pontos jellemrajzát nyújtja a *Nemzeti Újság*, az *Új Nemzedék* és a többi, keresztény-jobboldali orgánumnak, szerkesztőinek, illetve munkatársainak. Az olvasók megszólítása, a polgári és baloldali sajtóval való konkurenciaharc mellett a KSV-nek kezdettől központi problémája volt önmagának és lapjainak minél erőteljesebb propagandája, amelyhez a „keresztény sajtó” megteremtésében érdekelt kormányzat támogatását is élvezték. A jobboldali és szélsőjobboldali társadalmi egyesületek is bekapcsolódtak a „keresztény” lapok melletti agitációba, amely utóbbiak részéről gyakran inkább a „zsidó” sajtóval szembeni ellenpropagandában, bojkott-felhívásokban és gyakran tettleges-ségig fajuló akciókban öltött testet. Az 1920-as évek elején a „keresztény-nemzeti” kurzus ideológusai (például Bangha Béla, Prohászka Ottokár stb.) a nemzet sorskérdései között kiemelt helyen foglalkoztak a sajtóval, pontosabban a „destruktív” sajtó elleni küzdelemmel. Úgy gondolták, hogy a baloldali és liberális újságok „mérgezése” járult hozzá a háború végi nemzeti katasztrófához, ezért mindenfajta érintkezést (olvasást) tilalmaztak. *Az Est*, a *Népszava*, a *Világ* stb. lapszámaival kapcsolatosan. Másik oldalról meg voltak győződve arról, hogy a „keresztény-nemzeti”, vagy akár az „ébredő”, „fajvédő” sajtó olvasása egészséges nemzeti karaktert, gondolkodást képes kialakítani. Mindez elegendő volt a vehemens sajtópropaganda folytatásához, amelyben a katolikus egyház is kiemelkedő partnernek számított. (Fontosnak tartották ellenőrizni, hogy az egyházközség hívei milyen lapokat olvasnak, „sajtóvásárnapok” és egyéb demonstratív rendezvények segítségével nyomatékosították a „keresztény” sajtó olvasását stb.) E sajtómozgalom törekvései között azonban gyakran keletkeztek belső törés-

pontok is, például a katolikus-protestáns viszony kapcsán (bármennyire is egyetértettek a keresztény politikai összefogás eszméjében, a korszakban gyakran borzolták a kedélyeket felekezeti villongások), egyes konkrét politikai kérdésekben (például a legitimisták és szabad királyválasztók között), később a bethleni konszolidáció megítélésében. Továbbá az azonos táboron belül is torzsalkodásra adott okot az a tipikus szélsőjobboldali attitűd, mely mindig fel tudta fedezni valamely eszmetársában, hogy az nem eléggé keresztény vagy nemzeti. (Ilyen eset volt például, amikor Bangha Béla *Az Esttől* átcsabított tehetséges újságíróra, Szabó Lászlóra bízta az *Új Nemzedék* szerkesztését.) A sajtókérdés egyre inkább politikai kérdéssé vált, különösen azért, mert egyre szorosabban összefonódott a kurzus első éveinek belpolitikáját tematizáló problémákkal, elsősorban a „zsidókérdéssel.” A jobboldali lapok változó intenzitással, de folyamatosan ostorozták a „zsidó sajtó” termékeit, alapvetően hozzájárulva a kor antiszemita sztereotípiáinak elterjedéséhez és megerősödéséhez.

Bethlen István miniszterelnöksége idején a KSV lapjai többnyire a kormányt támogató álláspontot foglaltak el. A „keresztény kurzus” megteremtésére irányuló, 1920 elején lázas szervezkedésben megnyilvánuló politika Bethlen pozícióinak stabilizálódásával egyre inkább veszített az erejéből, ami a sajtómozgalom átrendeződéséhez – Klestenitz diagnózisában –, válságához vezetett. Utóbbira a sajtómozgalom vezetői eltérő tartalmú válaszokat próbáltak adni, elsősorban a gazdasági világválság kibontakozása, valamint a „keresztény sajtót” belülről feszítő ellentétek feloldhatatlansága (például az „általános kereszténység” – felekezeti dilemmája, a „fajvédők” által hangoztatott „intranszigencia”, a központosítás dilemmái stb.) miatt.

Összességében Klestenitz Tibor monográfiája példaértékű feldolgozása egy izgalmas kor sajtótörténetének, alapvetően teszi érthetőbbé a századforduló és a Horthy-korszak politikai légkörét, viszonyait. Folyamatosan reflektál a sajtókérdés személyi meghatározottságára, a politikai (párt-) kapcsolatokra, társadalmi és gazdasági háttérre. A kötet élvezhetőségét csak némiképp rontja a néhány szövegben maradt gépelési hiba, jelentősen javítja viszont az illusztrációs bázis. A szöveg közé illesztett 26 kép zömmel a sajtómozgalom fontosabb személyiségeinek portréját, illetve egykorú dokumentumok fotókópiáit tartalmazza. Külön „kincsesbánya” a kötet végén összeállított 24 db táblázatos melléklet, melyek a könyv szövegét illusztráló, kiegészítő adatsorokat, dokumentumszemelvényeket tartalmaznak a sajtótermékek példányszámáról, eladási statisztikáiról, pénzügyi és személyi háttéréről stb.

(ism.: Fazekas Csaba)

BÁNKUTI GÁBOR: Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története, 1945–1965. Budapest, L'Harmattan – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2011. (Közelmúltunk hagyatéka) 270 old.

Amikor nem történész olvas történetírói munkát, elsősorban tanul, s ha megpróbál számot adni a tanultakról, úgyszólván felelőtlenül teheti: nem feladata sem az autoritatív jóváhagyás, sem a megalapozott bírálat. A laikus ráadásul mintha több joggal hivatkozhatnék a lehetséges vagy akár tetszőleges olvasatok feltérképezhetetlen hálózatára, az írói szándék és a befogadás aszimmetriájának termékenységre. Mindazonáltal remélheti, hogy a megértés szeszélyes közegében közös tudás képződik, s talán historiográfiai megbízhatóság dolgában is ráhagyatkozhat a szöveg nyelvi megformáltságának értékeire, mondhatni sajátos poétikájára: az előadás mi-kéntjére, a feltárt tények elrendezésére. Márpedig Bánkuti Gábor *Jezsuiták a diktatúrában* című kötetében ez utóbbi egyértelműen a minőség indikátora. A szerző messze nem csak felhalmozott ismereteit adja közre. Mondandójának megformálásával, az elbeszélő hang megtalálásával alighanem a múlttal kapcsolatos – következésképp a jelent és a jövőt is formálni hivatott – közmegegyezéshez járul hozzá.

A bőséges dokumentáció láttán az elbeszélés duktusát követve, a tárgyilagosság és az indokolatlanul gyanúba kevert szubjektivitás arányait latolgatva az olvasó óhatatlanul szembesül az eltérő perspektívák dilemmájával. A kötet szerzetes szereplői olyan közelmúltbeli történések részesei, amelyeket bizonyára másképpen őrzött meg a rendi hagyomány, alkalmasint a jezsuita legendárium, és másképpen rekonstruál a kutatói szakszerűség. Hiánytalan kép természetesen egyik látószögből sem alkotható, az szerző és olvasó együttműködésében az írás szükségszerű absztrakciója többletlehetőséggé változik. A kompozíció műgondja, miközben az egyes életek külön-külön valóságában s a megidézett sorsok tapasztalati teljességében csak jelzésszerűen részesítheti az olvasót, az életrajzokat, a hivatalos papírokat, a kortörténeti mozzanatok új dimenzióban egyesíti az ismerős közhelyek síkja fölött: regényes narratívát épít fel. Holott látszólag mi sem áll távolabb állambiztonsági aktáktól, népbírói ítéletektől, a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának feljegyzéseitől, mint a szépirodalom. A diktatúra hagyatékát olvasni, kivált nagy mennyiségben, rendkívül monoton és fárasztó tevékenység, amelyet a történetíróval való együttérzés sem feltétlenül tesz elviselhetőbbé. Ugyanakkor mégis maga a nyelvezet az, ami folyamatosan továbbsegíti az olvasást: az egyhangú iratok leíratainak és az ismétlődő, egyforma cselekvések leírásának egymásra vetülése, az ideológia nyelvi és az önkényuralom karhatalmi működésének precíz unisonója. Ebben a regényben például nincsenek, vagy alig vannak párbeszéddek, csupán akció van – zúdul a cselekmény, és valamiféle megállíthatatlan gépezet jár. A diszkurzív és a fizikai erőszak mechanizmusa gyárt ellenségképet és nyeli be egyre mohóbban a kép alapján azonosított ellenséget. Szinte várjuk, hogy mikor harap még nagyobb, nem csak emberi táplálékába, hanem abba az elképzelt normalitásba is, amelynek valóságos helyét elfoglalja.

Az 1945-től kezdve atrocitásoknak kitett, tulajdonától, iskoláitól és munkaterületeitől fokozatosan megfosztott, 1950-ben felosztatott jezsuita rend üldöztetésének, illegalitásban töltött éveinek, tiltott, megfigyelt és megtorolt tevékenységének, számos tagja bebörtönzésének stációit olvassuk, s ezeket mintegy ikonográfiaileg egészíti ki a pályaképek, szerzetesi sorsok bemutatása. Az előadásmód érdeme, hogy a szenvedéstörténetre való utalást nagymértékben átengedi az olvasó képzetársításának: magában a szövegben nem gyakran fordul elő a passió szó. Feltételezhető, hogy Bánkuti Gábor tudatosan alkalmazza azt az elvet, amely szerint az archívum beszédesebb a pátosznál. Értelmezett, de inkább távolságtartó beszámolója a feltárás kitartó figyelmével teremti meg a részvétel intenzitását. Eljárásának etikai vonatkozása abban ragadható meg, hogy bár az ítélet nem szűrhető ki elbeszéléséből – de miért is kellene elfogulatlannak lennie? –, higgadtsága a múlthoz való indulatmentes viszonyt segíti elő. A megértést és nem a vak öngazolást, nem az ellenségkép tükörszerű reprodukcióját. Sokatmondó például, hogy az első szabadlábban hagyott jezsuita tartományfőnök beszerzése kapcsán nem verdiktet, hanem árnyalt megfontolásra indító kérdést fogalmaz meg: „Úgy érezte, párbeszédet kell keresnie, de miben, hogyan és meddig? Milyen körülmények között jelent a konformizmus önfeladást vagy árulást?” (161. p.)

A tükör egyébként fontos szerepet játszik a szövegben: a szerző saját módszerét, a kétféle valóságérzékelés szembesítését is visszatükrözi, amikor így ír: „[A] rend működésének állambiztonsági tükre a diszperzió első másfél évtizedéről a következőképpen tudósított” – és itt forrásidézet következik (158. p.). A hatóság által használt torz tükör csak elvéve készlet mosolyra, noha annak, aki kevésbé rendszeresen mélyed aktákba, a maga módján akár frenetikus nyelvi tapasztalat is lehet „Jézustársasági Kémszervezetről” értesülni, a gépezet teljhatalmú működtetőinek iskolás fogalmazványait olvasni, vagy épp meglepően éles elméjű fejtegetésekben nyomon követni a rendíthetetlen koncepció szövődését. A szervezeti formák és konspirációs technikák szembeállításának egyik legtanulságosabb példája, és egyúttal a könyv egész struktúráját meghatározó gesztus a bevezető rendtörténeti áttekintés a kezdetektől a második világháborúig. A tárgyalt korszak így az előzmények kontrasztjává válik. Korábbi századokról olvasva még dönthetünk, hogy mennyire találjuk rokonszenvesnek a szervezetesség értelmiségi elitjének fegyelmi és szervezeti rendjét, milyen mértékben adunk hitelt a jezsuitákról keringő szóbeszédeknek, kedveljük-e a halotti engedelmesség aszketikus hagyományát. Az elnyomás éveinek számbavétele azonban már rögzíti nézőpontunkat. S nemcsak azáltal, hogy a magyar jezsuiták ellen macska-egér harc folyik – azaz nem csupán a dolgok evidenciája okán –, hanem azért is, mert amíg a hatalom egyetlen szellemi és kollektív alanyiségében is kínosan emberi teljesítménye nem több, mint a leszámolás megszervezése, a sötét munkába való körülményes beletanulás, olykor pedig öntudatlanul is a jezsuitákkal kapcsolatos sztereotípiák ismétlése és persze államellenes bűncselekménnyé stilizálása, addig a főszereplők – a közösségük és belső integritásuk megőrzéséért küzdő szerzetesek – csakugyan tanulnak. Szívósan képzik magukat, hűségük szüntelen munkálkodásban, hitoktatói stratégiák kidolgozásában, teológiai reflexióban, lelkek gondozásában, az egyház életben tartásának gondjában nyilvánul meg.

A korszakra visszatekintve az olvasóban az is felmerül, hogy mi lett volna, ha az illegalitásban egyebek mellett teológiai szakirodalmat fordító vagy épp a „szolidarizmus” eszméjét tanulmányozó rendtagok a huszadik század legjelentősebb katolikus (és jezsuita) teológusához, Karl Rahnerhez hasonlóan minden erejüket arra fordíthatták volna, hogy részt vegyenek a II. Vatikáni Zsinat előkészítésében és elősegítsék recepcióját. Időszerűtlen kérdés, hogy hogyan alakult volna a magyar katolicizmus fejlődése a demokrácia folytonosságában. Arról viszont érdemes talán elgondolkodni – és ehhez Bánkuti Gábor könyve is hozzásegít történeti célkitűzésétől úgyszólván függetlenül –, hogy milyen választási lehetőségek nyílnak, ha véget ér a megpróbáltatások története; hogy mikor hivatkozik hitelesen egy vallási közösség a saját mártírúrára és mikor nem, hogy mire hatalmazza fel a múlt a keresztény hagyományértelmezés jelenét és mire nem.

(ism.: Mártonffy Marcell)